

**Gjergj
Zheji**

BIBLIOTEKA
SHËTETIT

KULLAT

Roman

8SH-31

2243

GJERGJ ZHEJI

KULLAT

Roman

(Botim i dytë)

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

GJERGJ SHKURT

KULLAT

KOMBINATI

(PUBLIKIM)

Tirazhi 10.000 kopje

Format 78x100/32

Stash: 2204-72

KOMBINATI POLIGRAFIK — Shtypshkronja e Re
Tiranë, 1976

VALLE VETËTIMASH

Nëpër frengji llapsin vetëtimat. T'i verbojnë sytë. Duket sikur mbi kulla, në mes të errësirës, përplasen hera-herës rreze të bardha projektorësh të mëdhenj.

Kullat, me mure të nxira e me myshk të kalbur gjëmojnë sikur të ishin guva të lagështitura. Rrapëllima të shurdhon... Sa herë që shkrep një rrufe, të ngjan se ka shkarkuar diku mbi rrasat e pullazeve të lëmuara nga reshjet e moteve... Mbi lëmin e shkretë, ndanë pusit me ujë të ftohtë, pikat e shiut bien të mëdha, si mana të butë.

Stuhi vere në Gruz...

Trokëllinjë gjethet, drurët, plloçat...

Të bëhet se lart, të xhadeja që gjarpëron buzë humnerash për në Qafë, kanë ndalur kamiona që kanë ulur spondet e po derdhin shpatit të rrëpirë qindra metra kub zhavorr... Guraçokët rrokullisen me potere, të shtyrë nga era; fluturojnë nëpër ara, avlli, kulla e gjerdhe deri sa bien poshtë, në shtratin e shtrembër të lumit...

Në kupën e zezë të qiellit të përflakur, copërat e reve varren si plumb i avulluar. Shtëllungat vigane ngjajnë si përbindsha të dehur, që rrokullisen dhe përpjekin maleve trupat e tyre të zdërlaqur.

Larg, mbi mjegullinën e shiut të rrëmbyer, kreshtat e maleve përcëllojnë duart duke rrokur vetëtimat e zjarrta. I shkoqin me gishtërinjtë e tyre të mermertë, e atëherë, mbi kullat

e vetmuara rrufetë roniten si fushqeta me shkëndija të prushta...

Ky është Gruzi me kullat e shpërndara larg njëra-tjetrës, pranë ngastrave të arave si arna të zhërdhlyura në një rrobe të çjerrë. Nga malet rrjedhin rrëke me ujëra të fryra e të rrëmbyera. Një përrua argjiloz prapa fshatit skuq kur e kur, në shkëlqimin e vetëtimit, nga plagët e vithisjeve të fundit. Pylli i Llakufit gumëzhin mbi rrashtën e zezë të një kodre. Këtu toka e bukës është e paktë. Gurët — det. Si në Zagorinë time. Megjithatë gruzakët nuk ikën që këtu, nuk i braktisën kurrë këto rripa, bokërina dhe ara të mbjella me gurë, të varura si për çudi në vetulla humnerash të kaltra. Në Zagori ndesh mushkat me tringëllimat e zileve në qafë e ato të kujtojnë kurbetin; kurse këtu, kullat. Me gurët e rëndë e me vetminë e lashtë, ato ta thonë shkoqur se banorët e tyre nuk e kanë njohur kurrë rrugën e përlotur të mërgimit. Kanë luftuar, kanë vuajtur për bukën e gojës, i kanë ngritur pusi njëri-tjetrit, u janë ashpërsuar duart e fytyra, janë bërë të vrazhdë në të folur dhe të egër në zakone, po kurrë nuk i kanë lënë të shkreta kullat dhe skërkat e bardha.

Kjo është e mira e tyre.

Kjo është fatkeqësia e tyre.

Me kohë gruzakët u mësuan të ruhen nga çdo gjë që vinte tej Gruzit. Gruzi vetë u bë për ta si një kullë e madhe, me sharapolla hijerëndë e frengji hakmarrëse në të katër anët e horizontit të pabesë...

Po ata vetë, gruzakët, a nuk ishin vallë kulla të gjalla, që roniteshin në vetminë e tyre kryelartë e të vobektë?

Vetmia është shpirti i kullave.

Megjithatë, kur i sheh që ngrenë kryet majë brigjesh, mbi pyjet e dendura a në sjetull të malit, është e pamundur të mos besosh se edhe kullave u është rënduar vetmia... Të ngulura në një vend janë, por i merr malli kur e kur ta thyjnë vetminë monotone që t'i lodh mendimet. Atëherë mundohen të shkëmbejnë ndonjë fjalë me kë mundën. Në errësirën e natës, shi qoftë a hënë me yje, ato bisedojnë me njëra-tjetrën. Kur nuk i dëgjon kush dhe zëri i tyre tretet në heshtjen e maleve, atëherë nisin të murmurisin me vete, shohin ç'bëhet në kthinat e tyre dhe murmurisin...

Në fund të shpatit, në një shtrat të çrregullt, që diku zgjerohet si një dorë me gishtërinj viganë, diku ngushtohet si një karthijë e shtrembër nyje-nyje, rrjedh Lumi i Zezës. Po kullat nuk kanë punë me lumin. Lumi është për gratë. Ato i lajnë lëveret. Lajné lëveret dhe u fryjnë duarve të skuqura që u ngrijnë nga uji i akullt. Kullat mbeten atje ku janë, si burrat, pushkët e fisit. Është e vërtetë se, sa më shumë kohë kalon, aq më tepër u zbutet zemra kullave, se mosha u thyen durimin, u ronit shpirtin si një brengë e thellë që shërohet vetëm me të butë e me një fjalë të mirë. Bëj hesap, ato sot kanë nisur të ngashërehen edhe nga fjalët e grarisë... Por kulla është kurdoherë kullë, ajo është e lidhur me pushkët e shtëpisë. Dhe aq shumë mësohet me burrat e fisit, sa që bëhet dhe ajo si ata, vrenjtet si ata, e trash zërin dhe flet me rëndësi si ata... Edhe kur lufton, lufton si ata... Ka kulla që janë trime, si të zotët, dhe u dalin hasmëve ballas; ka të tjera që edhe në të parë duken tinzare, me frengji si sy të fjetur, po që në të vërtetë vetëm bëjnë sikur kanë fjetur, se befas hapen dhe flaka e pushkës çel në errësirë si një trëndafil kërmes. Ka kulla që duken sikur luftojnë në heshtje, pa bujë që, edhe kur e mposhtin armikun, nuk thërrasin, por kthejnë sytë mënjanë, sikur mendohen; ka kulla që përleshën duke klithur dhe në mes të zjarrit të pushkëve nisin të qeshin me të madhe... Era e barutit u gudulis hundët, krismat e thata të armëve i bëjnë të çmenden nga gëzimi...

Gjethurinat e lagura shkëlqejnë nga llamburitja e vetëtimeve që çajnë errësirën dhe e ndajnë copë-copë...

Mua më bëhet se jashtë kullat vazhdojnë bisedën e tyre... Mjafton t'u dish gjuhën, për t'u njohur gjer në fund zemrën. Me poteren e shiut, të erës, të bubullimave, përzihen dhe zërat e tyre, që gjëmojnë në shpatin e mbuluar nga copërat e çjerra të reve. Me ata zëra që përleshën me erën, me ato fjalë që lagen nga shiu, fluturojnë histori të thinjura, legjenda të ashpra, rapsodi të forta, por edhe këngë kumbuese për njerëz të rinj.

NDRYSHKU I BURRAVE

Jashtë bie shi me gurgullime të potershme. Vështroj trarët e qeprat e çatisë, që humbasin në errësi-
sirë.

Nuk më zë gjumi.

Nga ana tjetër e vatrës gërhet i zoti i shtëpisë. Afër derës plaka e hollë dhe e imtë flet nëpër gjumë. Dy shoqet e mia kanë shtruar pranë tri frengjive të sharapollit. Thoshin se u zihej fryma; frengjitë e ngushta nuk e ajrosin dot atë kthinë, që qëndron në terr ditë e natë. Diku dëgjohet turfullima e dhive. Malet gjëmojnë nga bubullimat. Shiu përplas-
set dallgë-dallgë mbi fletët e misrit ndanë kullës...

U bë një javë që kemi dalë nga Kruja. Jemi plot katërbëdhjetë arsimtarë. Një brigadë e tërë kulturore. I kemi zënë me radhë këto fshatra malore. Në Gruz kemi arritur në mëngjes herët. Zbritëm nga Qafa e Shtamës, lamë Bruzin pas, u varëm poshtë nëpër Qafën e Larit, qafë e lodhshme, tërë shtuf e argjil, u çlodhëm e u freskuam në kroit e parë që ndeshëm e pastaj u bashkuam në punë me fshatarët.

Kooperativa e tyre është e re, s'ka ca muaj që mbushi vitin. Nuk janë ndarë keq me ditët e punës, dhe kjo i ka bërë t'u shtohet besimi.

Atë dimër, kur dhanë fjalën për t'u bashkuar, shumë hy-në si me zemër të thyer në kooperativë, me qindra dyshime e lëkundje. Edhe pasi ishin bërë kooperativistë, ende e ndienin veten si në hava, sikur gjendja e tyre ishte diçka e përkohshme

dhe një mëngjes do të zgjoheshin nga kjo trulllosje, ku i kishte kredhur malli për atë çikë gjë që kishin vënë në ekonominë e përbashkët... Tani qeshin e tallen me kokëfortësinë e tyre të atëhershme.

— E shikoni këtë?, — thotë kryetari i kooperativës duke treguar një malësor që i ka kaluar të pesëdhjetat, një burrë me ca faqe labucere e me ca qepalla të zbërdhylëta... — Lik Pacaneshi i thonë... Dy muaj rresht e mbajti ekipin e meazalla se dëgjonte...

Lik Pacaneshi heq llullën me dru bushi nga goja dhe, duke e rrahur në pëllëmbën e rreshkur, kollitet e qesh. Fytyra e tij bëhet gjysmë babaxhane, gjysmë dinake.

— Mos na cyt, or Selim..., — thotë për t'u tallavitur, por duket që ka qejf ta cysin.

— *Përse nuk do, or Lik Pacaneshi?*, — e pyesnin shokët.

— *Or lum miku*, — thoshte Liku, — *jemi vend i thyer ne, vend i egër... Lepuri i egër s'bëhet i butë!*

— *Po lepujt e butë*, — ia priste tjetri, — *a s'kanë qenë të gjithë të egër më parë?*

— *Atë s'e di!* ia kthente Liku dhe u binte me mashë urëve në vatër.

— *Or Lik Pacaneshi*, — i thoshin, — *shih shokët. Na thuaj një fjalë tjetër. Njëqind herë në një vrimë nuk i bihet kavallit. Gishtat luajnë!*

— *Gishtat e mi janë ftohur!*

Lik Pacaneshi dëgjon përgjigjet që jepte në atë kohë dhe qesh duke e hedhur qelshen mbi sy...

— Kurse ky tjetri, — vazhdon kryetari i kooperativës, — e hiqte veten plak! Megjithatë, fëmijën e fundit s'e ka as gjashtë vjeç... Apo jo, Dyl Shkarreli?

Të gjithë qeshin. Dyl Shkarreli kruan kokën si me shejtanllëk.

— Ato janë punët e zotit..., — thotë dhe kafshon mustaqen.

— Punët e zotit që i di i zoti..., — ia pret Liku duke pulitur njërin sy me dinakëri.

— Plak i fortë je, Dyl, — ia pat një tjetër, — me flokë të thinjur si pendët e korbit!

— Kjo është dasmë e madhe, or Dyl Shkarreli, i thanë,
e duam të vish edhe ti!

— Pleqtë, — tha Dyli, — nuk janë për dasmë...

— Mos e thuaj atë fjalë, or burrë...

— Unë jam i vjetër, nuk jam më për punë... Pyesni gru-
an... Oj grua, — i foli zojnores, — si thua ti? A ke takat të
punosh? Fol këtu, që pastaj të mos na dalë fjalë as me qeve-
rinë, as me katundin! — Zojnorja vuri dorën në gojë, sikur ki-
shte frikë se mos gjuha lëvizte pa lejen e saj. — Sa për vete,
— vazhdoi Dyli, — unë do ta kërkoj me shkrim prej koope-
rativës, në qoftë se do të hyj, që të m'i sigurojnë të gjitha e
unë të mos kem nevojë të ngrihem e të largohem nga carani
i vatrës!

— Heu! — ia bënë shokët e ekipit.

— Po pse, ç'ke ti kështu?

— Dhe Dyl Shkarreli:

— Pleqni! Pleqni!

Dyli s'i kishte mbushur të pesëdhjetat. Kishte një fytyrë
grumbullore, një kokë të rumbullakët me një zverk të shëndo-
shë e tërë muskuj, që i fryshin sikur do të pëlcnin sa herë
ia shkrepse gazit. Flokët ia kishte përcëlluar dielli, mjekrën e
kishte të kuqërreme e të dendur si një copë shajaku të trashë.
Tani e kishin caktuar brigadier dhe ai e kishte harruar «pleqë-
rinë»...

Kryetari i kooperativës nuk ishte vendës, kishte ardhur
nga një kooperativë e fushës, ku kishte qënë një nga brigadie-
rët më të dalluar. Do të qëndronte dy vjet në Gruz, sa koope-
rativa e re të mëkëmbej në një farë mënyre. Ishte i ri, as tri-
dhjetëvjeç djalë, dhe përherë i qeshur. Flladi i lehtë që frynte
nga lumi ia ndukte flokët kaçurrela. Në fillim e kishte pasur
të vështirë edhe për punë të moshës.

— Kur erdhi për herë të parë Selimi — nisi të tregonte
Lik Pacaneshi — s'na e mbushi syrin fare... Na mblodhi e na
foli: «Ju, o burra, thoni se katundi është gur e zhur, s'ka tokë
buke... kurse unë ju them se, këtu ku jemi, ka tokë sa të duash...
Mjafton të lodhesh pak...» Ne pamë në sy sho-shoqin e na du-
keshin fjalët e tij si punë axhamiu... Por, kur përveshëm më-
ngët, dogjëm ferrat, shkulëm kaçubet, çamë shkëmbinjtë, mbe-
tëm gojëhapur... Heu, thamë, sa tokë e fshehur paska qenë, or

burra!... Bëj hesap: këtë vit për herë të parë ne do të bëjmë bukën e vitit... Bukën e gjithë vitit katundi ynë, më keq se Bruzi, gur e zhur, që për vite me radhë ka vuajtur për kazan e rraqe!

Vështroj trarët e qeprat e zeza të pullazit të kullës dhe më bëhet se ata janë nxirë jo nga bloza e tymi, por nga vuajtjet. Edhe ata kanë dëgjuar për kaq vite e vite me radhë pshe-rëtimën e madhe e të uritur për kazan e rraqe, për bukë e vesh-mbathje ... Ka të drejtë Lik Pacaneshi me shokë që thonë se ve-tëm tani, pas njëzet e ca vjet çlirim të atdheut, ata po shijojnë lirinë...

Vitin që vjen, nga këta trarë të nxirë do të varet llampa elektrike. Ajo llampë do të ndriçojë e fortë jo vetëm këtë kthi-në, por edhe thellë zemrën e mendjen e Xhixhë Brokës e të njerëzve të tij... Do t'u lbyren sytë të gjithëve. Lopët e dhitë në qilar do të ngrenë kokën lart të shohin nëpër të çarat e tavanit rrezet e diellit të çuditshëm, që është futur në kthinat e të zo-tërve... Ndërsa të zotët do të shohin poçin elektrik e do të men-dojnë se kulla duhet shembur... Lampa elektrike nuk e ka ve-ndin në ata trarë të nxirë. Do të shemben kullat dhe Gruzi, Rranxa, Bruzi, Cudhini e fshatra të tjera do të rilindin... Jo më fshatra me kulla që dridhen në vetminë e tyre lakuriqe, por ka-tunde me shtëpi të bashkuara, me një shesh, klub, shkollë dhe dyqane pranë e pranë... Atëhere gruzakët do ti harrojnë legje-ndat e hakmarrjes e do t'i kalojnë mbrëmjet duke dëgjuar në radio muzikën e kërkuar apo teatrin në mikrofon... Atëherë Xhixhë Broka do t'i presë miqtë në dhoma të ndritura, me dritare të mëdha e perde, do t'u shtrojë të hanë në tryezë, do t'u verë përpara pjata, thikë, lugë e pirunë e, duke ngrënë, për të mbajtur gjallë bisedën, do të thotë: «S'e kuptoj, xhanëm, përse autokinemaja shfaq filma kaq të vjetër në katundin to-në?».

— Erdhën shoqet, — tha Selimi. — Çohemi, burra?... Ven-di s'të thotë kurrë «ngrehu!».

Brigada e grave erdhi me vegla në duar. Ishin me kostu-met e bardha të vendit, plot qëndisma të holla në mëngë, gry-këse dhe stërvec. Tek-tuk të zinte syri ndonjë të re që kishte veshur një palë tuta, mbi të cilat kishte hedhur futën. Vetëm

dy prej tyre qenë veshur krejt ndryshe nga të tjerat: me tuta. Por kuptohej shpejt përse: në qafë mbanin shamitë e aksionit, nga nuk kishin dy muaj që ishin kthyer. Gratë e tjera qëndruan larg nesh dhe atje pritën urdhrin. Njëra prej ish-aksionisteve na u afrua me buzën në gaz.

— Mirë se po rrini, shokë!, — tha.

Erdhi e u tok me ne. Vajzat i përqafoi. Dy yullnetaret nga «Ylli i kuq» i puthi dhe i rroku me dashuri.

— I ke në rregull forcat, Deje? — e pyeti Selimi.

— Gati për sulm!, — u përgjigj me të qeshur Deja.

Ishte brigadierja. Fliste pa u druajtur. Shoqet shikonin së largu. Diç thoshin ato gra njëra me tjetrën duke vështruar nga ne. Po, megjithëse larg, sytë e tyre shkëlqenin. Ky shkëlqim i syve të malësoreve na ndiqte kudo që shkonim. Atë e ndeshëm në Zgërdhesh, në Kurcaj, në Barkanesh, në Bruz, në Rranxë dhe ishim të sigurtë se do ta ndeshnim në të gjitha fshatrat e tjera malore. Ai shkëlqim ishte si një zjarr i ndezur nga shpresa, nga gëzimi. Një zjarr i bukur, i fortë. Ai shkëlqim na uronte mirëseardhjen, na thoshte shkoqur se ato gra e vajza ishin gati të na ndihmonin me gjithë shpirt, ishin gati të bënin gjithçka për të na e lehtësuar punën në mënyrë që sulmi ynë, kundër paragjykimëve, kundër kokëfortësisë së burrave dhe etërve, kundër kanunit që regëntinte si një dhembje e fshehtë në zemër të burrave, sado i thjeshtë të qëllonte në shenjë e të linte gjurmë andej nga kalonim...

Deja ka ndryshuar. Kanë mjaftuar dy muaj në hekurudhë që ajo të shembë, para së gjithash druajtjen. Kjo të bie në sy menjëherë, mjafton t'i hedhësh një vështrim. Leshrat i ka prerë dhe buzëqeshja e saj është krejt e shpenguar. Midis burrave ndien një siguri që gruzakët i dogëndis në një farë mënyre. Lik Pacaneshi, kur i flet, nuk e shikon në fytyrë, po bën sikur merret me llullën prej bushi... Dyl Shkarreli, brigadieri i burrave, rrudh ballin dhe diç bluan me mendje.

— Këto shoqet, — na thotë Selimi, — le të shkojnë me gratë tona. Ju ejani me ne..

Në të vërtetë katundi ka pesë brigada. Po tri të tjerat punojnë poshtë në zall. Kurse këto të dyja, sot kanë mbetur këtu lart.

Njëri prej shokëve të mi më afrohet, më zë për mënge.

— Edhe këtu, — më thotë, — si në Zgërdhesh po na ndodh...

— Mos u ngut, — i them.

— E di Vera se ç'duhet të bëjë?

— E di.

— Përse nuk vepron atëherë?

— Jo tani. Më pas... Hëpërhë do t'i lëmë që të shohim se ç'do të bëjnë...

Na dhanë nga një sfurk dhe ne, burrat, tok me ta nisëm të kthenim barin e kositur rripave e lëndinave të pakta. Thuajse tërë punën e zhvillonim duke ecur nën hijen e pemëve e nuk e ndienim diellin që digjte. Ishte një punë e lehtë, që do të kishte kërkuar shumë-shumë tri-katër vetë e jo mbi dhjetë njerëz sa bëheshim ne. Kështu na kishte ndodhur edhe në Zgërdhesh, me të vetmin ndryshim se atje, kur pushonim, fshatarët na sillnin grushte me kumbulla, kurse këtu nisën të na sillnin grushte me mana...

Ashtu siç e kishim bërë fjalë, u vodha e vajta të shihja se ku punonte brigada e grave. Hodha një gardh të shembur për të dalë më shkurt, rashë në një kopsht tërë fiq dhe arrita në majë të një bregu. Poshtë, përpara meje, shtrihehin arat e mbjella me misër. Ara të verdha, argjilozë, të mbytura në diell. Në mes të arës, brigada e grave që hapur rresht e prashiste. Në krahasim me kthimin e barit, kjo ishte një punë ku të këputej mesi e të pëlciste koka.

U ktheva te kooperativistët.

— O burra, gruzakë, — u fola me zë të lartë, — na bë të me turp!

Selimi la sfurkun e ktheu kokën me rrëmbim.

— Mos, he burrë! — tha Lik Pacaneshi.

Gruzakët e tjerë lanë punën e kthyen kryet si të pezmatuar. Të të thotë miku një fjalë të tillë, është gjë e madhe.

Brigadën e grave, — shpjegova unë, — duhej ta kishin prurë këtu për të kthyer barin, kurse ne burrat duhej të kishim zbritur të prashisnim misrin...

Gruzakët vunë buzën në gaz. Dyl Shkarreli, si i çliruar

nga një barrë, psherëtiu dhe shfryu «pf!» sikur të ishte një top i shpuar.

— Mos u bëj merak për to, bre shoku Genci, — u hodh e ma ktheu Dyli, — ato janë të forta, danoçe, janë mësuar ato...

Lik Pacaneshi rrëzoi qelshen mbi sy dhe kroi zverkun.

— Kushedi, or Dyl, — tha e rrudhi ballin me shejtanllëk, — mbase ky shoku e ka fjalën për shoqet e veta... Se, helbete, ato janë shkollare, nga qyteti...

— A!, — ia bëri Dyli. — Po të jetë puna ashtu, ato le të vijnë kënde... Nuk e di si thotë edhe Selimi...

Një nga arsimtarët ndërhyri.

— Nuk e ka fjalën për shoqet tona Genci, — tha ai, — por për krejt brigadën e grave... Ne u kemi lënë atyre punën më të rëndë dhe për vete kemi zgjedhur më të lehtë... Kjo s'është e drejtë.

Ishte formuar dalëngadalë një rreth. Të gjithë lanë punën dhe u grumbulluan të dëgjonin e të merrnin pjesë në bisedë.

— E di si i themi ne kënde, mor shok?, — u hodh e foli një tjetër. — «Sa gjeth ka druja, aq punë ka grueja!...» Ti ke të drejtë, por i thonë fjalës, sipas vendit, kuvendi!...

Lik Pacaneshi prapë kroi zverkun.

— He, Liman, — tha gjithë qejf — ty të hëngërt dreqi!... S'thonë kot dyzet skile...

Limani ishte gruzaku që i numëronte punët e gruas me gjethet e pemës. E kisha vënë re edhe më parë. Fliste përherë me të tallur, i qetë dhe fjalët e ndyra i dilnin nga goja si pa gjë të keq. Mbi supë kishte hedhur një setër ushtarake pa spaleta, komçat e së cilës shkëlqenin çuditërisht. Në qafë i varej një peshqir i lerosur.

— Kurse ti, pesëdhjetë fiqire..., — tha e gagariti me një gaz të shtirë.

— Deri tani jemi mirë, — ia priti Liku, — po, kur të vëmë te shtatëdhjetë kaçilet, si do t'ia bëjmë hallit?...

Këtë lloj bisede nuk po e merrnim vesh as unë, as anëtarët e tjerë të brigadës sime. Në një çast të parë dyshova se mos vallë këto ishin romuzet, të famshmet fjalë me dy kuptime, me të cilat e kanë zakon të shpotisin fshatarët.

— O shokë, — s'duroi më e tha njëri prej nesh i skuqur në fytyrë, — a fjalë burrash janë këto, a fjalë kalamanjsh?

Gruzakët e kuptuan që ishte nxehur. Kuptuan që mbase fjalët e tyre edhe ne të tjerët do t'i kishim marrë me kuptime fyerëse.

— Ashtu kanë disa shprehje, — u ngut të na shpjegonte Selimi.

Dyl Shkarreli ia mori fjalën nga goja.

— Me atë mendjen tonë — nisi të tregonte ai, — ne këndeje themi për burrin: njëzet ujë, tridhjetë pushkë; dyzet skile, pesëdhjetë fiqire; gjashtëdhjetë ve, shtatëdhjetë kaçile...

Dikush qeshi përsëri. Ne prapë nuk po kuptonim.

— Kjo është kështu, — shpjegoi Dyli. — Kur burri është njëzetvjeç, është tamam sa njëzet ujë; tridhjetëvjeç, sa tridhjetë pushkë; dyzetvjeç, sa dyzet skile; pesëdhjetëvjeç, është me fiqire në kokë; gjashtëdhjetë vjeç, është si kokërr veje, një çikë ta prekësh, thyhet, kurse shtatëdhjetëvjeç, fute në kaçile, se s'vlen më për asgjë...

Qeshëm të gjithë. Kur u bë heshtje, Selimi ngriti kokën.

— Ju keni të drejtë — na tha duke u lidhur me bisedën e parë. — Jo vetëm sot, por kurdoherë ne punën më të rëndë ua kemi lënë grave... Nuk e di si thonë dhe këta shokët e mi, por kritika që na bëtë është krejt me vend! Gratë tona janë shumë të urta që s'na kanë vënë fletërrufe gjer më sot...

Gruzakët ulën kryet. Vetëm njëri ngriti zërin e tha:

— Ashtu është, Selim!... Ne nuk sillemi mirë me gratë!

Të gjithë kthyen sytë nga ai.

Ishte një djalë i ri, mbi të njëzetat. Leshrat gështenjë i lëshonin dy tufa baluke të spërdredhura mbi ballë. I hequr në fytyrë, i djegur nga dielli, kishte një palë sy të mëdhenj, të mprehtë, që ndriçonin si shkëndija të ndezura mbi mollëzat e kërcyera. Në trup kishte veshur një bluzë ushtarake verore të zbërdhlytur. Llërret e fuqishme ngjanin tepër të mëdha për shtatin e tij jo fort të zhvilluar. Gjer atëherë nuk kishte thënë asnjë fjalë, por i kishte vënë veshin bisedës duke vazhduar të kthente barin. Megjithatë, më shpesh dukej sikur nuk donte të përzihej në bisedat e shakatë që venin e vinin në punë e sipër. Sikur ishte i kredhur në ca mendime, nga të cilat nuk

donte të shkëputej, Më qe dukur i mbyllur, i ftohtë, kurse tani ai po fliste me zjarr.

— Ne jemi bërë kooperativistë, — po thoshte, — po ende skemi hequr dorë si duhet nga kanuni...

— Ku je, Xhelë, njëzet ujq!, — ia priti Lik Pacaneshi.
— Po s'hyn kanuni këtu?

— Hyn edhe fort bile...

— Si demek?

Xhela nuk foli, sikur e kishte të vështirë. Që kanuni hyn-te në atë mes, ishte i sigurtë, por, që ta shpjegonte se si e se qysh, këtë, me sa duket, nuk e bënte dot...

Limani, ai me setër ushtarake, që e hiqte veten si dyzet skile, gjeti rast e deshi të tallavitej:

— Kështu si e ke nisur, o Xhelë Broka, kur të marrësh nuse, ajo ka për të të hipur në zverk...

Tha këto e deshi të qeshte, por Xhela iu kthye me rrëmbim:

— Kurse ti ia ke hipur në zverk si duket...

— Nga këto anët tona, gruaja për atë punë është...

Limani hodhi sytë rreth e qark, sikur kërkonte dhe miratimin e Dylit, të Likut apo të ndonjë tjetri. Te Selimi nuk kishte besim për këto punë, se ai ishte fusharak e fusharakët — dihet kjo — ia kanë lëshuar qëkur kapistrën guas...

Të tjerët nuk ia kthyen vështrimin. Kishin ulur kryet sikur numëronin dhëmbët e sfurqeve. Atëherë Limani u nxeh.

— Gruaja është grua, — tha, — duhet ta ketë frikë burrin... Kur një grua s'ka frikë nga burri, do të thotë që s'e do...

Këto fjalë duket se i kishin pëlqyer fort, se, pasi hoqi qelshen, nisi të shpupuriste me dorë, si kapadai, leshrat e tij të zeza e të dendura.

Befas, një zë vajze gjëmoi pas nesh:

— Gruaja sot, — tha, — nuk ka frikë nga askush!...

Ishte Vera, njëra prej shoqeve tona.

Të dhënë pas bisedës, nuk e kishin vënë re ardhjen e saj. Ajo hoqi kapelen prej kashte, bëri më përkëndeje dhe vazhdoi:

— Frika e saj, or shok, ka ngordhur prej kohe!

Limani u kapërdi dhe s'gjeti gjë më të mirë për të bërë, por hoqi peshqirin. Qafa e tij u duk atëherë e hollë dhe e gjatë,

gati si qafë lejleku, ndërsa fytyra iu bë e kuqe dhe budallaqe.
— Kjo nuk është e drejtë, — vazhdoi Vera duke u kthyer nga unë dhe Selimi, — neve atje po na pëlçet kryet, kurse ju këtu rrini nën hije e përrallisni...

— Ke të drejtë, — tha Selimi.

— Ke të drejtë, shoqe, — u ngut të fliste dhe brigadieri, Dyl Shkarreli.

— Veç kësaj, — e mori fjalën dhe Xhela, — këtu ka punë vetëm për dy-tri vetë.

— Nuk e di, — tha Vera, — po mua nuk më duket e drejtë që gratë ju t'i vini përherë në punët më të rënda, kurse për vete të silleni rrotull hijeve.

— Hëm!, — u habit Liku. — Qenke e fortë, moj shoqe!

— Po si kujtove ti?, — ia priti flakë më flakë mësuesja e re.

— Po mirë, — pyeti Dyli, — vetë erdhe, apo t'u ankuan gratë tona dhe...

— Ç'rëndësi ka kjo? Ato që po them unë janë të drejta...

Selimi tha:

— Shumë të drejta!...

— Si do të vendosni atëherë?, — pyeti Vera. — Unë kisha menduar të vinim ne këtu, kurse ju të zbrisnit poshtë po, meqë këtu puna qenka e pakët, atëherë zbrisni edhe ju poshtë... Ky shoku, — vazhdoi pastaj duke treguar Limanin, — mund të punojë sa për tri gra bashkë...

Lik Pacaneshi qeshi dhe kroji zverkun.

— Si thoni, shokë?, — pyeti Selimi.

— Të shkojmë, — tha Xhela, — të shkojmë në arë!...

Dyl Shkarreli pa shokët sikur donte të kuptonte mendimin e tyre me një vështrim.

— Mirë, — tha, — shkojmë!...

Kur panë burrat, malësoret lanë shatën dhe vunë duart në gojë si të trembura. Po vajzat tona dhe Deja u folën e diç u thanë që u dha zemër. Ne nuk i dëgjuam ato fjalë, por, kur u radhitëm për të prashitur, unë vura re sytë e tyre që shkëlqenin.

Një copë kohe prashita duke i mbajtur sytë te bimët e holla të misrit. Ruhesha të mos i dëmtoja. Shata tringëllinte

me një zhurmë të metaltë tek ndeshej me copërat argjilozë të plisave. Duhej të binte shi, ndryshe misri rrezikohej. Dikush e shprehu këtë mendim, dhe atëherë Dyl Shkarreli parashikoi se shiu ishte i afërt: një re e vogël, po që sa vente e zmadhohej, kishte nxjerrë syrin në Ko'ltër. E, kur mbi Ko'ltër mbështetet reja, prrit shiun në Gruz. Një me një. Dyl Shkarreli e kishte nga gjyshi këtë.

Në krye, malësoret nisën të prashisnin të veçuar, disi larg burrave. Ishin të gjitha të reja. Pastaj vargjet u përzien dhe askush nuk i dha më rëndësi se kë kishte pranë. Vura re se përveç Dejes, edhe një vajzë tjetër ishte veshur me pantallona e shaminë e aksionit në qafë. Tani e kisha pranë dhe fytyra e saj më bëri përshtypje. Ishte skuqur. Sumbullat e djersës i shndrisnin në mollëza. Flokët e saj të verdhë e të prerë shkurt i dukeshin si të avulluar nga dielli i fortë. Dy hapa më tutje ishte Deja. Ajo fliste vazhdimisht. Tani diç thoshte me Selimin për punë të një mbledhjeje me rininë e fshatit.

— Ke qenë në hekurudhë?, — e pyeta malësoren leshverdhë që prashiste krahe meje.

Ajo mbajti një hop pezull shatën, sikur të donte të bindej që vërtet unë kisha folur dhe kisha pyetur atë... Pastaj m'u përgjigj shkurt. Më tha se kishte qenë bashkë me Dejen.

— Tri herë ka dalë sulmuese, — u hodh e tha Deja, së cilës nuk i kishte shpëtuar biseda jonë. — Ato kanë qenë ditë të bukura. Apo jo, Maja?

Maja quhej malësorja leshverdhë. Ajo vuri buzën në gaz, po nuk foli. Me shpinën e dorës fshiu tëmthata që i qenë mbytur në djersë.

— Mundohemi edhe këtu, — vazhdoi Deja, — mundohemi ta mbajmë gjallë frymën e aksionit... Se jemi rinia e zjarrtë edhe ne këndeje! — Pastaj diç nisi të më tregonte për punët e rinisë në fshat.

Lik Pacaneshi, pas nesh, u kollit si me të shtirë, Limani ngriti kryet dhe pa nga ne me një vështrim indiferent; Xhela që afruar duke ndjekur vargun e mirave që prashiste dhe nuk vërtetonte; megjithatë m'u duk sikur kishte vënë veshin në përgjim. Dy-tri herë i kisha kapur sytë e tij tek i qenë ngulur me një shkëlqim të çuditshëm fytyrës së malësores leshverdhë.

Dyl Shkarreli e mbajti shatën, një çast pa Dejen, që fliste e shpenguar e lirshëm me mua, ndërsa nuk reshtte së punuari, dhe e ndjeva që tha nja dy herë:

— He, dynja, dynja!

Pastaj Deja nisi të thoshte përherë me zë të lartë, ashtu siç e kishte zakon, se brigadat e kooperativës duhej të përzihe-shin. Ç'kuptim kishte që burrat të punonin veç e gratë veç? Në të gjitha kooperativat e fushës kishin për të qeshur e për t'u tallur me një gjë të tillë!... Selimi i dha të drejtë. Edhe Xhela u bashkua me ta. Po përveç këtyre të treve asnjë tjetër nga fshatarët nuk e ushqeu këtë bisedë...

Në mbrëmje, mbas shfaqjes që dhamë, u ndamë nëpër baza. Në kullën e Xhixh Brokës, ne të tre na përcolli njëri nga mësuesit, drejtori i shkollës. E quajné Hidër, pesëdhjetecavjec burrë; është i ngjallur dhe me një fytyrë qoseje. Kur e pamë për herë të parë, nuk e dalluam prej fshatarëve. Nga opingat i dilnin çorapet e leshta ngjyra-ngjyra si të malësorëve, në qafë i varej si lëvere peshqiri me thekë të rrjepura, ndërsa në fytyrë i nxinin një palë mustaqe të holla e të rralla. Me fshatarët, thotë se e ka grurë. Nuk ka dhomë të vetën, por një natë ia zë derën njërit, një natë tjetrit. Mësuesi tjetër, një i ri vullnetar që sapo ka kryer universitetin, ka një dhomë pranë shkollës.

— Ka merak të hajë në sofrën e katundarit, — thotë drejtori për të dhe të rrëfen dhëmbët e verdhë si kokrra misri. — Të rrijë dhe ca e do të mësohet...

BROKAJT E BABLIKËT

Nga jashtë kulla është e bukur. Të duket si një kështjellë e vogël. Ka dy krahë që zgjaten anash dhe mbarojnë me nga një sharapoll të dalë përpara — Xhixha i quan cikmá — ndërsa në mes ngrihet një pyrg i vogël me qoshe të dhëmbëzuara si bedena. Guri është i skalitur dhe, ndonëse kanë kaluar vite, ka qëndruar thuasje me ngjyrën e tij të parë, edhe më të mëdha nga frengjitë e dytë. Faqet e mureve duken monotone krejt kësaj harmonie të ashpër, që të kujton mesjetën. Këtë do ta ketë ndër edhe mjeshtri që e ka ngritur, mbase qark frengjive të sharapolleve është munduar të krijojë ca zbrazëti, si dritare të rreme. Megjithatë, monotonia e gurit është tronditur fare pak.

Kur erdhëm, neve na mbeti kryet lart duke parë kullën. Të zotit iu bë qejfi. Në Gruz, në Bruz, e në Rranxë gjenden pa dyshim kullat më të bukura të këtyre anëve. Në fshatrat e tjera ato janë kthyer në ahure, më tepër për të përmbushur nevojat e bagëtisë sesa të njerëzve. Më kujtohen shtëpitë e Shkretës plot pleshta, që të japin përherë përshtypjen se nga çasti në çast do të rrokullisen poshtë bashkë me ujin e bollshëm që rrjedh pa pushim dimër-verë nëpër kalldrëmet e çrreshtë të këtyre fshatit; më kujtohen shtëpitë e Mafsheqit, që janë larguar shumë prej formës së kullave, por ende nuk kanë marrë dot trajtat e shtëpive të qytetit, megjithëse ato rrahin të imitojnë; më kujtohen shtëpitë e Cudhinit, një përzierje kullash me copëza çardhakësh dërrase dhe shkallësh druri, si në shtëpitë e vjetra të fshatrave të fushës... Kurse në Gruz, në

Bruz e në Rranxë kullat janë kulla e rrahin të gjithë t'u ngjajnë kështjellave. Por prapë kanë mbetur midis rrugës dhe kështjella nuk janë bërë dot. Nuk i ka lënë hasmi, thonë.

Xhixhë Broka, i zotë i kullës, e kishte vëllanë gjallë atëherë. Kishin mbetur vetëm dy. Sa herë që vdiste më plaku i vëllazërisë, këtë bekim linte pas: «U bëfshi lagje!». Por ata lagje nuk u bënë kurrë. Bile hasmi nuk po i linte të ngrinin as kullën për të futur kokën, për të mbledhur barqet e për të ruajtur vëllazërinë... Se si kishte lindur hasmëria, askush nuk dinte ta thoshte me saktësi. Mbase për punë të një gardhi që kishte shkelur dy pëllëmbë më këndeje nga ç'duhej; mbase ngaqë katragjyshi, njeri gojëprishur e gjaknxehtë, që për hiçgjë mend çahet në lëkurë të vet, me ç'thoshin pleqtë, i kishte thënë tjetrit fjalën e fundit atëherë kur duhej peshuar edhe e para. Sido që të ishte puna, ata e dinin se nga Bablikët duhej të ruhejshin ditë e natë. Këtë e dinin burrat e vëllazërisë, e dinin zojnoret, e dinin nusët e reja që sapo kishin hedhur pragun e kullës, e dinin edhe fëmijët që luanin tërë ditën midis bagëtisë... Megjithatë, kjo urrejtje me Bablikët hera-herës dukej sikur platitej. Sikur lodheshin brezat e vendosnin t'i varnin hutat në mur, por befas mjaftonte një hiçmosgjë që t'u prishej gjumi trimave... Atëherë gjaku i ri që derdhej e përtërinte urrejtjen, hakmarrja merrte jetë e bëhej sërish makth për të gjithë... «Kështu vazhdoi, — thotë Xhixhë Broka. — Nisi me hutë e kapakllie dhe sosi me austriake...».

Radhën e kishin ata, Bablikët. Trimi i tyre, Rremë Babliku, të merrte gjak në vetull. Austriakja e tij ishte bërë përrallë në këto male. E kapte harabelin fluturim!..

«Na ishte shembur kulla. Vendosëm ta ngremë krejt të re. Ishte verë. Prumë ustallarët, qitëm gurët në mal dhe i bartëm këtu. Unë punoja me ustallarët, kurse Xhela na ruante me pushkë në dorë. Se vetëm Xhela mund t'i dilte përpara Rremë Bablikut. Unë isha më i ri, vija thatuq. Të gjithë thoshin se isha sëmure e do të vdisja në këmbë... Po s'paskan ditur gjë, se unë jetova e po flas sonte edhe me ty, or mik; kurse tim vëlla, Xhelën, që ishte div me shtat, ka njëzet e kusur vjet që po e kalb dheu i zi... Kush lindi e u lidh në djep, nuk ka shpë-

tim; do të vdesë. Po pushka e Rremë Bablikut donte të na përcillte një orë e më parë. E jo vetëm ne burrat e fisit, por edhe të gjithë ata që na kryenin shërbime, edhe ustallarët... Në fillim s'u ndien, po ne e dinim që Rremë Babliku nuk donte të hakmerrej duke na vrarë fshehur prapa ferrës apo larg katundit, ku të mos e shikonte njeri. Se gjaku merret faqe botës e ta shohë ai tjetri se kush po ia numëron në lule të ballit. E, po e vrave e ai ra përmbys, duhet ta kthesh nga dielli e pastaj të ikësh. Që ta shohë dhe dielli atë që ke bërë. Kështu thonë pleqtë e kanunit. Ai donte të na binte atëherë kur të gjithë do t'i kishin sytë mbi ne...

Xhelën s'e zinte gjumi natën.

— Ç'ke Xhelë?, — i flisja nëpër errësirë, se e ndieja që nuk ishte qetuar.

— Edhe ti s'po fle?, — ma kthente dhe më afrohej. — «Vjen rrotull si qeni në koska, rezili!...»

Unë heshtja. E dija se për kë e kishte fjalën. Edhe unë, ashtu si ai, megjithëse nuk e kisha parë, e dija që Rremë Babliku diku rrotull duhej të ishte në gjurmët tona. Natën në errësirë, më dukej sikur më dilnin përpara sytë e kërcyer të Rremës. Si dy xixa të kuqe, gjithë gjak e zjarr. Nuk e kishim parë më, kishte dy javë. As atë, as byrazerin e tij, por e ndienim që ai diku rrotull na përgjonte. Bash se nuk e kishim parë, ishim të sigurtë që Rremë Babliku ishte diku rrotull e kishte vendosur të na tymoste trutë. Se edhe ne të kishim qenë, nuk kishim për ta lënë të na shpëtonte një rast i tillë: t'ia presësh jetën hasmit mu në themele të kullës...

— Po më ngau punëtuerët, — thoshte Xhela, — kam për ta zhibi me plang e me rraqe... Për q'ata gurë, kam për ta qitë faret!

Pleqtë e kanunit thonë më mirë të humbasësh dritën e syve, se sa të të vrasin punëtuerët e të të mbulohet pushka me turp...

Të nesërmen shkrepri pushka e parë. Nuk zuri kënd, qe habertare. Sikur trokiste në derë vetë vdekja.

Mbas së shtënës gjëmoi zëri i Rremë Bablikut. Kishte zënë pusi mbrapa shkëmbit të kuq. Shante e qeshte... Sa çel e mbyll sytë, ne ramë barkas mbrapa gurëve, unë edhe Xhela.

Punëtuerët hynë brenda, me kalamanjtë. Gjaku shkon për gisht e këtë radhë i binte Xhelës të vdiste, se ai kishte vrarë i fundit. Bablikët kishin të drejtë të na vrisnin mjeshtrat se ata, si i thonë fjalës, po hidhnin pullaz për vëllazërinë tonë...

Xhela dëgjonte sharjet e ndyra të Rremë Bablikut dhe kërciste dhëmbët. I vinte turp që ato fyerje i dëgjonin gratë. Herë i ikte gjaku nga fytyra, e atëherë dukej i verdhë si zehëri; herë gjaku i vërshonte në kokë dhe atëherë skuqej, sytë i kërcenin dhe duart i dridheshin... Megjithatë Rremë Babliku nuk guxoi ta nxirrte kryet. Si kaloi një copë kohë e ne pritëm kështu, mbas shkëmbit të kuq nuk u dëgjua më asgjë.

— *Ka ikur, faqeziu!*, — tha Xhela e pështyu përpara.

Buzët i qenë tharë.

U ngrit i pari. Vajti drejt e te shkëmbi i kuq. Rrema nuk dukej kund. Megjithatë ajo që kishte ndodhur paralajmëronte fillimin e betejës...

Punëtuerët nisën nga puna. Xhela hodhi pushkën në krah dhe u ngjit majë shkëmbit të kuq që e kemi mbi lëmë. Atje i bënte sytë katër e ruante Rremë Bablikun.

Kaloi kështu një javë ditë. Çdo gjë shkonte qetë. Xhela ruante, unë ndihmoja *punëtuerët* bashkë me grarinë: *Punëtuerët* punonin pa pushim, me tërë forcat, me vrull, ashtu si pinë apo hanë të uriturit. As të merrnin frymë s'kishin kohë, si i thonë fjalës.

Ditët kalonin dhe kulla po ngrihej. Xhela nisi të vinte në qejf. Shikonte se po afronte puna për të hedhur pullazin e bëhej në qejf. Gurët ishin të bukur. Ustai i madh e kishte të rrallë çekiçin... Kur skaliste gurin, të dukej sikur derdhte në të frymën e vet... Frengjitë dolën të bukura. Çikmatë edhe më të bukura... Xhela shikonte nga maja e shkëmbit dhe i bëhej qejfi...

Erdhi koha të hidhej pullazi. Xhela mori një purtekë, i lidhi në majë një shami të kuqe dhe e mbërtheu në kulm. Pastaj u ngjit në shkëmb e i ngashëryer po sodiste kullën e re...

Ishte ditë plot diell. Që herët në mëngjes ajri rrotull shkëmbinjve të nxehur nisi të dridhej... Gjinkallat të shurdhonin...

Xhela vërente *punëtuerët* në pullaz. Shamia e kuqe rrinte e varur majë shkopit. Nuk e ngiste asnjë fill ere. Po atij i du-

kej si një copë e gjallë flake që ishte shkëputur nga vatra e Brökajve dhe shkëlqente si diell në majë të pullazit për inat të Rremë Bablikut...

Bash atë çast Rremë Babliku qëlloi me austriaken e tij të tmerrshme. Pushka bëri gjëmë të madhe, ushtrima u përplas maleve... Xhela ra barkas majë shkëmbit dhe drejtoi pushkën. Plumbi e kishte marrë në krah. Gjaku i qullte këmishën. Rridhte poshtë dhe shkëlqente nga rrezet e diellit. Rrema shtiu prapë. Plumbi shpoi shkëmbin. Ciflat e gurit fluturuan qark...

Xhela iu përgjigj. Radhën e parë nuk e kishte parë nga i kishte ardhur plumbi, por në të shtënë e dytë e kuptoi. Nuk ishte as dyqind hapa larg.

— *Hyni brenda!*, — u thirri Xhela atyre në kullë.

Punëtuerët, të shpërndarë nëpër pullaz, hodhën veglat dhe rendën të zbrisnin... Rremë Babliku e ktheu austriaken nga ata. Plumbat shpuan trarët. Rrasat prej shtufi thërrmoheshin.

Rrema u var poshtë duke kaluar me vrap nga një gëmu-shë në tjetrën për t'i dalë kullës përpara. Që andej do të kishte mundësi të qëllonte më lirshëm, pa pasur përpara shkëmbin e kuq. Ndërkaq, mbi Xhelën dikush vazhdonte të qëllonte.

— *Qenkan dy!*, — tha ky. — *Byrazeri është!*...

Tha këto dhe shtiu. Tjetri iu përgjigj. Shkëmbi i kuq lëshonte xixa... Xhela prapë shtiu. Byrazeri s'i ndahej: iu përgjigj edhe ai...

Ndërkaq Rremë Babliku ia këputi njërit prej *punëtuerve* dhe e kapi në kofshë. Gjaku i buçiti mbi rroba, i kulloi mbi rrasa, mbi trarë... I gjori mbeti shtrirë lart në çati. Rrema dëshoi ta qëllonte përsëri, por e pengonte një turrë rrasash të pashtruara. I shtrirë mbrapa tyre, *punëtueri* nisi të rënkonte... Rrema lëshoi një britmë, shau dhe me një plumb këputi në mes shkopin e shamisë...

Ndërsa *punëtuerët* e tjerë po përpiqeshin të ulnin nga pullazi shokun e tyre të plagosur, Xhixha, vëllai i Xhelës, e mbannte mbërthyer në vend Rremë Bablikun. E shikonte nga e çara e frengjisë dhe shtinte pareshtur mbi të. Por ai kishte zënë një breg pas ca trupave gjysmë të copëtuar. Nuk shihej. Vetëm flaka e austriakes së tij skuqte si një karafil që duket e zhduket sakaq. Era e barutit të djegur thartonte ajrin.

Befas, në të çarën e frengjisë Xhixha pa Xhikun, nipin, çunin e Xhelës. Ishte një kalama, as dhjetëvjeç atëhere. Kishte qenë duke fjetur në hije kur kishte nisur pushka. Tani po i afrohej kullës duke u fshehur nëpër misërishte... Andej e pa Xhixha tek doli dhe e mori me vrap atë copë vend që e ndante nga avllia.

— *Mos, dreq!*

Rremë Babliku e pa. Në çast i ktheu pushkën dhe shtiu. Xhiku ra në shesh. Xhixhës i ngriu gjaku, por pastaj e pa që lëvizi. Tërhiqej rrëshqanthe për t'iu afruar pusit... Xhixha la frengjinë e doli jashtë... Me të dalë në avlli, zbrazi pushkën më tepër në tym sesa mbi Rremën. Donte vetëm ta bënte hasmin që t'i hiqte sytë nga Xhiku e ta kthente pushkën mbi të.

— *Xhik, hej dreq!*, — i bërtiti.

Xhiku vazhdonte të tërhiqej rrëshqanthe e tani ishte afër pusit. Plumbat fishkëllenin mbi të. Xhixha u hodh me vrap. Mbas grykës së pusit ra në gjunjë. Xhiku, kur pa afër xhaxhanë, mori zemër e desh të zvarisej prapë...

— *Xhik*, — i thirri Xhixha, — *Xhik!*

Gjaku i kishte mbuluar kraharorin...

Xhela zbriti nga shkëmbi. E mori vesh nga gjëma e grave se diç kishte ndodhur. Erdhi me vrap në kullë e s'pyeti për Rremë Bablikun e byrazerin e tij, që ua mbathën...

Xhiku hapi një herë sytë në krah të babait të vet, pastaj e vari kokën...

— *Mbylleni gojën!*, — iu kanos Xhela grave.

Ato kafshuan buzët dhe heshtën.

Gjinkallat çirreshin pyllit...

— *Gjerdanin tjetër!*, — urdhëroi Xhela të shoqen.

Zëri i tij gjëmoi.

Asnjëri nuk fliste. Të gjithë e dinin ç'po ndodhte.

Xhela vuri pëllëmbën e dorës së përgjakur mbi ballin e ftohtë të të birit, kërciti dhëmbët, dyllë i verdhë në fytyrë, dhe u largua. Iku duke tundur në dorë pushkën... Vetëm mbase t'i merrej haku, Xhikut do t'i bëhej gjëma ashtu siç u kishte hije burrave... Kanuni i jepte të drejtë Xhelës që për dyzet e katër orë të shtinte mbi këdo të fisit të Bablikëve. Vetëm mbas kësaj, gjaku shkonte për gisht...

Bablikët u ngujuan. E jo vetëm Bablikët, por gjithë fisi që kishte qoftë edhe një pikë gjaku të përbashkët me ta...

Xhela u largua me hapin e tij të madh. Ecte e tundte pushkën... Gjaku i plagës në krah ia kishte skuqur dorën e majtë. Tani që bariste si i prishur mendsh nga volla për shpagë, plaga nisi t'i rridhte sërish...

Ai mori kthesën pas shkëmbit të kuq dhe humbi...

Gjinkallat nuk pushonin...»

— Pastaj?, — e pyeta unë.

— Pastaj, ç'e pyet?, — ma ktheu Xhixhë Broka. — Kësh-tu jemi vrarë të gjithë... Ato ishin kohë ibret. Burrat nuk vdisnin në shtëpi, të sëmurë a nga pleqëria, po shuheshin nga plumbi i hasmit...

Ishim ulur këmbëkryq ndanë vatrës së shuar. Hera-herës ngrinin duqet, ca shishe të vogla arancate dhe surbnim nga një gllënjë raki. Raki e butë, e turbullt, megjithatë e dashur.

Kur hymë në krye në kullën e tij, Xhixhë Broka na priti me buzë në gaz e me zemër të hapur — ashtu si kudo në këto anë. Po e ndieja që i vinte disi zor nga ne. Në shfaqjen tonë kishte qeshur me skeçe e me parodi që godisnin mënyra të vjetra jetese: godisnin martesat me shitblerje, godisnin koshin në shpinë të grave, godisnin larjen e këmbëve të burrave nga nuset e reja, godisnin të ngrënët në një çanak... Kurse në kullën e tij, sado që ai u mundua të na i fshihte, ne gjetëm shumë nga këto... Pa u ulur mirë, nusja erdhi me legen e ibrik, por Xhixhë Broka e dëboi i nxehur; kur u shtrua sofa, ne të tre na vuri veç, ndërsa ata hëngrën të gjithë tok... Prandaj i vinte zor Xhixhë Brokës, se e shikonte që në skeç fare bukur mund të kishim zënë në gojë edhe emrin e tij. Po, kur ne nisëm të pyesnim e të dëgjonim me vëmendje për fshatin dhe për zakonet e atjeshme, Xhixhës iu hap fytyra dhe na mbajti gjer vonë me fjalë.

— Xhelën ka njëzet e ca vjet që e kanë vrarë, — tha ai. — Atëherë çunin e la në bark. Kur lindi, e quajtëm Xhelë... Ka qenë burrë i fortë...

Xhela, i biri i Xhelës së vrarë, lëvizi nga vendi dhe u ngrit. Ishte ai që në bisedën për gruan na qe ndodhur krah ca orë

më parë. Vajti në murin përballë dhe hoqi nga gozhdja një kornizë të madhe. E pruri dhe ia dha xhaxhait. Ky, si fshiu me bërryl xhamin, na e dha neve.

— Xhela është ai në mes...

Xhelë Broka kishte dalë në fotografi, bashkë me dy të tjerë. Që të tre kishin dalë si të ngrirë, me muskuj të kontraktuar. Trupi i bëshëm i Xhelës ngrihej mbi dy shokët. Nofullat i kishte shtrënguar dhe kryet e kishte mbajtur lart, sikur mburrej me tytën e pushkës që i zgjatej pas shpine. Kishte veshur një setër ushtarake pa grada e pa nishane; nuk e kishte mbërthyer, e kishte lënë hapur, që t'i dukeshin në brez gjerdanët dhëmbë-dhëmbë. Në këmbë kishte një palë gambale, mbi të cilat binin benevrekët.

Xhela i ri i ngjante mjaft. Këtë e thamë të gjithë dhe Xhixhë Brokës iu bë qejfi. Edhe Xhelës së ri iu bë qejfi dhe vuri buzën në gaz me një ëmbëlsi që na bëri përshtypje.

— Unë nuk e kam njohur babanë, — na tha. — Për mua baba e shkuar babait ka qenë xhaxhai...

Xhelë Broka i ri nuk kishte as një vit që ishte kthyer nga ushtria. Në atë kullë ishte mbase i vetmi, me të cilin u morëm vesh menjëherë. Me të parë transistorin tonë, na e mori dhe e hapi duke e përdorur me shkathtësi. Fëmijët e shtëpisë e graria u grumbulluan qark tij dhe shikonin të habitur atë kuti të vogël që nxirrte muzikë dhe zëra të ndryshëm... Dora-dorës që Xhela lëvizte butonin, shpërthenin copëra tingujsh, zërash, këngësh, pjesësh orkestrale, e të dukej sikur vinin të përgëzonin nga larg ato fytyra të çuditura në atë kthinë të errët të asaj kulle gruzake... Pastaj ai e la transistorin në një kamare dhe të gjithë u grumbulluan atje për të dëgjuar gojë-hapur zërin e Radio Tiranës... Ende nuk kishte vajtur ora tetë. Spikerja po tregonte përrallën për fëmijët. Ajo e ndryshonte zërin për të imituar me shkathtësi kafshët që flisnin: ujkun që kanosej, lepurushin të cilit i dridhej zëri, qengjin e shkujdesur dhe dhelprën dinake... Sa herë flisnin kafshët, fëmijët qeshnin me të madhe e të gjithë kthenin kryet nga ne.

Ç'MUND TË NDODHË BRENDË NJË NATE

Një bubullimë gjëmoi si rropamë bombe. Sikur ndodheshim në guroren e Krastës së Krujës... Frengjitë e shapollit u mbytën si në një dritë të bardhë bliri.

Të dyja shoqet u trembën. Diku afër duhej të kishte hedhur rrufeja.

Pastaj çdo gjë ra prapë në errësi.

Shiu shtrëngoï më shumë.

'As Xhixhë Broka,' as plaka e tij thatimë nuk u përmendën... Plaka mezi merrte frymë, si një peshk që përpëlitet në të thatë. Megjithatë gjumin e kishte të rëndë.

Qepallat më rëndonin.

Befas, jashtë u dëgjuan njerëz. Bisedonin me zë të lartë duke iu afruar kullës.

Vura veshin.

Po kalonin mes për mes misrit. Kallamat e fletët mënjanoheshin. Pastaj hapat u ndien në oborr. Qeni i madh angulliti.

Një zë i foli të zotit të shtëpisë në emër.

Në vend të tij u përgjigj Xhela, në kthinën tjetër. Në kullë hynë dy burra. Erdhën drejt e në dhomën ku ishim ne.

— Genc! Or shoku Genc!

Zëri i burrit që më thërriste ishte i trashë e gjëmonte.

Ashtu shtrirë siç isha, shikoja në mes të dhomës një fener të tymosur që ndriçonte një palë këmbë të mëdha, të mbështjella në çorape leshi dhe të futura në opinga gome, një tytë pushke prej nga uji i shiut kullonte pikë-pikë... Më tutje një palë këmbë të tjera... Gjithçka tjetër humbiste në errësi.

I huaji ngriti fenerin lart. Në dritën e kuqërreme të fenerit, pashë një fytyrë të ashpër, si të gdhendur në një copë dru të vjetër. Mustaqet e zeza dhe të lagura shndrisnin... Një palë sy të futur nën flokët e gjatë që binin mbi ballë, m'u mbërthyen në fytyrë.

— Jam unë, Sadiku..., — më tha sikur ky emër do të mjaftonte për të më kujtuar se cili ishte.

Në sharapoll ishin ngritur edhe dy shoqet. Ndërkaq Xhela i qe afruar vatrës, kishte hequr poçin e llambës dhe po e ndizte. Kur u bë dritë, Sadiku më zgjati një copë pusullë.

— Ma dha Ndriçimi.

— Cili Ndriçim?

— Ai juaji, ai që i bie fisarmonikës...

— Ku e gjete Ndriçimin?

— Është te ne... Kemi gocën e vogël shumë sëmurë...

Ndërsa unë shpalosja pusullën e Ndriçimit, Sadiku vazhonte të fliste.

— Shi dhe erë e keqe... Dy herë na u fik feneri... Ndriçimi tha se këtu është një shoqe. Ajo, tha, merr vesh nga sëmundjet, tha... Qull jemi bërë, mos e pyet... Ajo shoqe, tha, po s'përtoi, le të vijë ta shohë, tha...

— Po Liku ku është?, — pyeti Xhixhë Broka.

Të gjithë kthyen kryet nga ai. Ishte ngritur e rrinte ndenjtur në stroma. Në dritën e paktë fytyra e tij nuk shquhej mirë, por në zë hetohej qartë një fill nervozizmi, mbase shpërshije.

— Liku ka vajtur të thërresë Nuriun.

Nuriu ishte ndihmësmjeku. Ambulanca që në një fshat tjetër, në Cudhi, dhe Likut do t'i duhej të bënte një copë rrugë të mirë para se të arrinte.

Vetëm kur ne të tre dolëm jashtë dhe Xhelën e morëm me vete, unë e kuptova përse në zërin e Xhixhë Brokës kishin tingëlluar ato nota nervozizmi. Atje brenda, i hutuar nga ardhja e papritur e Sadikut dhe e atij tjetrit, i trullosur nga gjumi, nuk e kisha rrokur në çast se ç'po ndodhte. Kurse tani po kuptoja edhe përse Xhixhë Broka, kur u nisëm, e kishte pyetur Xhelën: «Edhe ti, Xhelë, po shkon?» Vajza e sëmurë ishte e Bablikëve, hasmët e Brokajve... Mbase kujtimet e vjetra e të ringjallura atë mbrëmje e kishin lënduar plagën e moçme të

hakmarrjes, e cila, me sa dukej, vetëm sa kishte zënë një kore të hollë në zemrën e malësorit plak. Dhe kjo plagë tani kishte nisur t'i therte... Atëherë desha t'i flisja Xhelës dhe ta bindja që në një farë mënyre të kthehej, po Xhela kishte dalë në krye dhe printe duke na rrëfyer shtigjet më të sigurta. Ishim zënë dorë për dore. Vinte Xhela, i pari, pastaj Sadiku, pastaj Drandja, Vera dhe unë. Në fund, me fener në dorë, vinte ai tjetri, të cilit nuk ia kisha parë mirë fytyrën, po nga zëri më ngjante si djalë i ri.

Shiu binte me rrebesh. Hera-herës llamburitjet e vetëtimave ndriçonin gjethet e lagura që shkëlqenin një çast e pastaj kridheshin sërish në errësirë... Feneri hidhte nëpër këmbët tona pllanga drite, që e bënin baltën të merre reflekse të ujshme... Nja dy a tri herë na shkanë këmbët e, po të mos kishim mbajtur shoshoqin, do të kishim rënë plasur... Megjithatë, ajri i freskët, era e ngopur me njomështi bime, na bënë mirë të gjithëve. E ndienim veten të lehtë dhe nuk linim rast pa kthyer në shaka çdo hap që na shkiste...

Kulla e Bablikëve qe larg. Veç kësaj, vendi që duhej kaluar kishte shumë të përpjeta. Kur e kur Sadiku, siç e kanë zakon fshatarët, thoshte se edhe pak e do të arrinim.

Ishim lagur nga shiu, por edhe qemë djersitur. Një avull i nxehtë më dilte nga trupi. Në qafë ndieja ujin që shkiste dhe, duke hyrë në rrobe, më freskonte trupin...

Kaluam nëpër oborrin e madh të shkollës së vogël. Shkollja ngrihej e bardhë majë bregut, kurse oborri hapej poshtë. Një arrë e lartë dhe e moçme i shtrinte degët e gjera si një tendë e ulët mbi një pjesë të oborrit. Ishte e veshur plot gjethë që lëshonin një erë të këndshme, të njomura nga shiu. Degët e majës së pemës vinin në drejtim të dritareve të shkollës. Në dhomën e vogël pranë shkollës ku flinte mësuesi, nuk kishte dritë.

Edhe pak e do të arrinim te kulla e Bablikëve. Ende nuk e kishim prishur rreshtin. Xhela ecte në krye. Ishim pikërisht në oborrin e shkollës, nën degët e arrës, kur mua m'u kujtua përsëri që Xhelë Broka po vinte me ne te kulla e atyre që i kishin vrarë babanë.

— Xhelë Broka!, — i thirra.

Ai mbajti këmbët. E zura për krahu dhe u bëra gati t'i thosha diçka. Megjithatë i rashë anës.

— Do të vish, — i thashë, — do të vish edhe ti?...

— Përse të mos vij?...

— Jo... Xhixha sikur...

Xhela nuk u përgjigj një hop. Në errësirë ndjeva vështrimin e tij, që shkëlqeu i ndriçuar për një çast nga vetëtimata.

— Bablikët, — tha, — nuk janë më hasmët e mi...

Unë i shtrëngova krahun.

Të tjerët na kishin lënë pas. Feneri ndriçonte diku lart nëpër ca gëmusha.

— Likun e kam bërë vëlla, — nisi të më shpjegonte Xhela. — E kemi bërë bashkë ushtrinë, në një kompani...

— Po xhaxhai ç'thotë?

— Xhaxhai nuk më kundërshtoi që u bëra vëlla me Likun. Na bëri komisar... Është zemërbutë Xhixha, kështu ka qenë gjithmonë. S'ka gjë se duket i ashpër e grindet në shtëpi me kalamanjtë... Megjithatë, nganjëherë, kur i flas e i them se ç'bënim me Likun në ushtri, ai rrudh buzët e sikur nuk ka qejf ta dëgjojë atë emër...

Kulla e Bablikëve ishte shumë më e madhe nga ajo e Brokajve. Ajo vinte e ngrihej mbi një rrafshinë. Frengjitë në mjaft vende qenë zëvendësuar nga dritare. Kur i afroheshe, të bënte përshtypje me madhështinë e saj. Pasi kaluam nën një portik, ramë në një oborr të madh shtruar me kalldrëm. Muret e kullës ngriheshin rreth e qark këtij oborri, të cilin e rrethonin nga të katër anët. Në një skaj të katrorit, në pjesën veriore, mbi çati, ngrihej një pirg i vogël, i mbyllur nga të gjitha drejtimet e plot frengji që nxinin.

U ngjitëm nëpër një shkallë druri me shkallina tepër të lëmuara, që kërcisnin. Erdhëm në një çardhak të gjatë dhe u drejtuam atje ku na printe Sadiku.

Bablikët qenë ndarë. Vëllazëria nuk jetonte më si dikur. Tre djemtë e Rremë Bablikut të tmerrshëm dhe dy kushërinjtë e tyre, të cilët kishin ardhur të na merrnin te Brokajt, kishin zënë nga një pjesë të asaj kulle të madhe. Megjithatë kishe përshtypjen se ajo ngrehinë po shembej. Hasmëritë dhe urrejtjet

që e kishin pjellë dhe e kishin mbajtur në këmbë, e kishin braktisur. Ndaj tani në çdo hap tonin rënkonte dhe ankohej...

Ndriçimi na doli përpara. Me të te Lik Babliku ishin edhe dy nga shoqet tona. Që të dyja i gjetëm tek e sëmura.

Dhoma ishte e madhe dhe e lyer. Të binte menjëherë në sy ndryshimi me Brokajt. Lik Babliku kishte blerë një krevat hekuri për dy vetë dhe në atë ishte shtrirë vajza, një femijë nja njëmbëdhjetëvjeçe.

Vëllai i madh i Likut, Sufi, na dha dorën të gjithëve. Edhe Xhelës. Vëllai tjetër, Ganiu, kishte vajtur me Likun për te Nuriu, në ambulancë.

— Ambulanca është larg, — tha Ndriçimi, — kurse e vogla ka dhembje... Atëherë mendova për Dranden...

Drandja, që në brigadë e thërrisnim me shaka «doktoresha», u perkul mbi të sëmurën, një vajzë e imtë së cilës faqet i digjinin prush. Mbi jastëk, gërshetat e zinjtë shpleksur, e bënin fytyrën e njomë të spikaste në tërë hollësitë e tipareve. Në krye i rrinte e ëma, një grua e re, e bukur, me sy që shkëlqenin nga lotët.

Gjatë kohës që Drandja shikonte të sëmurën dhe e pyeste, në dhomë nuk foli asnjë. Jashtë dëgjohej shiu që rrihte pllocat pa pushim. Hera-herës vetëtima zbardhte xhamat...

— Apendicit..., — tha më së fundi Drandja dhe drejtoi shtatin, — Një enë me ujë dhe një peshqir...

— Është rrezik?, — pyeti e ëma, dhe zëri iu drodh.

— Shoqja jonë i zuri dorën.

— Mos u tremb, S'ka asgjë. Një enë me ujë!

— Të nxehtë?

— Jo, të ftohtë. Keni bërë mirë që keni dërguar për ndihmësmjekun...

— Je e sigurtë që ka apendicit?, — pyeti Ndriçimi.

— Kështu më duket. Në goftë e vërtetë, duhet operuar sa më parë.

— Atëherë ta marrim e ta shpiem në ambulancë, — u hodh e foli Suf Babliku.

— Më parë të presim Nuriun.

— Në çantën sanitare të Drandes nuk kishte asgjë nga ato që mund të shërbenin në këtë rast. Vetëm kompresat me ujë të

ftohtë në vendin e apendicitit mund ta qetësonin deri diku të sëmurën.

— Ju lamë dhe ju pa gjumë, — tha prapë Suf Babliku. Vajtëm në një dhomë tjetër. Ndenjëm ndanë oxhakut, prisnim sa të vinte Nuriu. Suf Babliku ishte dyzetecavjeç, burrë. Xhela më tha se nuk ngjante me vëllezërit e tjerë dhe, ndonëse vinte i ngrysur e i kursyer në fjalë, ishte në të vërtetë burrë i zoti dhe i mençur. Kur qenë kthyer prej ushtrisë, Xhela dhe Liku kishin dashur që shtëpitë e tyre jo vetëm t'u vinin këmbën mërive të vjetra, por edhe të forconin miqësinë, të hynin e të dilnin. Sufi ia kishte zgjatur i pari dorën Xhixhë Brokës. Nga këta të dy varej shumë, se qenë krerët e vëllazërisë. Dita që u hëngër «buka e gjakut», dreka e shtruar në kullën e Bablikëve, siç e donte zakoni, ka qenë një ditë feste për tërë katundin, që ishte llahtaritur për më se një shekull nga krismat hakmarrëse të Bablikëve dhe të Brokajve. Maturinë e Sufit e çmonin të gjithë dhe për këtë e kishin zgjedhur edhe në këshillin e katundit. Kundrejt Xhelës sillej tani me një natyrshmëri dhe çiltërsi që të bënte përshtypje. Nuk kishte kundrejt tij një përkujdesje të tepruar që, edhe në mos ishte, do të ngjante më tepër e shtënë sesa e vetëvetishme, si diçka që shërben për të mbuluar urrejtjen e dikurshme. Por, nga ana tjetër, nuk kishte asnjë sjellje të ftohtë, asnjë, që mbahet strikt brenda rregullave të zakonit. Sjellja e tij kundrejt Xhelës, që edhe në emër i kujtonte tmerrin e familjes, kishte një vetëvetishmëri të qetë, të pastër, sikur Xhela nuk kishte qenë kurrë hasmi i tij, sikur Xhela ishte një njeri i shtëpisë si gjithë të tjerët, me të cilët njeriu sillet thjesht, pa bujë, po me zemër...

Xhela, nga ana e tij, e ndiente veten të qetë. Pyeti disa herë me radhë për Likun dhe tha se, po të vonoheshin edhe ca, ai ishte gati t'u dilte përpara, së me shiun që binte jashtë, me përrenjtë që vërshonin, udha s'qe fort e sigurtë.

Sufi, ndërkaq kishte nderzër oxhakun. Ne nisëm të thanim çorapët e këmishët. Nuk e kishim parashikuar kurrë një shi të tillë, ndaj nga Kruja ishim nisur të veshur fare lehtë. Sandalet e vajzave qenë bërë si lecka të fëlliqura.

Në dhomën tjetër u dëgjua zhurmë. Dikush kishte ardhur. U ngritëm të gjithë dhe dolëm në çardhak. Në dhomën e së së-

murës kishte hyrë një plakë, hallë Hyrja. Ishte një plakë e kërrusur, por e pashme. Leshrat e bardha i kishin dalë mbi ballë të spërkatura nga pikat e shiut. Në atë fytyrë të rrudhur të binin në sy dhëmbët e bardhë e të shëndoshë. Plaka hoqi rroben që kishte hedhur në kokë për t'u mbrojtur nga shiu dhe iu afrua shtratit. Unë pandeha se ishte nëna e Lik Bablikut, gjyshja e vajzës së sëmurë, dhe u habita fort, sepse ca më parë më kishin treguar për të se ishte e paralizuar e nuk ngrihej dot nga vendi. Këmbët nuk i ndiente më të sajat. Mjekët nuk kishin ç'i bënin.

— Është hallë Hyrja, — më shpjegoi Sufi dhe vrugoi ballin. — Do ta ketë thirrur graria...

Me hallë Hyrjen lindnin gratë e fshatit. Kur kishte qenë e re, i kishte ardhur ndoresh për lindje dhe dështime, ndaj tani dinte thuaje tërë të fshehtat e grave. Por e mbante gojën kyçur dhe s'kishte gjë që t'ia hapte — as lutjet, as të hollat, as kërcënimet. Dora-dorës që plakej, gratë nisën ta thërrisnin jo vetëm për lindje, por edhe për sëmundje të fëmijëve. Ç'është e vërteta, hallë Hyrja ishte e pastër dhe duart e saj me gishtërinj të hollë ishin të butë. Kur vinte buzën në gaz, dhëmbët i shkëlqenin. Fliste me një zë të ëmbël e të qartë që, me sa duket, bënte përshtypje te njerëzit, veçan te të sëmuret, që preken lehtë nga përkujdesjet dhe butësia e të tjerëve. Dinte vetitë shëruese që kanë gjethet e kësaj apo të asaj bime, se si duhet pirë lëngu i zier i sherbeles apo i mullagës së egër, se si duhet përdorur hudhra në këtë rast apo në atë tjetrin, se si duhet punuar e më çfarë duhet punuar mjalti për dhjetë lloj sëmundjesh të ndryshme... Shumë gjëra dinte hallë Hyrja, por megjithatë, barërat e saj kishin nisur të mos bindnin më njeri, që kur ishte ngritur ambulanca në Cudhi. Disa thoshin se, që kur i kishin vdekur njëri pas tjetrit dy nipa të vegjël, hallë Hyrja kishte humbur shumë në sy të fshatarëve, veçan në sy të burrave, sepse gratë, shtatzënat mbi të gjitha, sidomos ato që ishin në lindjen e parë, të trembura, ndienin nganjëherë nevojë për fjalët e hallë Hyrjes.

Drandja i hapi vend plakës, po nuk u largua.

— Ç'ka goca kështu?, — pyeti hallë Hyrja dhe i vuri të sëmuret në ballë dorën e saj të lehtë e të butë.

Apendicit, — ia priti Drandja.

Hallë Hyrja bëri sikur nuk dëgjo.

Sufi i thoshte nuses së Likut, kunatës, me zë të ulët:

— Kush e thirri plakën?

— Nuk e di. Unë jo.

— Mos e lini t'i bëjë gjë gocës!

Nusja s'u ndie. Iu afrua shtratit dhe qëndroi pas shpinës së plakës.

— Erdhën, — foli dikush në derë.

Nëpër shkallë u dëgjuan hapat e tre burrave. I pari që u duk në shtalkë të derës qe Nuriu, ndihmësmjeku. Pas tij erdhën Liku dhe Ganiu, vëllezërit e Sufit. Nuriu qe një djalë i ri, me mjekër të parruar që i zverdhte. Ishte trupgjatë dhe i bëshëm si një ari, ndaj, kur hyri, e uli kokën që të mos e përpiqte pas trarit. I kishte sytë ende të përgjumur, si të buhatur, ndonëse shiu e kishte lagur. Erdhi në mes të dhomës dhe shkundi rrobat. Qe zbathur. Këpucët i mbante në dorë. Lika dhe Ganiu, megjithëse me ndryshim moshë midis tyre, ngjanin si binjakë. Të dy të thatë, të dy zeshkanë, të dy me sy të mëdhenj. Megjithatë, Liku, më i madhi, qe më i përmbajtur në lëvizje dhe në të folur, kurse Ganiu dukej krejt i rrëmbyer.

— Këtu po i zini frymën së sëmures, — tha Nuriu me një ton të prerë, që i bëri fjalët të kumbonin si urdhër.

Një nga një dolëm të gjithë jashtë e qëndruam në çardhak. Hallë Hyrja, që mbeti me ndihmësmjekun, Dranden dhe nusen e Likut, zuri një qoshe të dhomës dhe atje u ul galiç, lidhi duart grusht përpara fytyrës e ndenji sikur priste radhën pas ndihmësmjekut. Por dukej se e ndiente veten të fyer. Mbase qe penduar që kishte ardhur atje, në mes të natës dhe me atë mot kiamet, përderisa askush nuk po e përfillte. Dhe vërtet, si ndenji ca ashtu, me turi të lëshuar, u ngrit si me përtesë e doli jashtë... Askush nuk e vuri re, as edhe në çardhak, se qysh ajo humbi si një hije e zezë e lagur nga shiu, që rrihte pa pushim mbi shpinën e saj.

— E gjetëm në gjumë, — po na shpjegonte Liku. — U ngrit menjëherë...

Shiu, duke goditur me kumbim, mbliidhej mbi çatinë e pjerrët të çardhakut dhe derdhej me gurgullimë rrëke-rrëke në

një enë të vendosur poshtë, nën strehë. Në disa vende dërrasat e pullazit qenë çarë. Atje uji binte si curril.

Liku jepte e merrte me një shamë të madhe, fshinte zverkun, fytyrën, duart, e prapë kthehej te zverku e te fytyra...

Një vetëtimë, damar i zjarrtë rremba-rremba, çau qiellin mes për mes. Fytyrat u spërkatën me rreze të bardha. Me një dritë të bardhë, të zbetë e si pa jetë, u zbardh gjithçka: parmakët e çardhakut, gurët e oborrit, pingu me bedena, çatia e gjatë dhe muret e kullës që kishim kundrejt...

— Ç'u shpik ky kiamet sonte!

— Nga i ratë?, — pyeti Xhela. Likun.

— Nga Kroi i Madh, në Grykë të Dushkut e drejt e në xhade...

— Hej! I paskeni rënë shkurt fare!...

— S'kishte kohë... Kur erdhëm, Nuriu shkau dhe i humbën këpucët. Mezi ia gjetëm në errësirë... I mori në dorë, s'i veshi më fare...

Sufi tundi kokën.

— Ky djalë na ka bërë borxhli, — tha dhe shkrepiti çakmakun për të ndezur cigaren.

Në derë të dhomës, u dha Nuriu.

— Or Lik Babliku!, — thirri.

Të gjithë u kthyen nga ai. Ishte ende zbathur. Trupi i tij i madh kishte zënë krejt derën.

— Ç'ka goça?, — pyeti Sufi dhe e flaku tutje cigaren.

— Nuk ka gjë me rrezik. Ajo shoqja i kishte rënë në të.

— Apendicit?

— Apendicit. Halli është se duhet çuar sa më parë në Krujë.

— Në Krujë?!

— Duhet operuar. Po të vonojë më shumë, është rrezik t'i kthehet në peritonit.

Këto fjalë i ndoqi një heshtje e rëndë. Dëgjohej shiu që përplasej me potere. Bubullima rrokullisej maleve.

— Në këtë mot dreqi, s'ka zot që e bën rrugën...

— Ne do ta bëjmë!, — nguli këmbë Nuriu. — Mjaft ta çojmë deri në ambulancë. Që andej e marr unë përsipër. Telefoni në Krujë dhe vjen autoambulanca...

Autoambulanca në këtë kohë?

Për atë mos u bëni merak ju. Atë e marr unë përsipër...

Liku iu afrua Nuriut sikur donte t'i fliste me zë të ulët, që të mos e dëgjonim në të tjerët.

Çfarë ka goca, Nuri?

Nuriu dukëj i bezdisur që detyrohej të jepte kaq shpjegime, kur koha nuk priste e duhej nisur sa më parë.

Mos u shqetëso, Lik. Apendicit ka. Brenda javës e ke gocën prapë në shtëpi. Vetëm për atë mendo ti: si ta ngjisim deri në ambulancë...

Liku ishte tronditur. Në errësirë nuk i dukëj fytyra, por lëvizjet e tij të ngrira sikur e dëshmonin qartë atë që i regëllinte në zemër.

Ta bëjmë gati kalin?

Më kalë jo. Goca duhet të rrijë shtrirë..

— Të bëjmë një shkalc atëherë, — u hodh e tha Ganiu e, pa pritur përgjigje, u var poshtë nëpër shkallët e çardhakut për të gjetur shkopinjtë.

Ta dija kështu, — tha Nuriu, — të kishim marrë me vetë tezgën...

Një çerek ore më vonë, duke kaluar nga portiku, shkalci me të sëmuren doli nëpër shi, i mbajtur nga katër burra. Që kur e nxorën nga dhoma të sëmuren, një pjesë e grarisë nisi të qante. Zëri i s'ëmës ngrihej mbi të gjitha. Nuk donin ta llinin ta shoqëronte vajzën, mjaft të tjerët, por ajo nuk duroi e më në fund hodhi një rrobe në kokë e u bashkua me të tjerët.

Shkalcin e kishin mbuluar me një fletë mushamaje të zezë. Shiu binte mbi të e kullonte poshtë Nuriu e kishte zënë vetë shkalcin. Ende ishte zbatshur. U thoshte të tjerëve se si duhej ta mbanin. Kështu i pamë gjer në fund tek largoheshin nëpër shi...

Këmbët e Nuriut zbardhnin.

Nuk na kishte mbetur gjë tjetër veçse të ktheheshim në kullën e Xhixhë Brokës. Bablikët na u luten të qëndronim tek ata, po he u larguam...

Ishim katër vetë.

— T'i biem nga një rrugë tjetër, — tha Xhela. — Është pjerrtinë, po shkurton shumë...

Asnjëri nga ne nuk foli. Këtë radhë nuk kishim fener, e kishim marrë ata me shkalcin. Shpesh këmbët na shkanë, por u mbajtëm të shtrënguar dorë, për dorë.

Retë qenë ulur edhe më. Megjithatë era që kishte nisur të frynte tregonte se tërë ajo botë e trazuar resh po largohej. Nga gjethet e njoma e dheu i ngosur me ujë, vinte një erë që ngjiste me aromën e mjalitit. Shiu që bërë i imtë, po më tepër në lagnin, degët e pemëve të shkundura sesa ai. Pikat e shkundura nga pemët kishin një marifet: ato sikur merrnin nishan e të futeshin në zverk me një dugulisje të ftohtë.

Kishim bërë thujtë gjysmën e udhës, kur në qiell shpërthyen sërish vetëtimat.

— Të largohemi nga pemët e larta, — tha njëra nga shoqet.

E tha me një zë të shkujdesur, gaçi-gati sikur po thoshte një shaka, po pikërisht kjo, dëshmonte se ia kishte frikën rrufesë.

Nga rrufetë, — tha Xhela me të qeshur, — vetëm burokratët kanë frikë...

Befas vendi u zbardh me një dritë që na mori sytë, ndërsa një krismë e furishme na buçiti mu në vesh. Ishte një krismë e thatë, sikur shqyhej me vërtik një trung i madh lisi, një rropamë e furishme, që na hodhi pas me dallgën e saj. Tërë kjo u shoqërua nga një lëmsh flake, që u rrokullis verbues prej dikujt midis reve...

— Rrufeja, — tha Xhela, që kishte ndalur në krye tonë, — rrufeja...

— Këtu afër dikujt hodhi..., — foli njëra nga shoqet me një fill zëri, — sa gjë e frikshme!

— Të largohemi shpejt nga këto pemë...

Sakaq shiu shtrëngoi, dhe një hop më pas u kthye në një breshër të imtë, kokërrvogël, por që godiste me furi.

— Tani do të pushojë..., — tha Xhela duke iu ngjitur kodrës.

— Të kishim qëndruar te Bablikët, — tha njëra nga shoqet.

— Arritëm... Sa të dalim në majë të kodrës, biem në kullë...

— U bëmë qull fare!

— Sandalet e mia të shkreta!...

Xhela kishte dalë majë kodrës. Breshri, ashtu siç kishte parashikuar ai, qe shenja se shiu po merrte fund. Retë ngjiteshin malit duke fshikur pemët e kreshtat...

— Ja ku paska rënë!, — thirri Xhela.

Rendëm edhe ne.

Në majë të kodrës frynte një erë e freskët. Ne i ngulëm sytë në flakën që ndriçonte përballë, në shpatin e mbuluar ende nga retë. Nëpër errësi të flakët e mëdha lëshonin shkëndija... Trarët e dërrasat që digjeshin këcisnin.

— Shkolla! Po digjet shkolla!

Pa pritur gjë tjetër, Xhela u var poshtë në drejtim të shkollës.

— Lavdoshi!, — tha dhe humbi.

Ne e ndoqëm pas.

Lavdoshi ishte mësuesi. Ai flinte në një dhomë dy hapa larg shkollës. Ishte një dhomë e vogël me një dritare të vetme. Nga larg, flakët ndriçonin tërë vendin rrotull. Megjithatë, edhe një vendës si Xhela mund të mos dallonte dot nëse dhoma e mësuesit kishte pësuar gjë apo jo.

Kur arritëm në oborrin e madh, nën degët e arrës së lartë, gjetëm atje edhe nja dy të tjerë. Vendi ndriçonte ditë. Tym i shkëndijave ngjiteshin përpjetë duke përcëlluar e duke përzhitur edhe gjethet e arrës...

Rrufeja kishte rënë në një nga tri dhomat e shkollës. Dhoma e mësuesit nuk kishte pësuar gjë. E pamë edhe mësuesin, Lavdoshin, në kanotiere dhe në të mbathura të zeza.

Bashkë me Xhelën dhe nja dy të tjerë vinte rrotull flakëve, hynte e dilte në shkollë e nxirrte në oborr ç'orendi e plaçka të mundte. Ne u bashkuam me ata.

Flakët qenë përhapur vetëm në një rën klasë dhe tani po shtëpërthenin nga rrasat e çatisë. Nga dy dritaret dhe nga porta, të cilat Lavdoshi i kishte hequr fare, dilte një tym i zi shtëllunga-shtëllunga. Kudo qark vinte erë shkrumb dhe një aromë e athët rrëshire të shkrirë... Lavdoshi me Xhelën, që kishte hequr këmbishën, hynin me vërtik në mes të tymit, rrëmbenin ndonjë plaçkë dhe e nxirrnin jashtë. Po flakët sa vinin e përhapeshin më tepër. Tani gjuhëza të kuqe kishin nisur të dilnin që nën strehët e pullazit, përmbi dritaret.

Lavdoshi qëndroi një çast si në mëdyshje. Në fytyrë i kullonte një djersë e nxirë nga bloza e tymi.

— Duhet shembur pullazi, — tha.

Nuk duhej humbur kohë. U turr me vërtik diku në dhomën e tij dhe solli që andej një sëpatë të madhe.

Ndërkaq, në fashën e dritës që lëkundej pa pushim, hynin nga errësira e lagështitur fytyra të reja njerëzish. Arra e madhe gumëzhinte nga zërat e shpendëve të shqetësuar.

— Rri ti, — i tha Lik Pacaneshi Lavdoshit. — Në pullaz hipi unë...

Pastaj, duke iu drejtuar nja dy të tjerëve, i grishi:

— Hajdeni, burra!

Si hipën, ne i pamë tri hijet e tyre të nxinin në majë të çatisë në hapësirën e mjegulluar e të errët të qiellit. Pastaj secili zuri vend diku e nisi të punonte me sëpatë. Prisinin trarët e qeprat me qëllim që flaka të pengohej. Goditjet e sëpatave gjëmonin.

Oborri i shkollës erdhi duke u mbushur. Fshatarët kishin nxjerrë jo vetëm nga klasa që digjej, por edhe nga dy të tjerat, bankat, dërrasat e zeza, rafet, fletoret, librat, dy porët prej llamarinë, hartat, shkronjat lëvizore...

Ne u vendosëm në rresht bashkë me fshatarët. I kalonim njëri-tjetrit kovat dhe gjymat me ujë. I mbushnim në një përrua të formuar nga shiu aty pranë një çaraci.

— Shiko, — më thotë njëra prej shoqëve që ishte në krah tim.

Unë ngrita kryet e vështrova andej nga më rrefente ajo. Vendi qark ziente nga njerëzit. Që nga rënia e rrufesë nuk kishin kaluar as dhjetë minuta e megjithatë fshatarët kishin dalë e qenë grumbulluar për të shpëtuar shkollën e tyre të vogël. Të tjerë vazhdonin të vinin duke e mbushur vendin me thirrje, zëra që çirreshin, jepnin urdhra apo kërkonin diçka...

— Ai Xhela, — thoshte njëri përtej, — paska qenë trim i prapë...

— Përse, ç'bëri?

— Në mes të flakëve u fut!

Xhela edhe tani po futej nëpër flakë. Bashkë me Lavdo

shin. Donin të nxirrnin raftin me kafshët e balsamosura dhe koleksionet e insekteve.

I pamë që humbën nën derë, shtalkat e së cilës digjeshin. Tymi i mbuloi.

— Ujë!, — thirri dikush në krye të vargut.
Kovat me ujë kaluan shpejt dorë më dorë dhe uji u përplas në klasën e përflakur ku kishin hyrë Xhela me Lavdoshin.

— Shpejt!, — u thërriste nga çatia Lik Pacaneshi. — Shpejt, se do të shemben trarët!... — dhe u hodh në tokë bashkë me të tjerët. Flakët nuk i kishin penguar dot.

Kur dolën në derë Xhela me mësuesin, mbi ta u përplasën kova me ujë. Tymi i kishte qorruar e fryma po u zihej, por raftin nuk e lëshonin. Në ndihmë të tyre rendi kush mundi. I larguan dhe e nxorën raftin jashtë.

— Ju lumtë, për q'at gur!, — foli dikush.

— Po shoku Hidër ku është?, — pyeti njëri me të tallur.

— Ah, drejtori? E ka pasur radhën Limani mbrëmë...

— Po pat qenë tek ai, tani me siguri po fle dhe s'ka top që ta përmendë. Gërhitja e tij ka borxh të zgjojë bretkosat e hurdhës. Limani ka raki të fortë...

— Sa për atë, s'do t'ia dijë shoku Hidër. Ka një gabzherr ai, që flakë t'i futësh e s'digjet... Po thuaj që Limani i ka dhënë raki maresh...

— Miku i shpesh ha veç përslesh...

Një pjesë e pullazit u shemb dhe u fundos mbi klasën e djegur. Ca nga ca flakët u shuan dhe tani digjeshin me një prush të kuq e plot tym vetëm trarët...

Hodhëm kovat e fundit me ujë e pastaj ndenjëm edhe ne duke parrë zjarrin që shuhej.

— Po nesër ku do të bëjnë mësim fëmijët?, — pyeti dikush.

Nuk mori përgjigje, por kjo i bëri të gjithë të heshtnin.

Atë çast arriti Selimi, kryetari i kooperativës.

— E shuat, o burra? Ju lumtë!

U gëzua shumë që e gjeti gjallë mësuesin dhe e përqafoi. Me të ishte edhe një tjetër, Kurti brigadieri i muratorëve.

— Shkollën do ta bëjmë të re!, — tha. — Mirë bëri që

u dogj... Nuk e shikoja dot ashtu varfanjake, me dhoma shtre-
mbaluce... Do të bëjmë një shkollë të bukur...

— Mirë thua, Selim, — tha Kurti pranë tij. — Shkolla
është shkollë e duhet të jetë më e bukura bina e katundit...

Lavdoshi ishte djersitur dhe ishte nxirë në fytyrë nga ty-
mi e nga bloza. Dikush i hodhi një xhup supeve. Xhela ishte
përcëlluar ca nga flokët, megjithatë sytë u shkëlqenin të dy-
ve. Nga flaka kishin shpëtuar të gjitha orenditë.

Mësuesi i ri ktheu kryet nga fshatarët aty rrotull, të ndr-
quar kur e kur nga ndonjë llapë flake.

— Kjo, — tha, — ma mbush zemrën me gëzim të madh...
Sonte e kuptova mirë se sa shumë e dashkeni shkollën...

— Ja tani, për dot guri — loli dikushi.
— Po shokë Hilmi, ka shokë... — guri për me të tallur.
— Ah, dikush! E ka pasur edhe Hilmi nëpër...
— Po nat për të, tani me siguri po të dhe e ka top
de të përmeje. Gëzime e m'ka bosh të zgjohë përkrah e
humbes. Hilmi ka takt të fortë.
— Sa për atë, s'bo l'ia dije shoku Hilmi. Ka një krah për
at që flakë të futsh e shigjetë... Po thuaj që Hilmi i ka thënë
taksi marsh...
— Miku i shpesh ha vez përshesh...
Një pjesë e pulitit u shpesh dhe u fundes mbi klasën e
djetat. Ca me ca flakë, u shpesh dhe tani digjetin me një
pues të kur e plot vëmëntë tarrë...
Hedhja lavat e furdhë me një e pastaj ndonjë më dhe po
daka përë shpesh të shpesh.
— Po merr kur do të bëjnë mësues të mëdha, — pyeti di
kush.
Nuk merrë përgjigjet, por jo i bëri të gjuhë të heshtin
— Atë rast merrë Selim, Kevan i kooperativës.
— Hi shpat, o burra? Ja tani!
U bëzua shumë që e gjeti gjallë mësuesin dhe e përparoi.
Me të labte edhe një tjetër, Kurti përdorë i mësuesit.
— Shkollën do ta bëjmë të re, — tha — Mirë bëri që

Y J E T

Kur u kthjem në kullë, mua dhe Xhelës nuk na flihej më. Një copë herë ndenjëm duke tharë rrobat pranë zjarrit të vatrës, që Xhixha e ushqente vazhdimisht me karthi, të thata, tek dëgjonte me vëmendje fjalët tona për ato që kishin ndodhur. Pastaj të gjithë ranë të flinin. Ne të dy dolëm në oborr. Xhela e ndjente veten të tronditur ende. Thoshte se hera-herës i dukej sikur ende po i digjej trupi nga nxehtësia e flakëve.

Tani që shiu kishte mbetur dhe retë u qenë përveshur majave, qe hapur një qiell i madh, i errët, i zënë nga një tis i hollë mjegulle, po që tek-tuk shpohej prej vezullimeve dridhmara të yjeve. Të ngjante sikur një vello e hollë bardhoshe e stolisur me inxhi të rrallë kishte rënë mbi Gruz dhe kishte mbuluar gjithçka, majat e maleve, drurët e pyjeve, kullat e vetmuara, lumin që uturinte... Ajri qe i pastër, i freskët dhe një kënaqësi e madhe të përhapej në tërë rrembat e trupit, kur i mbushje mushkëritë me të. Hera-herës një frushullimë vinte nga bimësia e njomë e trazuar prej erës, përtej gardhit.

— Po hapet moti, — tha Xhela. — Farfurijnë yjet!

Ishte ulur mbi një kosh të përmbysur dy hapa larg meje. Pas tij vinte pjergulla me drurët e saj të spërdredhur, mbi të cilën gruzaku kishte mbështetur shpinën. Qeni i madh i shtëpisë kishte ardhur e i qe shtrirë te këmbët. Megjithatë hera-herës ngrinte kokën e vinte veshët në përgjim. Por pastaj prapë e

zgjaste turirin mbi panxha, si i kapitur dhe gati për të fjetur. Një grusht yjesh notonin midis mjegullës e dridheshin si flutura të gjalla në kubënë e qiellit.

Xhela ende bluante përshtypjet e zjarrit të shkollës. Thoshte se, kur vinte dorën në vetulla dhe në flokë, i dukej se qimet i kishte të përcëlluara. Pastaj më fliste për Lavdoshin, për mësuesin e ri. Fliste me aq entuziazëm për të, sa të bënte përshtypje. Tregonte se i qe lutur ta merrte në shtëpinë e tij të flinte, Xhixha kishte pranuar, por Lavdoshi nuk kishte dëgjuar. Kishte rregulluar një dhomë pranë shkollës dhe atje banohte. E kishte rregulluar si në qytet. Xhela thoshte se kishte hak që nuk kishte pranuar.

— Xhixha është burrë i urtë, — thoshte për xhaxhanë, — por nganjëherë rrëfëhet kokëfortë... Ç'të vijë Lavdoshi këtu? Në kullën tonë të zihet fryma!... Kur i them Xhixhës se kështu nuk jetohet më, nxehet dhe ma kthen se në këtë kullë kështu kanë jetuar e kanë trashëguar burra më të mirë nga unë...

I thashë se ca nga ca do të bindej.

— Ashtu më thotë edhe Kurti, — tha gruzaku, — po kjo u bë tërkuzë... Ai thotë se këtë punë duhet ta marrim në dorë në të rinjtë...

— Ka të drejtë.

— Ka të drejtë, por një fjalë goje është.

— Përse një fjalë goje?

— Po sepse për ju në qytet është më e lehtë, kurse në këtu i kemi punët të ngatërruara, si ato ferrat e gardhit. Në kthinat e kullës sonë ende të zihet fryma, në to nuk hyn kurrë rrezja e diellit... Megjithatë Xhixhës nuk i mbushet mendja të hapnim dritare. Dhashë e mora unë, po kot. Erdhi vetë Kurti dhe e bindi. Atë po, atë e dëgjon... Prapë, deri sa të hapen dritaret, unë nuk besoj... Po sot, i pe se ç'thoshin për gratë?

Fliste më zjarr dhe dukej sikur të gjitha sa po më thoshte ishin mendime, të cilat kishte kohë që i bluante në mendje. Në bisedën e tij përmendte edhe emra shokësh, sikur unë t'i njihja të gjithë. Më thoshte se edhe ata, kush më pak e kush më shumë, në të tilla halle kishin rënë me pleqtë e shtëpisë. Po u jepte zemër Kurti, thoshte. Sa të nisë mbarë, keni për të parë se çdo gjë do të ecë vetë... Kur bisedojë me atë, çdo

gjë të dukej e lehtë, thoshte Xhela. Ai nuk e hiqte kurrë buzëqeshjen nga fytyra, e kishte zemrën të madhe e nuk kishte gjë që ta bënte të zbrapset. Ku me një fjalë të mirë, ku me shaka e ku edhe me ashpërsi, atje ku e donte puna, ai dinte të çante rrugë. Xhela kishte qejf të punonte në brigadën e tij si murator, por Kurti kishte vendosur ta niste në Tiranë në kursin njëvjeçar të agroteknikës.

— Atij s'ia prish dot, — thoshte Xhela. — Ai di se ç'thote: është komunist ai...

Pastaj u hodh të fliste përsëri për Lavdoshin. Thoshte se kishte qenë fat i madh për Gruzin që kishte ardhur mësuesi i ri. Hidri, drejtori, nuk ishte burrë i keq, i donte malësorët, dinte të rrinte me ta dhe ua dinte gojën. Kishte pesëmbëdhjetë vjet në atë fshat, ku për vite me radhë qe ndeshur me kokëfortësinë e zakonit, me fjalët e helmuara dhe fitmet e hoxhës injorant, por prapë kishte qëndruar, shkollën e kishte mbajtur në këmbë dhe e kishte çuar përpara. Nuk ishte burrë i keq, por tani qe plakur e nuk e kishte më atë forcën e parë, forcën e rinisë së tij të dikurshme. Megjithatë ardhja e Lavdoshit sikur e kishte shkundur ca edhe atë.

Në errësirën e nginjur me erën e bimëve të njomura nga shiu, fjalët e Xhelës gjëmonin. Pastaj rreth e qark buçitën këndesat. Në krye nisën dy-tre të paktë. Zërat e tyre vinin si nga një thellësi e largët, duke u tretur në hapësirë. Pastaj u mbush tërë vendi me thirrjet e tyre. Ne heshtëm një copë herë duke dëgjuar këngën e këndesave të Gruzit. Në konturet e nxira të kreshtave qielli kishte nisur të kthjellohej. Stuhia që kishte kaluar sikur kishte fshirë edhe yjet, për t'i bërë më të pastër, më të shndritshëm... Sytë m'u kapitën sërish dhe në trullosjen e përgjurmur dëgjoja Xhelën që po më fliste për kullat... Po sepse më bëhej që nuk ishte ai që fliste, por vetë kullat që bisedonin midis tyre... Ku këndonte një gjel, atje ishte dhe një kullë...

— Eja të biem, — i thashë gruzakut.

U ngrit edhe ai.

— Edhe pak e gdhin...

Hynë në kullë. Në errësirë gjetëm shkallën e drunjte. Jashtë gjelat vazhdonin ende.

Rashë me Xhelën në kthinën e tij, nuk donim t'i zgjonim

të tjerët që flinin nga ana tjetër. Aty ishim vetëm ne të dy. Unë
në një anë të oxhakut, ai në anën tjetër.

Jashtë gjelat kishin nderur një kor të tërë.

Duke dëgjuar ata zëra, i kotur nga gjumi, mundohesha t'u
jepja një kuptim atyre thirrjeve. Më dukej si një bisedë e kokla-
vitur. Pastaj ca nga ca zërat u trashën, morën timbre të reja,
ndryshuan... Nuk ishin më zëra shpendësh, por zëra të ashpër
kullash, zëra që dilnin me gjëmime të çuditshme... Bisedonin
kullat? Në vetminë e tyre të lodhshme, në heshtjen e natës,
mbasë ato nisnin kuvendin e tyre të lashtë...

Pastaj u hodhën...
Kështu qamë lul i madh për Gruzinë që kishin ardhur nësuat
i ri. Hidet, dëshor, nuk ishte burrë i keq, i donte traditën
dinte të tregonte me ta dhe me ditët e kaluara. Kishin ndryshuar
vitet në ato kohë, ku për vite me radhë qamëndur me kokëfort
tënde e xokoni, me fjalë e fjalime dhe fjalime e fjalime injo-
tant, por paqë kishin menduar, shkollën e kishin mësuar në
krahë dhe e kishin currë përpara. Përkundrazi i keq për tani
me pikur e nuk e kishin më as forcën e parë, forcën e lindës
në të të diskutuar. Mëgjithatë mbishte e i lavdishit sikur e kishin
shprehur në ato ditë.

Në errësirën e natës me erën e dimërve të njohura nga
shiu. Lulet e Xhelës gjëmonin. Pastaj tregoi e park bënte kë-
ndesat. Në këto mësojë dy të pakët. Xhat e tete vinin si nga
në thellësi e tashë, duke u treguar në bisedë. Pastaj u mbysh-
të vendi me fjalët e tyre. Në bashkë me një copë hërë duke dë-
gjuar kënaqë e kënaqëse të Gruzisë. Në kontakt e nën të kës-
shave e kishin nisur të kishinohet. Stuhitë që kishin kaluar
shtatë kishin e kishin e kishin. Në të bërë me të pastër, me të
shprehur... S'ishte më kështu seish dhe në tullshirë e bërtitje-
në dëgjim. Xhatën që po më listo për kullat... Po s'ishte më
bërtitje që nuk ishte si de litar, por xhatë kullat që bisedonin
mbishte t're... Ku këndohet në gjel, atë kishin dhe në kullë.

Ejo të bërë... - i tashë gjuhëkull.
E ngjitur edhe m...
E dhe t're e kishin...
E t're në kullë. Në errësirë kishin shprehur e dëgjim. Ja
shpë gjetat vashdhanin e kishin...
Kështu me Xhatën në këmbë e t're, nuk domim të zgjedhim

KUVENDI I KULLAVE

Cpo na shohin sytë!, — tha kulla e korbave.
— Më mirë të ishim shembur e gurët të na qenë rroku-
llisur në përrua, sa ia arritën kësaj dite!..., — tha kulla
me tetë frengji dhe turfulloi si një pelë përtace.

Pas këtyre fjalëve heshtën sërish. Nuk guxonin as
të shikonin njëra-tjetrën në sy. Ajo që kishte folur e para,
kulla e korbave, ishte e shkretë; të zotët, fis bajraktarësh,
qenë shuar prej kohësh; në kthinat e saj të errëta tashmë rritej
një bar i egër, i bardhë, i verbër. Oborri që mbushur me ferra.
Nëpër frengji, korbat hynin e dilnin duke e mbushur vendin
me glasa. Zëri i kullës, kur ajo u fliste të tjerave, gjëmonte në
kthinat e shkreta.

— Njëherë e një vakt, — nisi të thoshte sërish, — njëhe-
rë e një vakt kanuni ishte kanun dhe burri s'quhej burrë, makar
edhe sall një bërxhik ta shkelte...

— U bënë pushkët teneqe!, — ia mbajti krahun kulla me
tetë frengji dhe psherëtiu. Ajo kishte qenë dikur kulla e një ho-
xhe, pijanec e gruar i përvëlur, që kishte vdekur nga majasëlli.

— Të shkojë hasmi në kullë të hasmit, të rrijë gju më gju
me atë dhe të japë e të marrë për t'i shpëtuar gocën!.. Pyh, ç'po
na shohin sytë!...

— Për një gocë! ...Ende s'i ka hangër dreqi gocat!...

— Mos fol me kaq zë të lartë, — ia priti kulla e Iyer me
gëlqere të bardhë, — se të dëgjoj mësues Lavdoshi e ta ngjiti
fletërrufenë! Ka sy fushë e vesh pylli ai...

Tha këto e gogësi sikur qeshte.

— Atij aferim i qoftë, — tha kulla me gurë të kuq, — ai po ua prish mendjen të gjitha gocave të katundit!

— Jo, moj fisnike, — ia ktheu kulla me gëlqere, — ato janë fjalë! Po deles së qethur s'i ngjitet ferra... Ai është djalë i turpshëm e skuqet si një nuse e mirë...

— Skuqet, skuqet, por ama me atë Dejen i ahët shumë muhabeti...

— Me Dejen?... Po Dejes i ahët vetë..., — dhe kulla me gëlqere gogësi përsëri. — Deja një, Lezja dy dhe nja katër të tjera si ato, atë punë kanë, të gazgaviten me djemtë...

Lezja ishte brigadierja, ndërsa ato dy të tjerat qenë dy vullnetaret e ardhura nga Tirana, përgjegjësja e gruas, Aishja dhe Xhizja, anëtarja e këshillit, që kishte qenë edhe në kongresin e kooperativave.

— Mirë thua, o kulla me tetë frengji, — foli me zërin e trashë gjëmues kulla e korbave. — U bënë pushkët teneqe!

Kulla e korbave ishte më e mocmja në katund. Pas saj vinte kulla me tetë frengji. Kurse kullat e tjera ishin më të reja, ndaj kulla e korbave nuk ua varte shumë. Fisi i bajraktarëve, ndonëse i shuar, i jepte të drejtë të mbahej me të madh. Veç kësaj të këto kullat e reja nuk duhet pasur shumë besim: ato janë gati t'i prishin frengjitë e të hapin dritare sa në to të kalojë edhe një gomar i ngarkuar, janë gati të lyhen brenda e jashtë me gëlqere, janë gati bile të varin në trarë edhe llampat elektrike... Se i riu është si veriu... Tani të flasin keq për gocat dhe për Lavdoshin, pas pak nisin t'i mbrojnë e të tallen me ty. S'i merr vesh kur flasin me tërë mend e kur flasin me të qeshur. Ndaj kulla e korbave, megjithëse i dëgjoj bisëdat e tyre, bëri sikur nuk ua vuri veshin dhe u lidh me fjalët e para!

— Ku je, Xhelë Broka, arushë e Gruzit, ku je, Rremë Babliku, Rremë baruti!, — thirri. — Ku jeni, të shihni si po jua nxijnë faqen këlyshët...

— Sa për Bablikët, po, — ia priti kulla me tetë frengji, — po sa për Brokajt, ata kështu kanë qenë gjithmonë, të pabesë... S'e kanë pasur për gjë ta bënë gjakun ujë...

Kullat e tjera heshtnin dhe dëgjonin dy kullat plaka. Në fillim ato kishin kthyer sytë e shikonin shtëllungat e fundit të tymit që dilte nga shkolla. Kulla me tetë frengji kishte thënë se

rrufenë e kishte dërguar allahu për të dënuar shkollën ku ishte bërë mbledhja e qe marrë vendimi për të prishur xhaminë. Megjithatë, thoshte, ajo rrufe duhej të kishte rënë edhe mbi dhomën e mallëkuar të Lavdoshit, se, thoshte, ai është cytësi i të gjitha të ligave. Le, po kishte dhe ca mënyra të foluri që u mbeteshin katundarëve në mendje dhe ata s'i harronin dot. Kur ia prenë majën minaresë, ai tha në mes të sheshit: «Sot e bëmë synet xhaminë!». E të gjithë, burra e gra, kishin qëndruar atje si guakë, gojëhapur, në vend që të ngriheshin e t'ia numëronin në lule të ballit... Eh, ku je, hoxhë efendi, me këmishë lara-lara, ku je!...

— S'e ke mirë, — foli kulla e korbave. — Edhe Brokajt kanë qenë fis i fortë... Po çdo shtëpi ka edhe halenë e vet... Xhelë Broka i ri është haleja e fisit ashtu si ai Xak Broka që e bëri të atin ta linte kryet në Llakuf!...

Kulla me gëlqere pyeti:

— Ç'është ky Xak Broka?

— Ti je e re, ti s'e di. As ti, as ndonjë tjetër si ti... Ka vite që ka ndodhur... Atëherë kullat ishin plot me njerëz e i pari i shtëpisë zgjidhej me kanun. Gjithsecili kishte vendin e vet... E jo si tani, që janë bërë më keq se këmbët e dhisë. Nuk kishin dalë hala këto bidate të reja atëherë. Kanë nisur çunat të shpërndahen si era!.. Sa marrin nuse, duan konak më vete...

— Po a nuk më thua dhe ti, — ia priti kulla me gëlqere, — varr më vete, shtëpi më vete?

Kulla e korbave u nxeh

— Mbylle gojën, kuçkë!, — u çorr. Kthinat e saj gjëmuan sikur në to po rrokulliseshin kusi. Ajo vazhdoi: — Ata nuk ndahen nga ajo punë, ata ndahen se duan të shkartin me gjithë të tjerët, se duan, allçakët, t'i shpëtojnë dorës së kanunit... Kanuni merr fund kur vëllazëria prishet, kur secili bashkohet me të gjithë katundin e s'çan më kokë për pleqtë e Bendës apo të Kurbinin!...

Kulla me tetë frengji psherëtiu. Ra në mendime për kanunin dhe psherëtiu. Psherëtima doli si një kor fërshëllimash nga frengjitë e ngushta.

— Eh, ç'kohë ishin ato!, — tha. — Po ti kot që lodhesh duke u folur këtyre të rejave, se këto nuk mund të të kuptojnë

dot, isado që të mundohen... Këto sot i kanë sytë te shkolla, te kooperativa, te taracat, te telat e elektrikut, te drita elektrike... Sot, s'ka më as erz, as din e iman...

— Nuk është ashtu si thua ti, — ia ktheu kulla e korbave. — Këto të rejat vërtet nuk mund ta marrin dot me mend, po në duhet t'ua mësojmë të gjitha...

— Ashtu, thua zotrote?

— Ashtu them. Se, po s'u përpoqëm ne, që kemi një barrë vjet, mbi kurriz, që kemi djegur pyje me dru në vatrat tona, kush do ta mbrojë erzën e këtyre maleve që të mos shembet e të mos fëlliqet nga këta fusharakë?

— Ke të drejtë. U ngritën fushat të mësyjnë malet...

— Po s'u ngritëm ne, që kemi qenë kullat e kryeparëve të vendit, e hëngri dreqi, Bendën... Vërtet kanë hyrë me kalë, por kanë për të dalë me gomar!...

Qeshën të dyja. Pastaj pastruan gurmazin, pështynë blazën e tymin e viteve dhe nisën prapë.

— Megjithatë, ka edhe nga ata që s'e lëshojnë zakonin, se nuk ka gardh pa shteg...

Po, Fajë Mrreti, për shembull...

— Fajë Mrreti është më plak se ti e se unë! S'e kam fjalën për atë... Po, shih Dan Mteshin: bëri ç'bëri, gjeti tertip dhe e shiti gocën!.. Le të hidhen përpjetë po të duan ata të qeverisë e të katundit, Dan Mteshi e shiti gocën...

Të gjitha i kthyen sytë nga kulla e Dan Mteshit, struktur në rrzë të pyllit, ndanë lumit. Kulla e yogël nuk u ndie, bile u duk sikur edhe sytë i uli.

— Po pse, — vëshdoi kulla me tetë frengji, — Beg Qorri i paktë është qafiri? U ngrit në mes të mbledhjes, kur zgjodhën gruan e tij në... në...

— Presidium, — e ndihu kulla me gëlqere.

— Po, aty... u ngrit Beg Qorri e tha: «Ç'u bë këtu! A jam a s'jam unë burri i saj? Si e zgjidhni ju atë pa më pyetur mua?»

— Kishte hak, — ia priti kulla e korbave. — Mbeti gruaja për në mejdan sikur cofën burrat!..

— Kurse Memë Ujku i shkoi zabitit dhe ia tha troç.

— Po i dhatë armë gruas sime, unë ika nga çeta vullnetare.

— Po shokët e shoqet e tjera ç'do të thonë? — ia priti za-
biti e vuri buzën në gaz. Donte ta merrte me të mirë, se është
një firaun ai...

— S'pyes për shokët, — ia priti Memë Ujku. — Unë gruan
time s'e lë me pushkë në qafë!... S'e kemi zakon ne këndeji, në
nahien tonë... Pushkën e mban burri! Veç virgjëreshat ngjeshin
armët këndeji nga ne, kurse gruaja ime i ka kalamanjtë në shtë-
pi si cërloj!

— Po ti nuk di një gjë tjetër, — ia priti kulla e korbave
gjithë qejf dhe uli zërin që të mos e dëgjonin të tjerat. Diç i
tha që nuk u mor vesh.

— Kanë rënë në hall njerëzit për Pejgamber!, — tha kulla
me tetë frengji më në fund. — Gjithkujt ia di trani e çarani!...
Veç s'kanë ç'të bëjnë...

— Megjithatë, — u hodh e ua prishi qejfin kulla me gël-
qere, — edhe gruaja e Beg Qorrit u zgjodh në presidium, edhe
nusja e Memë Ujkut e ngjeshi pushkën krahut, edhe...

— Plaç, kalltake!, — e ndërpreu duke e sharë me nervo-
zizëm kulla e korbave. — Plaç, shtrigë!

— Ha, ha, ha!, — qeshte kulla me gëlqere.

— Plaç, moj gore e Gruzit!

Sa më shumë nxeheshin kullat e moçmet, aq më shumë
qeshnin të tjerat.

Kjo i nxehu edhe më tepër të moçmet. Po më në fund, si
e panë që me të thirrura kullat e reja nuk bëheshin dot zap, e
qepën gojën dhe heshtën. Kjo heshtje ca nga ca u shtri si një
mbulojë e trashë, e rëndë mbi të gjitha shtigjet, shpatet e ko-
drat e Gruzit. Të dukej sikur dhe pak e gjumi do t'i mbështill-
te edhe kullat. Po pikërisht në këtë heshtje që pllakosi, atje,
poshtë shkëmbit të kuq u dëgjua një zë.

— Si the për Xak Brokën, moj kulla e korbave?

Zëri i dridhej nga zemërata. Ishte kulla e Xhixhë Brokës
që pyeste. Gjatë tërë bisedës ajo kishte heshtur. Fjalët fyese për
Xhelën e më pas për Xakun, e kishin bërë t'i kërcisnin gurët
nga inati... Ato fyerje i kishin mbetur në mendje dhe nuk kishte
dëgjuar gjë tjetër veçse kishte bluar kuptimin e tyre farmak të
hidhur. Për Xhelë Brokën e ri ajo ishte gati të luftonte me të
gjitha frengjitë e sharapollet. Po kundër kujt? Kundër korbave?

S'e ngre burri armën kundër zogjsh kaq të ndyrë... Megjithatë ato gojë të prishura duheshin bërë zap, se shpifjet, ngado që të vijnë, qoftë dhe nga fundërrinat e një fisi bajraktarësh e hoxhallarësh xhagajdurë, janë fyerje e ta nxijnë faqen... Po para se të niste e t'i thoshte kullës së korbave dhe asaj me tetë frengji ato që kishte bërë me mend, donte të merrte vesh punën e Xak Brokës. Se, mirë, për Xhelë Brokën ajo është gati të bëjë be e rrufe se është burrë i punës e i gunës, i fjalës e i gishtit, kot s'e kishin nxjerrë qitës të dalluar në ushtri, po për Xak Brokën ç'mund të thoshte vallë? Xak Broka duhej të kishte jetuar shumë kohë përpara se të ndërtohej ajo.

Kulla e Xhixhë Brokës ktheu sytë nga kulla e Bablikëve, por ajo s'e kishte mendjen atje, ishte shastisur fare pas vajzës së sëmurë. Më vonë, kur vajzën e kishin marrë për ta ngjitur në ambulancë, ajo s'e kishte humbur sysh asnjë çast. Pastaj ra rrufeja dhe zjarri i saj kishte ndritur tërë shpatin. Megjithatë, ajo i pa së largu dritat e makinës. Kishte parë autoambulançën e bardhë që kishte ardhur për të sëmurën. Ato drita i kishte ndjekur nëpër terr deri sa kishin humbur mbas malit.

— Si the për Xak Brokën, po të them?

Zëri i kullës gjëmoi.

— Ç'e do ti Xak Brokën?, — ia priti kulla e korbave që he-toi nervozizmin në fjalët e tjetrës. — Mjaft e ke Xhelën ti...

— Për Xhelën flasim pastaj. Tani thuaj ç'ke për të thënë për Xakun.

Kulla e korbave diç murmuriti. Ktheu sytë nga kulla me tetë frengji, sikur kërkonte dhe mendimin e saj. Ishte e sigurtë se me kullën e Xhixhë Brokës do të grindej, se qe kullë nevrrike ajo, që s'e linte fjalën të binte përdhe.

Kulla me tetë frengji bëri sikur nuk e vuri re vështrimin e shoqes. Kjo e nxehu edhe më shumë.

— Meselenë e fëlliqur të Xak Brokës, — tha, — e di edhe kulla me tetë frengji...

— E dua nga ti, — ia priti kulla e Brokajve. — Ti i ke fjalët e mëdha, ajo vjen mbas teje, si hyzmeqare... Kështu keni qënë përherë ju: ti, me zemërçenat e tu, vrisnit e prisnit dhe ndërronit kral pas krali, kurse hoxha, që pastë faqen e zezë, u hidhte përsipër sherbetin e sureve gjakësive të tua!..

Kulla me gëlqere nisi të qeshte, por e kafshoi gjuhën se e kuptoi që gjakrat ishin nxehur. Të ishte kohë tjetër, për një fjalë të tillë do të kishte kërcitur pushka që të bindej dreqi vetë e hasmët do t'ia kishin mbushur kokën me plumba sho-shoqit.

— Mirë atëherë, — tha kulla e korbave, — vetë po e kërkon...

— Folë, — tha kulla e Brokajve. — Zbraze thesin!

Kulla e korbave heshti një hop. Nuk kishte pushkë e, me që ndryshe s'e bënte dot, ta vriste së paku me fjalë këtë kullë kryeneçe e mendjemadhe. Pasi të dëgjonte atë histori të fëlliqur, po të donte, le ta ngrinte bishtin përpetjet si dhi e zgjebosur...

— Kjo histori, — nisi të thoshte, — ka ndodhur kur unë isha e re, me gurë të bukur, të bardhë, kurse ti nuk ishe farc. . .

Fjalët e kullës gjëmonin maleve. Ajo fliste me qëllim me zë të lartë që historinë e Xak Brokës ta merrnin vesh gjithë brezat e rinj të Bendës e të Kurbinit...

— Edhe atëherë Brokajt e tu ishin në gjak me Bablikët...

Xak Broka, i biri i Teme Brokës, ishte një djalë i ri, gjaknxehtë me një fytyrë të hequr, me flokë të bollshëm që i nxinin dhe i binin kaçurrela mbi ballë. Kur nxehej, i merrej goja dhe nuk dinte ç'të bënte. Ishte krejt e kundërta e Temes, burrë i urtë, bile më i qetë e më i urtë nga ç'duhej. Temja vinte i madh nga shtati, shpatullgjerë dhe me flokë të bardhë si leshtë e deles. Qe zbardhur pa shkelur mirë të tridhjetat. Një vuajtje dhe një brëngë e pasosur hetohej në sytë e tij të kaltër, por gruzaku nuk e ka zakon të ankohet, ndaj askush nuk dinte ta thoshte me siguri se ç'luftë bëhej në zemrën e tij... Mbase ishte nga ai brez i Brokajve që ishte lodhur prej hakmarrjes dhe e qante fatkeqësi të madhe që duhej natë e ditë të mendonte se si ta vriste Hydë Bablikun, vrasësin e të vëllait... Ishte një bujk që e dashuronte tokën. Nuk kishte gjë që ta dehte e ta gëzonte më shumë sesa era e dheut të posalëruar, ai avull bardhush që mbësh-tillte plisat e ngrohtë nga vllaga... E bën bujku arën, s'e bën ara bujkun, thoshte. Mundohej, djersinte për t'u rrëmbyer shkë-

mbinjve dhe gurëve një pëllëmbë tokë të butë. Do të kishte dashur që njerëzit edhe barutin të mos e përdornin për gjë tjetër veçse për të bërë furnela e për të hedhur në erë shkëmbinjtë e gurët që u kishin pushtuar bujqvë tokat, u kishin prishur arat... Po barutin ai duhej ta ruante për Hydë Bablikun. Natën i dilte gjumi dhe mendohej. Ashtu në errësirë, i bëhej sikur i mbështillej një lëmsh në kraharor, sikur gjaku i helmohej nga mendime të ashpra, të ëgra, barbare... Atëherë vendoste që të nesërmen ta vriste Hydë Bablikun... Do ta shembte në mes të udhës e pastaj do të shtinte tri pushkë, do të jepte doramanë që gjithë Benda e Kurbinë ta merrnin vesh se Teme Broka e kishte marrë gjakun e të vëllait. Se pushka është sapun, të lan faqen e zezë... Në errësirë ai shikonte gjakun e kuq të hasmit që rridhte, fytyrën e tij të prishur, mustaqet e mëdha të përgjakura, plagën e hapur mu në mes të ballit...

Të nesërmen ngrihej me kokë të rëndë nga gjumi i keq. Dilte në prag të kullës, shikonte rrezet e bukura të diellit dhe gjithë urretja e egër, volla barbare për gjak që e kishte mundur dhe i kishte zënë frymën tërë natën, sikur i platitej, sikur i flashkej, sikur i shuhej... Shikonte qark dhe mendonte krejt të tjera. Po të vriste, gjithë kjo bukuri e diellit do të shuhej për të; pemët në oborr, qershitë e kopshtit, lëmi, shkëmbi i kuq, ara, ara e tij e dashur, kishin për të marrë fund për të... Atëherë duhej të ruhej nga të gjitha këto: nga rrezja e diellit, nga guri i kuq, nga gardhi, nga pemët, nga hapësira e arës, sepse kudo mund të fshihej vrasësi me fytyrën e tij që kërkonte shpagë... Të vrisje Hydë Bablikun, donte të thoshte të vrisje diellin, pemët, arën; donte të thoshte për të të mbyllej për së gjalli në varr, të hiqte dorë nga tërë kjo bukuri që e rrethonte, nga këto zëra fëmijësh që luanin të shkujdesur nën hijen e manit, të hiqte dorë nga zërat e gjësë së gjallë, nga kënga e zogjve, nga livadhet përtej lumit mbytur në diell... Ja përse Teme Broka nuk vendoste dot të vriste Hydë Bablikun e gjeti një ditë në arë. Fill vetëm. Hoqi pushkën nga supi dhe i zuri gardhin. Po, përpara se ta shkrepte, vuri re se ç'po bënte... Hyda ishte djer-situr. Djersa i kishte dalë mbi këmishë. U grahte qeve dhe plisat rrëkëllëshin të zinj, plot avull... Kur njeriu vë duart në tokë, toka bëhet flori!... Sa bukur punonte Hyda!... Temja pa dheun

e lëruar, brazdat që lëviznin, ndjeu erën e vlagës dhe harroi se kishte vendosur të vriste...

I tillë ishte Teme Broka. Për këtë, kur Hydë Babliku i dërgoi besëtarët, ai sikur u çlirua nga një barrë e keqe, nga një makth i egër e i pëshpirë që ia kishte farmakosur jetën.

Besëtarët ishin dy. Burra zakoni, si i thonë fjalës: Mal Mzizi njëri dhe Suf Kësula tjetri. Mali i kishte të pakta fjalët, por atë që s'e thoshte goja e tij, e shprehnin sytë — një palë sy të vrenjtur që të mbërthenin në vend. Kurse Sufi ishte një burrë i shkuar, gojëmbël, i ndershëm e trim. Syrin dhe veshin e majtë i kishte humbur në përpjekje me asqerët e Turqisë, atëherë kur ishte ngritur krejt katundi për t'i dalë krah Isuf Pulës me shokë. Ishte nga të paktët që kishte shpëtuar prej asaj përlëshjeje e kjo e kishte bërë emrin e tij të dëgjuar në tërë krahinën.

— Kemi ardhur, — i tha Mal Mzizi Temes kur ndenjën në oxhak, — nga Hydë Babliku...

Temja vrenjti ballin. Xaku aty pranë u drodh i tëri.

— Kemi ardhur me dorë në zemër, me mendje të pastër, ashtu si e do kanuni, e kërkojmë besën tënde..., — ia pat dhe Sufi.

Xaku ktheu sytë nga i ati. Përbrenda ziente i gjithi. Priste që i ati të skuqej në fytyrë, të hakërrente vetullat dhe t'ua prishte shkurt. «Për këtë punë, të mos ma shkëlmi më derën», — t'u thoshte dhe Hydë Babliku ta dinte se me kë kishte të bënte. Por i ati, Temja, heshti një hop, sikur mendohej. Pastaj rroku duqen e rakisë. Pa thënë as gjysmë fjale, e ngriti.

Besëtarët ia kishin ngulur sytë dhe prisnin.

Edhe Xaku priste.

Teme Broka uli duqen, fshiu buzët me shpinën e dorës, pastaj iu drejtua besëtarëve:

— Nuk po luajnë hiç, — u tha duke treguar duqet e tyre.

— Ngreje, Mal Mzizi...

U kuptua qartë se ç'po ndodhte.

Xaku s'duroi dot më. U ngrit e doli.

Teme Broka u dha besën besëtarëve për aq kohë sa kishte kërkuar Hyda. Ishte gati ta jepte edhe për një kohë më të gjatë, se, duke çliruar hasmin nga frika e gjakut, i dukej sikur çlironte dhe veten. Po Hyda gjashtë muaj kishte kërkuar. Temja u

betua se për gjashtë muaj nuk kishte për të ngarë as Hydën, as robtë e tij. Për gjashtë muaj rresht, Hyda mund edhe të hyn- te e të dilte në kullë të hasmit e të pritej e të përcillej si mik e shkuar mikut.

Xaku s'e deshi më veten. I vinte të hante mishtë me dhë- mbë. Kurrë nuk kishte ndodhur që Brokajt t'u jepnin besën Bablikëve, dhe për një kohë kaq të gjatë! Kur e mori vesh këtë, edhe hoxha bëri çudi. Gruzakun e ri nuk e zinte gjumi natën. Mendimet i suleshin si bisha dhe i shqyenin kraharorin me dhëmbë të mprehtë. Nuk guxonte të mbështeste kryet, se një përbindsh i llahtarshëm i sulej: mendimi i egër i turpit, i faqes së zezë që po i binte kullës. Dhe përbindshi, sapo ai mbyl- lte sytë, hapte gojën e shqyhej së qeshuri: qeshte me të ma- dhe, me gojën e tij si furrë e kuqe... Qeshte me kullën e Brok- ajve, tallej me fisin e Xak Brokës, qeshte trimat e butë, po tepër të butë të Brokajve... Xaku zgjohej i trembur. Rrëkëllehej në stroma e gjumi nuk e zinte... Temes, të atit, nuk guxonte t'i thoshte fjalë, se ai qe i pari i shtëpisë, se ai mbante mbi supe të mirat e të ligat e fisit... Megjithatë, nuk e shikonte dot me sy. I ndizej gjaku edhe kundër tij. U mbyll atëhere në vete, nuk fliste me njeri e vetëm bluante përbrenda vrerin dhe mllë- fin mbledhur lëmsh në kraharor...

Atë mëngjes doli herët nga kulla. Tërë natën mendimet e kishin handakosur, këputur, rraskapitur. I ishin sulur, e ki- shin kafshuar si një lukuni qensh të ndërkryer...

Kur doli jashtë me sy të përsququr nga pagjumësia, iu bë se të gjithë do t'ia lexonin fare lehtë turpin në ballë, kudo që do të vente, me këdo që do të mbudhej... U largua nga kulla duke shkelur shtigjeve më të veçuara, duke kërkuar udhët më të shkreta, rrëzë gjerdheve, anës ledheve...

Kështu arriti në pyllin e Qarrajstës.

Nuk mbante mend ta kishin prurë këmbët e tij.

Po, sapo dëgjoi goditjet e sëpatës, erdhi në vete, u zgjua...

Ai ishte.

Hydë Babliku dora vetë. Kishte tri ditë që nxirrte lëndë në pyll. Vente vetëm. Në drekë, ai i kishte bërë gati, vinin kafshët për t'i ngarkuar...

Xak Broka hoqi pushkën nga supi... Përbindshin e ndien-

te aty pranë. Herë e shtynte nga mbrapa, herë i dilte përpara dhe i hapte degët për të kaluar... Tufa e qenve i vinte rrotull. Po tani ishin të zbutur nuk skërmisnin më dhëmbët. Ecnin të gjithë qark tij. Sikur ai të ishte gjahtari dhe ata zagarët... Dhe prisnin qentë, prisnin që Xak Broka të qëllonte dhe ata të turreshin pastaj ta shqyenin Hydë Bablikun dhe të nginjeshin duke ngrënë mishtë e tij...

Xak Broka ecte rrethuar nga qentë... Po befás, kur u ndodh para Hydë Bablikut, e ndjeu veten fill vetëm, pa askënd pranë, fill vetëm në një shkretëtirë të madhe: në një anë ishte ai, Xak Broka, me një pushkë në dorë e me hakmarrjen në kokë; në skajin tjetër ishte ai, Hydë Babliku, me një sëpatë në dorë e kullën e re në zemër...

Hasmi kishte hipur në një lis dhe e punonte sëpatën me forcë. Pylli gjëmonte si i troshitur nga goditjet...

Xak Broka shtiu.

Pylli ulëriti me dhembje. Ulërima u përhap me gjëhim maleve, kaloi një për një nëpër kullat e gurta të Gruzit...

Hydë Babliku u këput nga pema e ra plasur në shesh. Me vete mori gjethe e degë të njoma... U shemb rrëzë pemës, u përpëlit në ngërçet e fundit, rënkoj dhe s'u tund më... Kishte rënë përmbys, me gojën hapur, me dhëmbët ngulur në dhe...

Xak Broka iu afrua. Zgjati tytën e pushkës, që nxirrte ende tym baruti, e ktheu mbarë, me fytyrë nga dielli... Ashtu e donte kanuni... Plumbi e kishte marrë në zemër, po, duke rënë, ai kishte çarë ballin e gjaku i kishte mbuluar fytyrën.

Mustaqet i skuqnin...

Xak Broka ia nguli sytë e çakërritur dhe, në çast, ndjeu sërish rrotull tufën e qenve. Po, në vend që t'i suleshin të vrrit, qentë i suleshin prapë atij, Xakut. Skërmisnin dhëmbët, e kafshonin duke i çjerrë rrobet dhe nuk i ndaheshin çap...

Xaku bëri të largohej. I ra pyllit mes për mes. Nëpër gëmusha dhe ferra. Degët ia fishkëllonin fytyrën me dhembje të madhe. Më në fund këmbët iu prenë, fryma iu mor dhe atëherë ra plasur në vend e u mblodh kruspull... «Gjaku!, — thirrri përçart. — Gjaku!», — dhe shkrehu në dënesa sikur qante.

Kur hapi sytë, dielli që ngritur lart. Digjte.

Kishte fjetur. Megjithatë veten e ndiente përsëri të plo-

gësht, të rëndë, me një shpërshije të madhe në gojë... I dukej sikur diçka i qe kalbur në kraharor... Qetësia e përgjumur e pemëve të pyllit i bënte një përshtypje të dhimbshme.

U ngrit dhe u nis. Kalonte rrëzave. Kishte frikë nga rrezet e diellit. U djersit, u bë qull... Befas i ndjeu qentë përsëri. Ishin larg, por sa vinte lehjet e tyre degjoheshin më pranë. Nga lodhja gjunjët iu prenë. Po tanimë kishte arritur në kullë. Kapërceu pragun dhe u shemb përdhe.

Dy ditë me radhë nuk ishte në vete. Fliste përçart. Kish-te ethe. Digjte si zjarri. Nëna i ndënji në krye. Edhe motrat. I ati nuk deshi as ta shihte me sy... «Rrit qenin, të të hajë duart», — thoshte dhe pështynte. Ditën e tretë, zjarrmia i ra. Megjithatë kishte frikë të qëndronte vetëm në errësirë. Hera-herës kthente sytë nga frengjia dhe u lutej ta zinin mirë me rrasë, të mos linin të kalonte asnjë rreze dielli.

Ditën e tretë, në muzg, dy malësorë zbritën shpatin; u kthyen te shkëmbi i kuq; mësynë kullën e Teme Brokës.

Ishin besëtarët: Mal Mzizi, njëri, Suf Kësula, tjetri.

Erdhën të heshtur si gurë varri, natë në fytyrë. Sikur sillnin me vete një tabut të padukshëm, a sikur qenë coprra muzgu, që ishin futur në shtëpi e tani po qëndronin ndanë vatrës. Teme Broka i ndezi në kthinë të gjithë kandelët, ua shtroi gjer në gju të ngrënat, po fytyra e besëtarëve mbeti e errët.

Nuk flisnin. Pinin.

Dëgjonin me sy përdhe fjalët e Temes dhe heshtnin.

Temja fliste për të gjitha, për të mbjellat, për motin, për histori të vjetra, për histori të reja, por jo për Xak Brokën, që lëngonte në kthinën tjetër, jo për besën e thyer...

Besëtarët dëgjonin.

Pinin.

Heshtnin.

Sikur nuk kishin ardhur për gjë tjetër. Sikur nuk u rrinte mendja në një vend, në një shteg të egër të kanunit. Sa herë që Temja ngrinte duqet, u thoshte ndonjë histori apo u fliste grave të ndërronin sahanët e mezeve...

Në vatrë nuk qe Mal Mzizi, nuk qe Suf Kësula, në vatrë atë natë Teme Brokës i kishte ardhur mysafir vetë mortja.

Kaloi mesi i natës.

Burrat hëngrën bukë. Graria vente e vinte me zemër të ngrirë. Lëvizjet e burrave qenë të qeta, të shtruara, herë-herë pllakoste një heshtje varri. Po ata e dinin se të gjitha këto qenë të rreme. Kuçedra vetë fshihej në atë qetësi, në ato fjalë të shtruara, në atë heshtje varri.

Të nesërmen besëtarët u çuan herët. Kur erdhën gratë në dhomë, i gjetën këmbëkryq rrëzë vatrës së shuar, me kokën të varur, kredhur në mendime. Prapë nuk flisnin. Prapë dëgjonin. Prapë nisën të hanin, të pinin e të heshtnin.

Dita kaloi e gjatë, e rëndë...

Teme Broka e kuptoi: ata nuk ishin Mal Mzizi, as Suf Kësula...

Dita kaloi e rëndë. Po më e rëndë nata.

Teme Broka nisi ta humbiste durimin. Heshtja e besëtarëve e mundonte. Kur një herë Mal Mzizi ngrii sytë dhe ia nguli, iu duk sikur e përshkuan plumbat e Hydë Bablikut.

Përse nuk flisnin? Përse nuk e hapnin gojën? Përse e mundonin me këtë heshtje varri? Fol, Mal Mzizi, thuaj ç'ke për të thënë, pështymë në fytyrë po deshe, nuk them gjë, se prapë të kam mik, veç mos hesht, mos hesht...

Po Mal Mzizi nuk e hapte gojën. E ç'kishte për të thënë në atë mes? Ç'do gjë ishte e qartë. Puna fliste vetë. Bile, ta shikoje mirë, shumë e kishin zgjatur. Me kanun, fisi i Brokajve duhej zhdukur kulm e themel, të mos mbetej gur më këmbë, të lërohej trualli i kullës dhe të mbillej me kripë, që të mos mbinte më kurrë asgjë në atë copë të mallkuar... Po Benda e priste hollë, ajo e kishte zakon ta zbuste e, ca sot, ca mot, punët kishin arritur gjer atje sa tani Mal Mzizi e Suf Kësula qenë ngulur në atë kullë si kukudhë të heshtur e kryeneçë...

Tri net qëndruan ashtu besëtarët. Tri net e dy ditë.

Tri net duroi ashtu Teme Broka. Tri net e dy ditë. Ditën e tretë nuk u mbajt më. E mbylli gojën, heshti edhe ai.

Dielli sapo kishte dalë.

— Ngrehuni, burra, — u tha besëtarëve.

Hodhën pushkët në krahë. Dolën. Ai para, ata pas. Drita ua lbyeri sytë. Oborrin e kaluan si të verbër.

Pas tyre porta mbeti e hapur kat e kat, si gojë e zezë, e shqyer, sikur kulla po vinte kujën...

Graria përgjoni nga frengjitë...

Të tre burrat ecnin të heshtur. Shikonin në këmbët e tyre hijet e gjata dhe heshtnin. Po në pyll hijet e tyre humbën. Pylli i Llakufit ishte i dendur. Kishte hije atje brenda, bënte fresk. Gjethët qenë të njoma.

Teme Broka ndali.

Ndalën edhe besëtarët.

Teme Broka hoqi pushkën.

Hoqën pushkët edhe besëtarët.

Buzët e tyre qenë bërë shkrumb.

Teme Broka ngriti dorën dhe fshiu ballin e djerstitur. Le shrat e bardha i qenë gafrruar. I kishin rënë mbi veshë.

— Unë e di se ç'kërkoni ju, — u tha besëtareye.

Zëri i tij doli i pafuqishëm. Të dukej sikur qark fluturon-te një zog i plagosur.

Mal Mzizi kishte ngritur kokën dhe ia kishte ngulur sytë. Suf Kësula, më syrin e tij të vetëm, vështronte poshtë tytën e pushkës.

— Unë e di se ç'kërkoni ju, — tha përsëri Teme Broka. — Po unë nuk e bëj dot. E kam djalë. E kam gjakun tim, S'më bën zemra ta vras...

Mal Mzizi heshte. Suf Kësula heshte.

Prisnin.

Teme Brokës ju tha pështyma,

— Po turpi duhet larë, — tha. — Ja tek më këniua — Dhe e lëshoi armën në shesh. — Më vrisni mua! — tha më një fill zëri të mekur dhe e vari kokën e bardhë poshtë, sikur ta kishte shtypur peshat e rëndë e fjalëve.

Këtë radhë e ngriti syrin edhe Suf Kësula, ndërsa Mal Mzizi ngriti armën. Qëndroi një çast me të më duar. Sikur nuk dinte si të vepronte.

Në pyll bënte fresk. Gjethet e njoma kishin ende vesën e hollë të natës... Ishte një mëngjes i kthjellët, i pastër, i qetë... Asnjë fill reje në qiell, asnjë dallgë ere mbi tokë... Në dritën e kulluar të mëngjesit vëzullonin në bar pëlhurat e merimangavë...

Pylli gjëmoi.

Një e shtënë e vetme.

Gjethet u drodhën. Sumbullat e vesës kulluan në tokë...

Teme Broka e mori plumbin në ballë...

Kur sosi kjo histori, të cilën kullat e kishin dëgjuar duke mbajtur frymën pezull, u bë një heshtje e madhe.

— Ç'i thua kësaj?, — pyeti më së fundi me trimëri kulla e korbave duke iu drejtuar kullës së Brokajve.

— Kësaj i thonë, — u përgjigj ajo, — kohë dreqi! Kohë e ndyrë, kur njeriu vlente më pak se një qen i zgjebosur!

— Ashtu të leverdis të thuash!

— Jo ashtu më leverdis, po ashtu është! Ka të drejtë Lavdoshi. Kanuni është shkruar me gjakun e malësorëve... Ai është ushqyer me frikën, me paditurinë, me durimin dhe bujarinë tonë të madhe...

— Kanuni është zemra e këtyre maleve!

Kanuni sot është turpi ynë! Nën fjalët e tij të akullta, të rënda si gurët e varrit, rënkojnë mijëra e mijëra zemra trimash, mijëra e mijëra zemra grash... Katunde të tëra janë proposur në këmbët e tij!... Po erdhi koha sot të digjen ferrat, të spastrohen shtigjet, të hapen tokat e fshehura, të lëvizin malet vendit...

— Atë do ta shohim!

— Rrena qet tym, e vërteta, flakë! Sot kanunit i erdhi fundi! Po shembet kulm e themel!...

— Atë do ta shohim...

Këtë po e shohin të gjithë, po ti, kulla e korbave, e korbave ke qenë dhe e korbave ke për të mbetur...

Kulla e korbave heshti. Ashtu siç bënte kurdoherë në të këtilla raste zënkash, u bë gati ta nxirrte llagapin e fisit të saj si një mburojë mesjetare, por pastaj e la.

— Atë do ta shohim!..., — përsëriti më në fund me zë të ulët, plot nënkuptime.

ZHULJETAT E KULLËS SË VOGËL

Kulla e vogël e Dan Mtëshit nuk e kishte dëgjuar historinë e kullës së korbave, sepse e kishte pasur mendjen gjetkë. E kishte pasur mendjen te Maja. Malësorja e re kishte net që nuk mbyllte dot sy, atje, në një nga kthinat e saj. Po, kur dëgjoji fjalët e fundit të shkëmbyera midis kullës nevrike të Xhixhë Brokës dhe kullës plakë të korbave, vuri veshin të përgjontë. Kullën e moçme nuk e duronte dot më, bile tani nuk përfillte më as korbat që krokisnin së tepërmi dhe i dukeshin ngatërrestarë e budallenj. I jepte të drejtë kullës së Brokajve, se vërtet ashtu ishte, kanuni që shkruar me gjakun e malësorëve... Megjithatë nuk dinte ç'të mendonte, se kullë nuk mund të ngrihet kundër të zotit, ajo është e tij dhe duhet të mendojë e të ndiejë ashtu siç do ai. Ndryshë quhet e pabesë dhe pabesia është turpi më i madh në një kullë. Ajo nuk mund të quhej kurrë se kishte qenë e pabesë. Në breg të lumit ajo ishte ngritur nga Dan Mtëshi dhe kishte dalë krejt ashtu siç e kishte menduar ai: e vogël, por e fortë; e qetë, por e tillë që t'ua shtinte tmerrin gjithë atyre që i donin të keqen Dan Mtëshit. Ajo i që ndodhur pranë të zotit në çastet e mira dhe në çastet e liga të jetës së tij, atëherë kur në vatër rakishte rrjedhur si lumë, ndërsa jashtë në oborr zienin kazanët me mishin e qeve të therura — dy bashkë, si dhe atëherë, kur Dani nuk kishte ditur nga t'ia mbante e që bërë gati t'ia hiqte vetes me gishtin e këmbës... Megjithatë, kur kulla e korbave dhe ajo me tetë frengji e kishin lëvduar Danin dhe

pastaj kishin kthyer kokën nga ajo, asaj s'i kishte ardhur mirë. Bile i kishte ardhur shumë turp, sepse ajo e donte Majën. E kishte parë që të vogël, kur kishte qenë foshnje, jetime e nuk kishte pasur kush t'i jepte gji. Kushedi sa herë shëndeti i saj e kishte bërë t'i ngrinte gjaku. Pastaj ajo e kishte parë të rritej ca nga ca, të shkonte në shkollë, të bënte punët e shtëpisë e, mbi të gjitha, të hidhte shtat e të bëhej e bukur... Megjithatë Dan Mtëshi nuk e donte. Nuk duronte dot ta shikonte përpara... Kur ishte e vogël, nuk e përkëdheli një herë, nuk i foli një herë e veç murmuriste. Kur ishte i nxehur, inatosej më keq dhe tërë mërzinë e nxirrte te foshnja e pafajshme... Në shpëtoi dhe është gjallë, Maja këtë ia di së motrës, Lezes. Ajo e kishte rritur, e kishte mëkëmbur dhe e kishte ngrohur me dashurinë e saj të dëlirë...

— Shih, babë, — i thoshte Lezja, — krejt si nëna po bëhet...

Dan Mtëshi vrenjtte ballin; vetullat e zeza leshatore, që i kishte të ngjitura në rrëzë të hundës, i rrudheshin e i jepnin fytyrës së tij të ashpër një pamje të egër... Edhe pa i thënë Lezja, ai e shikonte vetë që Maja i ngjante së shoqes. Pikërisht për këtë, sa e shikonte vajzën, nxehej dhe i çirrej... Maja niste të qante, trembej edhe në gjumë, trishtohej gjithë natën. Po Lezja dinte ta qetësonte, dhe atëherë e vogla harronte që i ati nuk e donte...

Lezen kishte Maja dhe dajë Kurtin, vëllanë e nënës. Edhe kur u martua dhe lindi fëmijët e tij, ai nuk e hoqi kurrë të mbesën nga zemra. Maja u rrit dhe, të thuash, për mëmë njo-hu Lezen, kurse për babë, dajë Kurtin.

Kulla e donte sipas mënyrës së saj. E heshtur, e gurtë, ajo kishte për Majën një ndjenjë plot dhembje... Për një kullë është turp të qajë, po kulla e Dan Mtëshit e ndiente se sytë po i mbusheshin shpesh e më shpesh me lotë për Majën... Ajo e dinte se vajza vuante. Ajo i kishte parë të gjitha sa kishin ndodhur në kthinat e saj: zënkat, fjalët e ashpra e të ndyra që shkëmbeheshin, kishte parë grushtin e Dan Mtëshit t'i kanosej Majës... Sidomos qërkurse ajo është kthyer nga aksioni, ai është bërë më i egër kundrejt saj... E Maja tani është vetëm, nuk ka as Lezen pranë, se është martuar këtu e ca vjet, nuk

ka as vëllanë që ka vajtur në Sarandë, ushtar... Në kullë ajo ka vetëm të atin, që i çirret, dhe gjyshin të të dhjetëvjeç e për-pjetë, që është i fortë si lis, po i egërsuar nga që sheh se kanë marrë nëpër këmbë... Dajë Kurti nuk ka qit'i bëjë. Ai ka dy vjet që nuk punon më në fabrikën e çimentos, në Fushë-Krujë. Qëkurse Grazi i bënë kooperativë, ai la punën e muratorit në fabrikë dhe rëndi në fshatin e tij. Tani drejton brigadën e muratorëve. Që është e vërteta, ai e ka pyetur shpesh mbesën se ç'mundon, se e ka hetuar që ajo ka diçka. Po Maja nuk do t'i hapet, ka frikë t'i hapet... Si mund t'i flasë keq për të atin? I qvetmin gushëllim për të është Xhelat...
Kulla ve veshin: vajta psherëtin në strama. Ajo e di që Maja i ka sytë hapur. Vetëtimat lëshojnë dritën mbi të dhe atëherë leshrat e verdha të malësorës ngajnë si prej floriri. Pastaj bie përsëri terri.

Ajo rri ashtu. Dëgjon bubullimat maleve, shiun dallgë-dallgë mbi truall e psherëtin... Kujton Xhelën, fjalët e babait dhe prapë psherëtin...

Në kithinën tjetër gjyshin gërhet...

Në kullë s'ka as dy muaj, ka ardhur të ngryse ditët e saj të fundme hallë Fija, motra e madhe e të atit. Jeta e saj kishte vajtur keq e më keq. Burri i parë i kishte vdekur i grirë nga një sëmundje e ligë, që i kishte kositur ca nga ca të gjithë një-rëzit e shtëpisë ku ajo kishte rënë. Pas vdekjes së të shoqit, ajo kishte kaluar e që bërë grua e künatit. Po dhe atë e kishte vënë poshtë sëmundja. Atëherë hallë Fija ishte bërë grua e kushëririt të parë të burrit, se zakoni nuk e linte të dilte jashtë vëllazërisë, që mall i blerë. Po as me një nga burrat ajo nuk kishte pasur fëmijë, se nuk linte. Atëherë burri i fundit kishte marrë një grua tjetër. Le që ai ishte shumë më i ri nga ajo dhe që në krye nuk e kishte dashur. Nusja e re, shembra, e kishte mbushur kullën plot. Hallë Fija kishte mbetur si skllave e bindur në atë kullë. Po burri i saj i fundit tashmë kishte vdekur. Halla kishte qëndruar edhe ca vjet atje, por përherë e kishte ndier se s'ishte vendi i saj. Ndaj kishte ikur dhe që kthyer të i vëllai. Ishte një plakë e hollë, koskë e lëkurë, që endej nëpër kullë si një hije e heshtur, e pezmatuar, por Maja e kishte vënë re se, kur nxehej, shpërthente me një lumë fjalësh dhe

atëherë nuk kishte gjë që ta përmbante. I ngjante të vëllait në këtë pikë. Tani i kishte humbur thuajse krejt tiparet e gruas dhe në ftohtësinë e saj të dukej sikur kishte harruar se ç'është ndjenja. Maja nuk kishte ç'të mendonte për të, se fundi i fundit as nuk e njihte mirë.

Malësoret së re i dhemb kryet.

Ajo vë dorën në ballë dhe nūien që i djeg. I duket sikur do t'i zihet fryma po të rrijë ende shtrirë. Atëherë ngrihet ngadalë, zbret shkallët e drunjtja.

Dhitë përtypen e shfryjnë.

Maja hap derën e kullës dhe del jashtë.

Qëndron në prag.

Vështron shiun.

Një turmë pikash e spërkat në faqe. Ajo nuk i fshin. Ajo flladitje i bën mirë....

Ulet në pragun e gurtë, vë faqen në grusht dhe shikon përpara nga lumi...

Kulla mbi të nuk ia heq sytë dhe kënaqet që Maja është aq e bukur, si trëndafil i pahapur... Ajo nuk nginjet së sodituri flokët e saj si mëndafsh e të verdhë, sa herë që në qiell ndizet një fill vetëtime... Flokët i prenë në hekurudhë Maja bashkë me vullnetaret e tjera. Ka flokë të bollshëm, që shpesh ngjajnë si të shpupuritur, sikur dikush ia ka fryrë. Po askush s'ia ka rregulluar: ajo i ka vetiu ashtu, të fryrë dhe me valë të buta. Kur bie drita e fortë e vetëtimave, kulla sheh edhe fytyrën e saj. Atëherë i ngjan sikur vetëtimat vetëm për Majën po bëjnë dritë e lodrojnë në qiell. Vetëtimat janë dashuruar me të. Se vërtet, i tillë duhet të jetë ai që do ta dashurojë Majën, i fortë, i vrullshëm, i zjarrtë, i guximshëm, si vetëtimat e ciellit...

Vetëtimat spërkatën me dritë ballin e lartë të gruzakes, sytë e saj të kaltër e me bisht, me qerpikë që hedhin hije mbi mollëzat e kuqe; vetëtimat lëshojnë dritë mbi buzët e mishta dhe mjekrën e saj të vogël; lëshojnë dritë mbi gjithë trupin e saj të lidhur, mbi kraharorin e fuqishëm, mbi llërët e shëndosha... Ato çaste në mes të errësirës, në pragun e kullës së

errët, ndërsa në pellgje uji zien nga flluskat, Maja ngjan si e veshur me rreze drite...

Pas kullës është një copë luadh, ku bari rritet gjer në brez dhe ku lulëshqerat janë të bukura e kërcell-larta. Një nga vajzat e brigadës kulturore i quan ato lule margaritare... Kullës i bëhet hera-herës se Maja nuk është njeri, por një zanë që i është afruar kullës duke u shndërruar në një margaritare e pastaj është kthyer e është bërë një vajzë e bukur, siç është Maja, dhe tani ka ardhur atje, në kthinat e saj, për t'u brenqosur nga dashuria...

Maja mendohet. Shikon shiun, shikon errësirën, pellgjet që shkëlqejnë nga zjarri i vetëtimave dhe mendohet... Ajo shikon edhe andej poshtë, nga kulla e Xhelë Brokës... Po kulla e Xhelës është larg, edhe ditën mezi duket një cep i saj... I bëhet se ajo kullë e tillë ka për të mbetur përherë për të, e largët, e huaj, e ftohtë... Zemra i dridhet kur mendon kështu. Atëherë sjell ndër mend nënën. Ajo nuk e ka njohur kurrë nënën, por të gjithë i thonë se i ngjan shumë. Kështu si Maja kishte qenë edhe ajo, leshverdhë, shtatllartë, e papërmbajtur. Kishte pasur një të ecur të sajën — me hapa të vrullshëm; zëri i saj sikur premtonte gjithnjë diçka...

Ç'do të bënte nëna sikur të ishte aty? A do ta linte atë, Majën, që babai ta bënte leckë?...

Të kishte nënën, Maja do t'ia hapte zemrën, do t'i fliste për Xhelën, dhe ishte e sigurtë që ajo do ta kuptonte, se të gjithë thoshin se nëna e saj që shpirtnjeriu; kur e shikoje të dukej sikur kishte një pëllumb të bardhë në zemër. Ndaj do ta dëgjonte me dhëmbje vajzën, do t'ia merrte kryet me një dorë, do t'ia mbështeste në krahërorë e do t'i thoshte: «Zemër e nënës!».

Kulla sheh Majën ulur në prag. Edhe asaj i kujtohet Xhizja, nëna e Majës. Edhe atë e kishte parë dikur ulur në atë praguri. Edhe atëherë që natë. Edhe ajo vuante. Nga e njëjta plagë, ashtu si po ndodhte me Majën... Ja përse kullës së Dan Mteshit i vinte turp nga shoqet dhe do të kishte dashur që kulla e korbave dhe ajo me tetë frengji më mirë ta kishin sharë se sa e kishin mburrur... I vinte turp se shihte vuajtjen e vajzës, i vinte turp se kujtonte nënën e saj, Xhizen...

Dan Mteshi qe robëtuar në punë, natë e ditë, kishte hequr nga goja e nga trupi gjer sa i kishte grumbulluar paratë një mbi një. Donte Xhizen ai. Patjetër. Po kush nuk ia kishte vënë syrin Xhizes në katund? Larg e larg kullës së saj vinte rrotull atëherë edhe Sefë Isaku... Kishte vajtur në Tiranë Sefa, se me kë qe ngatërruar dhe, kur vinte në Gruz, kapardisej poshtë e lart me rroben e kapterit. Dan Mteshi e shikonte: Sefa përherë mbante ndonjë lule në gojë, si ashik i djegur, Valterin në këllëf meshini, gambalet në këmbë, strehën e kapeles mbi sy... Xhepin e kishte plot dhe e hiqte veten harapçi...

Dan Mteshit i mblidhej gjaku në tru e, sa kohë qëndronte Sefa në katund, atë s'e zinte gjumi, deri sa një ditë Sefa nuk u duk më. Lufta kishte mbaruar e Sefa nuk dukej kund...

Dan Mteshi dërgoi shkesin. Maranelët në fillim nuk dëgjuan. Midis Dan Mteshit dhe Sefë Isakut, Maranelët donin më mirë të dytin. Prandaj e kthyen Danin ashtu si kishin kthyer edhe shumë të tjerë. Po, kur erdhi fjala se Sefa kishte mbetur në një ferrë, bërë përshesh nga një bombë dore, diku andej nga Toskëria, Maranelët nisën të hanin muhabet... Shkesit këtë radhë nuk i shkoi rruga kot, i fitoi pesë napolonat e një palë opinga. Maranelët kërkuan aq, sa Dan Mteshi u detyrua të shiste një ka për të paguar kreun e mallit, Xhizen...

Kulla e mban mend ditën kur Xhizja erdhi nuse. Bukuria e saj atë ditë mund të këndohej vetëm me çifteli.

Ishte vjeshtë.

Pyjet qark ishin zverdhur.

Në degët lakuriqe të pemëve të zbërthyera vareshin serrat, si veshalë të zinj të shkrumbuar. Lumi poshtë kishte nisur të fryhej.

Mullarët ishin të rinj, ende nuk kishin nxirë nga shiu e nga myku.

Nusen mbi kalë, mbuluar me duvak të kuq e të hollë, të mbajtur nga të dy krahët — nga një anë kishte dajën, nga ana tjetër të vëllanë, Kurtin — era e mbulonte me gjethe të verdha: i këpuste nga pemët, i ngrinte nga sheshi dhe i hidhte mbi nusen e dasmorët. Ato gjethe të verdha i dukeshin Xhizes si të vetmet sende të vërteta, të sigjerta atë ditë... Kur ranë nëpër pyllin e Llakufit, gjethet e verdha ishin aq të shum-

ta, aq të dendura, sa që asaj iu duk se po kalonte tejpertej nëpër një re të verdhë, që do ta nxirrte në një botë tjetër, në një botë të zbetë, të plogësht...

Edhe në oborrin e kullës së dhëndrit gjethet nuk iu ndanë. Po këtu krisi kënga. Në shtëpinë e saj e kishin përcjellë lotët e grave, heshtja, zia në zemër. Këtu po e priste kënga dhe vallja...

Nga poshtë duvakut të kuq, ajo shikonte në oborr vallen e njerëzve dhe vallen e gjetheve... Gjatë tërë rrugës i kishte mbajtur lotët, por këtu ata iu ngjitën vetë në grykë dhe i rrodhën nga sytë e kaltër... Megjithatë ajo shikonte vazhdimisht. Me një kureshtje të trembur, me një parandjenjë të dhimbshme... Kërkonte të gjente me sy Danin. Atë e kishte parë vetëm nja dy herë, së largu, dhe nuk e njihnte mirë... Cili prej këtyre burrave ishte Dan Mteshi, ai që e kishte blerë kaq shtrenjt?

Tani që është brenda në kullë ajo gjithçka e kujton turbull. I duket se të gjitha sa po ndodhin qark saj, vijnë rrotull në një vorbull të papërmbajtur e të pakuptimtë... Me këta njerëz të shfytyruar nga gëzimi, me ngutjen e tyre bezdisëse, me këngët e tyre të dehura, me britmat e tyre, me gëzimin e tyre të pështirë, vijnë rrotull edhe gjethet që e përcollën gjer në oborr... Dhe ashtu sikurse lëvizja e verdhë e gjetheve nuk është vrull i jetës, por një përqeshje e erës, një lodër cinike e natyrës, ashtu edhe këto që bëjnë qark saj dasmorët nuk janë veçse veprime të shtyra nga një forcë e kotë, e fshehtë, e huaj për të, për jetën e saj të re...

Nusja sjell ndër mend bukën e misrit të vendosur në prag të kullës, mbi tri qeleshe; daja i merr dorën e djathtë dhe ia shpie tri herë me radhë në bukë, në pragun e gurtë, në shtallkat e portës...

Kur hyri në kullë, përherë e mbajtur nga daja dhe i vëllai, megjithëse sytë i kishte plot lotë, edhe pak sa sia kishte dhënë gazit, aq qesharake i qenë dukur të tria gratë në kthinën ku e çuan. Ato tri gra nuk flisnin, po vështronin punën e tyre, sikur aty brenda të mos kishin hyrë një luzmë e tërë njerëzish. Shumë prej dasmorëve po shtyheshin te dera... Njëra nga gratë bënte sikur tëhollte petët, një tjetër shpuziste

zjarrin me mashë, ndërsa vjehrra bënte sikur mbrunte bukën... Po as njëra, as tjetra s'bënin gjë, sepse as petë nuk kishte në sofër, as zjarr në vatër, as brumë në magje... Vetëm kur daja pyeti me zë të lartë: «Kush e merr në dorëzim?», vjehrra ngri-ti kokën dhe thirri: «Unë!». Atëherë edhe gratë e tjera e lanë punën... «I pafshi hajrin!», — uronin rreth e qark Xhizes e asaj i dukej se edhe këto urime ishin të verdha si ato gjethet e vdekura, që e kishin përcjellë gjer në oborr dhe mbi të cilat dasmorët shkelnin me opinga...

Njëra nga kunatat e kishte zënë për dore dhe e kishte af-ruar në derën e kthinës. Nga ana tjetër e derës ishte ai, Dani. Por ajo ende nuk e shihte. Ai rrinte pas murit. Tërë kjo ce-remoni e lodhshme dhe pa kuptim po ia shteronte durimin... Ku ishte ai që e kishte blerë? Ku ishte Dan Mteshi, që kish-te paguar për t'u bërë zot i saj? I dukej sikur tërë kjo cere-moni ishte krijuar për të fshehur sa më tepër fytyrën e vër-tetë të atij që ishte bërë zot i saj. Po, duhej të ishte tepër e shëmtuar, tepër e turpshme ajo fytyrë që tërë këta njerëz po kujdeseshin kaq shumë me këngë e valle t'ia bënin të pra-nueshme, të tillë që të mos e trembte.

Nga pas murit u zgjat një dorë. Dora e atij. Një grua ia mbante shtirë. Kunata mori dorën e Xhizes dhe e afroi. Do-ra e Xhizes pranë asaj dore të ashpër burri dukej e bardhë si dëborë... Kunata i zuri gishtin e vogël dhe ia afroi te gishti i vogël i Danit... Gishti i Xhizes varej si copëz e pajetë, por gi-shti i Danit e shtrëngoï si ndër ethe, ndërsa gishtërinjtë e tje-rë mezi përmbaheshin, ishin gati ta rroknin gjithë dorën e nuses... Po zakoni nuk lejonte veçse lidhjen e gishtave të ve-gjël...

Xhizja ua nguli sytë atyre gishtërinjve të shtrembër, të zverdhur nga duhani dhe për një çast iu bë se ajo nuk ishte dora e burrit të saj, por një gjethe e verdhë, një gjethe e vde-kur ngjyrë ndryshku, që po e ndiqte pas gjer atje brenda...

Kunata ra në dyshek. Xhizja ende kishte mbetur në kë-mbë.

— Eja, — i thoshte kunata dhe qeshte me paturpësi, — mos u skuq, moj nuse... Qyqja! Eja!

Po nuk priti më, u ngrit ndenjor dhe e tërhoqi Xhizen për krahu.

Nga poshtë zërat e burrave nisën të zgjoheshin sërish. Thërrisnin e qeshnin... I thoshin kunatës që të mos vonohej, se mezi po e mbanin dhëndrin... Xhizja dëgjonte të qeshurat e tyre dhe trembej... Ca qeshnin dhe pastaj mbyteshin në kollë; ca të tjerë kishin një të qeshur të zgjatur e të hollë si hingëllimë kali; një palë qeshnin me gojën mbyllur e, kur i dëgjoje, të dukej sikur po shfrynin mllëfin e jo sikur po qeshnin; një palë tjetër diç përpalsnin përtokë duke qeshur si të prishur nga mendtë...

Pastaj nisën të ngjiteshin nëpër shkallë për të parë. Dërrasat kërcisnin...

Shtynin dhëndrin përpara... E shtynin përpara dhe i jepnin këshilla të ndyra... Disa, ata që ishin dehur krejt, as e mbulonin fare kuptimin e fëlliqur të fjalëve, por i thoshin ato troç... Një palë tjetër e quante Danin «dash pjellak» dhe i binin me grushte kurrizit... Të gjitha këto përziheshin me të qeshura, hingëllima e gogësima...

Dan Mteshi u dha në derë. Kunata brofi në këmbë dhe e la vetëm Xhizen në stromë.

Në oborr gjëmuar pushkë...

Xhizja u ngrit. Sytë ia kishte ngulur pamjes së shfytëruar të Dan Mteshit, vetullave të tij kaleshe, të egra... Mbi oxhak fitili i llampës nxirrte tym dhe flaka dridhej duke hedhur mbi fytyrën e Danit hije dhe dritë që i deformonin tiparet...

Dera u mbyll. Dikush thoshte që të largoheshin të gjithë.

Në kullë ra një heshtje e çuditshme. Po Xhizja e dinte se kunata ishte atje, mbas derës, me veshin të mbështetur në dërrasë për të përgjuar çiftin... Posa që çifti do të shkëmbente fjalët e para, kunata do të largohej në majë të gishtërinjve dhe, duke qeshur, do të shkonte te garia... Dhe të gjithë atëherë do të qëndronin si të trullorur, duke marrë me mend se ç'po ndodhte andej, pas asaj dere... Gratë e pjekura, ato që e kishin harruar një natë si kjo në jetën e tyre, befaz do të rikujtonin gjithçka, dhe atëherë faqet do t'u skuqeshin e shtati do t'u ndizej... Faqet do t'u skuqeshin edhe vajzave, por aty-

re nga turpi... Një palë nga burrat do të bënin sikur nuk do ta çanin më kokën. Do të thoshin që duhej të ngriheshin... «Kush e kupton, ngrihet e shkon... Dani s'ka më nevojë për shokë...» Megjithatë nuk ngriheshin dhe u pëlqente të shijonin atë atmosferë të ngingur me epsh dhe mendime të paturpe, që vërtiteshin rrotull tok me avujt e rakisë...

Dan Mteshi bëri një hap përpara. Fiteli i llampës ia turbullonte sytë. Koka i rëndonte dhe veshët i gumëzhnin... Në atë gjysmëerrësirë, Xhizja i dukej si një copë e bardhë mjegulle... Sa më shumë afrohej ai, aq më tepër ajo e ndiente se tërë trupi kishte nisur t'i dridhej. Fytyra e tij, e vrarë nga raku, ishte e rrudhosur... Rrudhat i nxinin e i bëheshin edhe më të thella nga drita e keqe e llampës... Nën drizat e vetullave të tij, sytë i zbardhnin... Kurrë ajo nuk e kishte menduar se Dan Mteshi do të ishte kaq i plakur. I kishin thënë: burrin më mirë merre plak e bujar, se të ri e zagar... I kishin thënë: kau plak mundi një mëzat, kur me të u mat...

Dani u afrua ende. Diç murmuriste... Një copë kënge që i kishte mbetur nëpër dhëmbë, bashkë me mishin e kaut, që atje poshtë...

Thoshte:

— Në rranxa gjindet fullanxa..., — dhe gogësinte.

Xhizja u hoq pas.

Ai zgjati krahun.

— Më jep sheqerin, — i tha. — Sheqerin...

Një filxhan kafeje plot me sheqer ishte mbi oxhak. Në të qe ngulur një lugë e vogël... Dan Mteshi kërkonte t'i plotësohej zakoni gjer në fund. E kishte paguar edhe këtë, ndaj kishte të drejtë t'i jepte urdhra Xhizes. E ajo duhej të merrte lugën me sheqer e t'ia vinte në gojë... Ajo lugë sheqeri duhej t'i lidhte, ajo lugë sheqeri duhej të zëvendësonte dashurinë. Sepse me tërë ato të holla që kishte harxhuar, Dan Mteshi nuk kishte mundur të blinte dot zemrën e Xhizes, por vetëm këtë filxhan me sheqer...

Xhizja rrinte si e ngrirë. Ai priste.

Një copë herë qëndruan kështu.

Dani i ndiente gjunjët që i dridheshin... Nga rakia apo nga gjaku i ndezur?

Tha përsëri:

— Në rranxa gjindet fullanxa...

Dhe ngriti dorën mbi oxhaq të merrte filxhanin. Tek zgjaste krahun, humbi ekuilibrin dhe përplasi dorën mbi filxhan. Sheqeri u derdh, luga ra mbi gllanik...

Dhëndri shau. Shpuri në gojë gishtërinjtë e pluhurosur me sheqer dhe nisi t'i lëpinte. Merrte sheqerin me gishtërinjtë e njomur nga pështyma dhe e lëpinte...

Khizja shikonte dhëmbët e verdhë dhe gjuhën e tij të madhe; shikonte të bardhët e ftohtë të syve të tij dhe vetullat e egra, që lëviznin sa herë ai hapte gojën e nxirrte gjuhën, dhe e ndiente se atë njeri nuk do të mund ta dashuronte kurrë...

Dan Mteshi e la sheqerin. Hoqi peshqirin nga qafa, fshiu buzët... Pastaj bëri një hap përpara drejt Xhizes... Peshqiri i ra nga dora... Hija e tij vinte rrotull nëpër mure, si një përbindsh i zi, me forma të çuditshme e të paqëndrueshme... Dhe ai përbindsh u zgjat dhe mbuloi hijen e hollë të Xhizes...

Khizja u përpoq të largohej, i vuri duart në gjoks për ta prapsur. Po Dani nuk donte t'ia dinte buzët e tij, që lëshonin një grafmë të rëndë rakie dhe hudhre, e puthnin ku të mundnin... E puthnin në faqe, në gushë, në duar, në këmishë, në flokë, në ballë, në mëngë, në llërë...

Khizja u lodh dhe nisi të rënkonte. Donte t'i shpëtonte atij përçafimi të pështirë... Në këmbët e tyre stromat qenë ngatërruar, megjithatë ata mbareshin ende ngritur... Khizja çoi duart, ia vuri të dyja pëllëmbët në mjekër e, me sa forcë që kishte, e shtyu atë kokë të egër... Dani u detyrua të largohej por, kur u shkëput prej saj, në gishtërinjtë e tij të fortë mbeti një copë e madhe e këmishës së bardhë plot qëndisma... Në dritën e kuqërreme të llambës, miçrat e trëndafiltë të Xhizes dukeshin si prej kadifeje. Shamia i kishte ikur nga koka, gërshetat i qenë shprishur, e tani leshrat e verdha i qenë derdhur mbi supet e zveshura... Buzët e kuqe i dridheshin...

Ngriti duart në kraharor për t'u mbuluar... U ul, mori peshqirin, e hodhi krahëve dhe befas nisi të qante... Lotët i shpërthyen kokrra-kokrra, si breshër, dhe iu rrokullisën në fytyrë.

Dani e shikonte duke dihatur thellë, duke ngritur e ulur me zemërim kapakët e syve. Ishte djersitur dhe e ndiente këmbën të rëndë. Gjuha i qe trashur dhe, kur fliste, ajo i pengohej nëpër dhëmbë.

— Bisha ime, — i tha duke i folur me një ashpërsi të përzier me butësi, me të cilën nuk fliste kurrë me njerëzit, po vetëm me kafshët. — Bisha ime... Hape arkën e nxirr andej ç'të duash... Ta kam bërë pajën që në kokë e gjer në këmbë...

Arka ishte në qoshe të dhomës, e lyer me ngjyrë tulle dhe e stolisur me vizatime të koklavitura, të gjelbra. Atje ishte pajja që e kishte pritur nusen kaq kohë në atë kullë. Se nusja sillte çelësin me vete.

— Të gjitha për ty i kam blerë, — vazhdonte të thoshte Dani.

Zëri i tij qe i trashë, po tani dilte disi më i butë, gati-gati i ëmbël, aq sa Xhizja po habitej se si mund të fliste në atë mënyrë një njeri që nuk kuptonte se ajo po qante jo për rrobet e çjerra, po për veten e saj, vajzë shtatëmbëdhjetëvjeçare, për ëndrrën e rinisë, që kishte tjerrur ditë e net, për jetën e saj, që po merrte fund nga volla e tërbuar dhe e paturp e një burri të pjekur si ai, Dan Mtëshi, që po u afrohej të pesëdhjetave...

— Ke dymbëdhjetë pashë shajak aty brenda, njëqind kut beze të zezë, njëzet kut beze të bardhë, ke jelek, ke mitan, shami, pasqyrë, krehër, sapun, ke...

Thoshte këto dhe afrohej përherë e më tepër. Megjithatë, nga gjuha e trashur, sa vente e fjalët po i humbisnin në një turbullirë tingujsh të pakuptim.

Fitili i llampës kërciti. Flaka u shua. Në dhomë u bë errësirë...

Dan Mtëshi gogësi. Sikur ta kishte pritur këtë terr, ai u shemb mbi stroma. Shkeli në to me çorapet e leshta dhe u shtri me gjithë rrobe.

— Si të duash, — tha pastaj.

Në errësirë Xhizja ndjeu frymëmarrjen e tij të lodhur. Për një copë herë, në atë terr të plotë, ajo qëndroi ashtu pranë murit, larg stromës. Mbante vesh dihatjen e shqetësuar të Dan Mtëshit dhe nuk dinte ç'të bënte... Pastaj ndjeu të ftohtë:

krahët e zhveshur i mërdhinë... Nëpër terr vajti atje ku kunata kishte lënë rrobet. Në anë të derës u përplas me një palë opinga të mëdha. Ngriti dorën dhe hoqi nga gozhdat në mur rrobet që i duheshin.

Dihatja e Danit mbushte dhomën...

Ajo ndenji në sharapoll, pranë frengjisë së hapur, nga frynte një erë e butë. Që andej qielli dukej i hirtë... Në oborr dëgjohej fëshfërima e gjetheve... Asnjë zhurmë tjetër në kullë. Të gjithë kishin ikur. Ata që kishin mbetur ende, kishin gjetur nga një qoshe e tani po flinin të kredhur në një gjumë të rëndë.

Sa kohë ndenji ashtu, Xhizja nuk e kuptoi.

Kur jashtë nisën të këndonin gjelat e katundit, ajo u kujtua se ku ishte. Dan Mteshi kishte nisur të gërhiste. Gërhima e tij fillonte me një fërshëllimë të lehtë dhe soste me një ngatërresë tingujsh gërvishës nga fundi i gurmazit...

Xhizja u ngrit. Nuk kishte ç'të priste më. I kishte menduar të gjitha. E të gjitha mendimet tek ai e çonin, te Xani... Ai ishte ushtar tani, por do të kthehej. Se tani nuk ishte kohë lufte, e djemtë që shkonin ushtarë, ktheheshin prapë: Bile vinin më të fortë, të burrrëuar e, kur ktheheshin, të gjitha vajzat e mbanin mendjen tek ata...

Dera kërciti.

Shkallët kërcitën.

Porta e rëndë e kullës u hap me gërvima, po askush nuk ia vuri veshin...

Në oborr gjethet e verdha vinin rrotull në vallen e tyre të kotë. Disa syresh erdhën e u përplasën të Xhizja, të çorapet e saj ngjyra-ngjyra. Yjet shkëlqenin të fortë. Hëna kishte perënduar.

Xhizja nuk po vendoste dot. Së fundi lotët i erdhën në grykë dhe iu bënë lëmsh. Mbase era e freskët ia ftohu gjakun dhe ia preu hovin. Ajo ndenji në pragun e gurtë dhe nisi të qante...

Në heshtjen e brishtë e të zbrazët të mbrëmjes, çdo tingull ishte i qartë, i fortë, i shquar...

Maja ishte pa shami. Leshrat e verdha ia ngiste era e lumit. Ato leshra kishin në errësi një vezullim të butë. Ç'men-

donte ajo nuse e re me ata flokë të bukur? Të ikte, donte të thoshte për të të mbyllej përjetë në kullën e të atit. Perderisa jetonte Dan Mteshi, ajo nuk ishte më e zonja e vetes, ajo ishte një plaçkë e shitur dhe, goftë në kullën e tij apo në atë të Maranelëve, Dan Mteshi e kishte mallin e vet. Vetëm pas vdekjes së tij, ajo ishte e lirë të martohej me një tjetër.

Të priste sa të vdiste Dan Mteshi? Apo të nxiste Xanin për ta vrarë atë? Dhe, duke u kredhur në një hasmëri, që mund t'i hante kokën gjithë fisit, duke kaluar në gjaqe e pusi, në vrasje dhe urrejtje, në tymin e barutit dhe tmerrin e përher-shëm, ajo përpiqej të gjente një thërrime lumturie për zemrën e saj?...

Mendimet vinin rrotull tok me gjethet e verdha... I shkrepnin rishmë e rishmë në trutë e saj që kishin marrë zjarr e flakë... Befas, gjithçka ngriu: gjethet mbetën pezull mbi pllocat e oborrit...

Dikush e thërriste.

— *A najve! A najve!*

Dan Mteshi ishte zgjuar dhe kërkonte nusen. Po nuk e thërriste në emër, se kishte turp.

Khizja brofi më këmbë. Kaloi oborrin dhe humbi në errësirë.

Në oborr rifilloi lëvizja e verdhë e gjetheve...

Te kulla e babait, Khizja mbeti vetëm një muaj. Pastaj u kthye sërish te Dan Mteshi. Kishte dhe një motër në shtëpi. Turpi i saj binte edhe mbi atë, i thanë.

Khizja u kthye sërish te Dani, por tani nuk ishte më ajo. Qe zbehur, qe dobësuar, dhe e ndiente veten si në një kllapi të keqe, nga e cila nuk do të zgjohej kurrë më...

Në këtë trullosje shpirtërore kaluan tre vjet.

I kishin lindur dy fëmijë: Lezja në fillim, pastaj Ademi. Ademi i lindi katër muaj para se të kthehej Xani nga ushtria.

Kthimi i Xanit e bëri të shkundej që nga thellësia më e fshehtë e qënies së saj. Sa kohë që Xani nuk ishte atje, ajo tërë forcat e zemrës i kishte kthyer te fëmijët. Tërë atë që nuk kishte mundur t'i jepte të shoqit, ajo ua kishte dhënë fëmijëve. Për ta përgjërohej, me ta harronte gjithçka, harronte se në atë kullë e kishin prurë gati me përdhunë dhe, për një copë kohë,

besoi se nuk ishte më fatkeqe... I kishin thënë se me kohë do të lindte edhe dashuria për Dan Mteshin, një dashuri që vërtet nuk kishte qenë në themele të martesës së tyre, por vlente për ta plotësuar atë. Së dashuria vjen pas, i kishin thënë. Dashuria është zakon. Megjithatë ajo gjithmonë me Danin kishte qenë e ftohtë; e bindur, por e ftohtë; e nënshtruar, por e ftohtë. Ajo ishte një qenie që i jepej atij dhe heshtte pa marrë pjesë shpirtërisht. Megjithatë fëmijët i donte. Por, kur u kthye Xani, ajo ndjeu pështjellinë e gjakut të saj të rizgjuar. Tërë ndjenjat që i kishin marrë nëpër këmbë, tërë të drejtat e saj, që i kishin përbuzur, ngritën krye. E, për këtë rizgjim vashëror, ajo ishte gati të bënte fli gjithçka. Ajo duhej t'u dilte zot ndjenjave dhe të drejtave të veta. Ashtu si donte të tjerët, ajo duhej të donte edhe veten, ashtu si nderonte të drejtat e të tjerëve, ajo duhej të nderonte edhe të drejtat e veta, ashtu si përpiquej për lumturinë e fëmijëve, ajo duhej të përpiquej edhe për lumturinë e vet...

Xani qe kthyer, por ajo nuk e kishte parë as edhe një herë. Ai kishte një muaj atje, vinte rrotull nëpër fshat, kalonte në shtigjet nga kalonte ajo, i hidhte guriçka udhës, e përherë fshihej... Ajo, bënte ç'bënte, me rast e pa rast, i gjente punë vetes për t'u larguar ditën nga kulla... Ato guriçka ishin copëra fjalësh të ashpra të Xanit dhe asaj i bëhej se me ato ai edhe e qortonte, edhe grishte.

U takuan në pyll. Gjethet ishin të verdha... Vetulla e shke nxinin nëpër lëkurët e pemëve të moçme. Një tallash i kafajtë shkokohej në sjetullat e drurëve, ku ngrënë folenë kandrat e kacabunjtë...

U ndeshën ballë për ballë. Krejt rastësisht. O, mbase, Xani, kushedi... Por as ai nuk fliste dot, as ajo nuk gjente forcë të thoshte fjalë.

Xhizes i vërshoi gjaku në mollëza. Iu duk sikur zemra do t'i pëlciste nga vrulli... Por, befas, e ndjeu veten të guximshme, si atë natë kur kishte vendosur të vidhej nga kulla e Dan Mteshit... Ajo e kishte pritur këtë çast, ajo i kishte duruar ato vite, me këtë vegim të ndritur në mendje. Ia nguli sytë fytyrës së Xanit, që buzëqeshte para saj dhe vështronte si i ngrirë. Iu duk me tipare më të burrëruara, më të pjekura. Lumturinë e

kishte pranë tani, fare pranë... Mjaft të zgjaste dorën e do ta shijonte të plotë, do të dehej në madhësttinë e dashurisë... Buzët e tij lëviznin, diç i thoshin, por ajo ishte kredhur në një tufë mendimesh që i dukeshin të verdha, si gjethet me të cilat i kishte rrethuar pylli. Diç i thoshte ai... E grishte, e ftonte, e përkëdhelte... I premtonte lumturi, atë që asaj i mungonte aq shumë. Në këtë pyll, fshehurazi nga syri i botës, midis këtyre drurëve që e vështronin si në ankth, ai do ta rrokte në gjë dhe do ta ngrohte me dashurinë e tij të madhe... Gjethet do t'i mbulonin, gjethet e verdha, që fëshfërinin pa pushim, e askush nuk kishte për ta vënë re lumturinë e tyre... Gishtërinjtë e Xanit e shtrënguan në llërë, të etur, të shqetësuar nga padurimi... Ajo u shkund e gjitha e tronditur... Ky takim i fshehtë në mes të pyllit, ishte poshtërues për të, për fëmijët për burrin... Atëherë u zbraps dhe, me rrëmbim, e fyer, u largua si një luanëshë e plagosur. Po lotët nuk i mbajti dot. Ikte dhe mallëkonte. Ikte dhe përtypte lotë e fjalë të hidhura... Mallëkonte atë forcë të fshehtë, që i kishte shkatërruar jetën e tani po e shtynte të gëzohej vetëm me gërmadhat e përbufura të asaj që do të kishte qenë lumturia e vërtetë... Ikte me sy të verbuar nga vaji e nuk donte të vështronte më asgjë qark saj. E dinte: po të mbetej edhe një çast më tepër atje, do të mposhtej, do ta thëhinte pylli i praruar, i veshur me bar e gjethë të thara, me qetësinë e vet vjeshtake tërë ankth... E atëherë ajo do t'i bindej si skllave kokëprerë grishjes së përmaulluar të Xanit... Jo, këtë ajo nuk duhej ta bënte as tani, as kurrë.

Dhe Xhizja i vuri gur zemrës. Këtë nuk e bëri as atëherë, as kurrë. U brengos, u pikëllua; hera-herës, që nga frengjitë e ngushta të kullës guxonte të shikonte një copë të pyllit të verdhë, më pas të zhveshur krejt, por tërë mallin e saj e mbyste në një psherëtimë të thellë. Ça nga ca ajo psherëtimë sa vinte e bëhej më e huaj për të. I dukej sikur ajo i vinte nga larg, nga diku tej jetës së saj, sikur ajo që psherëtinte nuk ishte nusja e mjerë e Dan Mteshit, nëna e Lezes dhe e Ademit, por një çupë fatkeqe, që kishte vdekur midis ëndrrave të vajzërisë së largët...

Xani nuk u dha me aq. Guraçokët e tij u bënë më të shpe-

shtë, më nevrinë. Tani ata guxonin të përplaseshin me potere edhe në avllinë e kullës. Por më kot. Ajo nuk i ngrinte kurrë sytë e saj të kaltër nga dheu, nuk donte t'i përgjigjej më... Ato vite të rënda kishte jetuar me vegimin e kthimit të tij. Tek ai kthim kishte varur shpresa të mëdha, kurse tani prania e Xanit e shqetësonte, e brengoste më tepër. I vinte mirë të mendonte se ai e donte ende, se ai nuk e harronte dot, por kurrë nuk guxonte të shkonte më tej, nuk donte të shkonte më tej dhe kërkonte të kënaqej me këtë shqetësim të ëmbël, që i kishte mbetur nga dashuria e parë dhe e vetme...

Këtë gjendje edhe Xani nuk e duroi gjatë. Dhe atëherë mori sytë e u ngrit e iku nga fshati. Zbriti në Fushë-Krujë.

Kur Xhezen e zunë dhembjet, ai kishte më se një vit që nuk kishte vënë më këmbë në Gruz.

Dani u shqetësua shumë, sikur parandiente një të keqe. E donte Xhizen dhe, ndonëse ajo i qëndronte kurdoherë e ftohtë dhe krenare, ai e ndiente se pa të do ta kishte vështirë të jetonte...

Thërritën hallë Hyrjen. Atëherë, këtu e tetëmbëdhjetë vjet më parë, ajo ishte e re fare dhe nuk e ndiente veten aq të sigurtë për asi punësh. Kur pa Xhizen, tha se nuk ishte për të.

Dani e mori. Një pjesë të udhës e mbajti në krah deri sa e nxori lart në xhade. Në Krujë arritën në drekë e menjëherë e shtroi në maternitet. I thanë që duhej të priste, se nuk qe punë e shpejtë.

Dani u kthye pas katër ditësh. Xhizja ishte keq. Ende nuk kishte lindur. Danit i thanë se duhej të ishte kujdesur më shumë për të shoqen. Ai uli kryet si i zënë në faj. Duhej ta kishte prurë shumë kohë përpara për ta vizituar. I thanë se ajo ishte në rrezik. Fëmija nuk i vinte mbarë...

Atë natë mbeti në Krujë. Të nesërmen u ndodh në maternitet, kur ende qe natë, Priti atje, jashtë.

— Vajzë, — e lajmëruan. — Fëmija shpëtoi, por nëna është në rrezik...

Nuk dinte ç'të bënte. Priti atje dy ditë. Nga katundi kishin ardhur edhe Fija, motra e tij, dhe Kurti, vëllai i Xhizes.

Kur i thanë të hynte ta shikonte të shoqen, qe një pasdite e vrenjtur. Nuk kishte vënë gjë në gojë dy ditë me radhë.

Vetëm me duhan e mbante shpirtin. I thanë se Xhizja ishte shumë keq e mbase me të takohej për herë të fundit.

E motra dhe Kurti prisnin jashtë.

Xhizja i hapi sytë, po vështrimi i tyre qe i huaj. Kur iu afrua Dani, ajo në fillim s'e ndjeu. Pastaj ktheu kryet nga ai. Faqet i digjnin, buzët i kishte të kuqe flakë, leshrat e verdha i qenë përhapur në jastëk, ndërsa në sytë e kaltër endej ai vështrimi i huaj që të trembte.

— Si je?, — e pyeti Dani dhe nga dhembja e harroi kanunin, i foli në emër. — Xhize...

Nën kuverta kraharori i lehonës ngrihej e ulej me vrull, sikur nuk mbushej dot me frymë. Pastaj ajo diç ngatërroi nëpër dhëmbë. Diç murmuriste dhe buzët e saj ravizonin një lëvizje të lehtë, që ngjante si buzëqeshje...

— Xhize, jam unë...

Xhizja lëvizi buzët sërish.

— Përse erdhe, Xan?, — pëshpëriti. — Përse erdhe...

Dani vrenjti vetullat e zeza. Ktheu veshin të dëgjonte më shkoqur...

— Xan... Arushë e Xhizes...

Tha dhe diçka tjetër, që i humbi nëpër buzë e gllabëruar nga frymëmarrja e vështirë. Po Dani kishte dëgjuar mjaft, sa për të ndier në gjak helmin e asaj që mendonte se kishte ndodhur prapa kurrizit të tij. Ngriti kryet, i verdhë në fytyrë si shafrani, me vetullat e egra mbërthyer hark në ballë, me buzë të varura plot shpërshije e urrejtje, dhe iku. Nuk deshí ta shih-te më. Sytë i digjnin. Po të mos ishte atje, në atë korridor të bardhë, do të kishte qarë si foshnje nga inati, nga volla për hakmarrje, nga sedra e revoltuar që ishte marrë kaq pabesisht nëpër këmbë...

Në portën e hekurt të oborrit e prisnin Kurti dhe motra, por ai çau midis tyre dhe s'u ndal. Nuk u tha asnjë fjalë e as deshí t'i dëgjonte. Ata e morën zemëratën e tij për dhembje, rrëmbimin e tij për çoroditje nga gjëma e madhe që i kishin parë sytë. U turrën të dy të futeshin brenda. E gjetën Xhizen ashtu si e kishte lënë Dani. Edhe ata e dëgjuan emrin e Xanit, por as njëri, as tjetra nuk e kuptonin ç'donte ai emër i huaj në buzët e Xhizes...

Dan Mteshi ndërkaq ishte nisur për në katund. Ecte fill i vetëm... Një lëmsh në kraharor i zinte frymën...

Kulla e mban mend atë natë kur ai u kthye. Plakun e kishte zënë gjumi. Lezen katërvjeçare dhe Ademin dyvjeçar i kishin marrë Maranelët, se nuk kishte kush t'i mbante. Plaku zbriti dhe i hapi portën. Dani hyri dhe as iu përgjigj pyetjeve të babait. Po edhe plaku nuk nguli këmbë. Vajti u shtri në qoshen e tij dhe vazhdoi gjumin e ndërprerë. Dani e gdhiu tërë natën. Një cigare e shuante, një e ndizte... Të nesërmen në mëngjes, në gllanik ishin dhjetëra bishta cigareje të shuara... Ata bishta të shtypur, të shtrembër ngjanin si mendimet e Danit, që tërë natën e kishin lodhur dhe ai ishte munduar t'i shtypte...

Dani kishte pirë e qe dehur lumë për nja dy javë rresht. Ai nuk dinte ta shpjegonte se nga i kishin ardhur gjithë këto të këqia vatrës së tij. Atëherë besonte edhe ai me plakat se një magji e tmerrshme duhej t'ia kishte këputur në mes jetën gruas së tij të bukur. Po tani, që gruzakëve kanë nisur t'u hapen sytë, tani që edhe në ato male janë shembur e po shemben përditë zakonet e mykura, tani që Maja ka vajtur në hekurudhë e ka prurë që andej mendime e fjalë të reja, kulla po e kupton se Xhizja dhe Dani nuk kishin qenë veçse kurbane të kanunit. Ja përse ajo i jepte të drejtë kullës së Brokajve, kur thoshte se kanuni kishte qenë turpi i këtyre maleve. Ja përse asaj i vinte turp kur kulla e korbave e lëvdonte dhe e radhiste me ata që mundoheshin ende ta mbanin të gjallë forcën e kanunit në katund... Por, të orvateshe të bëje një gjë të tillë sot, ishte një-illoj sikur të doje të nxirrje nga varri një kërmë e t'i jepje jetë sërish.

SIKUR TË ISHA DJALË

Maaja kujton Xhelën. Mendohet për veten. Ajo është e fortë. Po përse vallë po e zvaris kësisoj martesën? Një turp shumë i gjatë kthehet e bëhet paturpësi. Por nuk është nga turpi që ajo nuk e lë Xhelën të veprojë. Është nga dashuria për prindin. Ajo ishte e sigurtë që do ta bindte të atin. Tani po e sheh se është gabuar. Punët paskan qenë koklavitur shumë më tepër nga ç'mendonte ajo. **O mbase ajo nuk ka ditur të veprojë, për ta bindur. E tani forcat po e lënë në mes të udhës. Por prapë nuk jepet. Ajo ka Xhelën. Ka dajë Kurtin. Ajo do t'ua thotë të gjitha atyre...**

Xhela, ç'është e vërteta, nuk përmbahej dot më. As ajo nuk përmbahej dot më. Sa herë që rastisin të qenë pranë, harronin se kishin qark edhe të tjerë, e atëherë shikoheshin sy në sy. Edhe Deja do ta ketë kuptuar. Por Majën nuk e shqetëson kjo. Ajo është e sigurtë që Xhela e do, nuk dyshon kurrë në fjalët e tij. Atë e shqetëson i ati, Dani. Nganjëherë, kur mendon se ç'ka ndër mend ai të bëjë me të, nuk e mban dot veten dhe e urren. Por kjo ndjenjë e keqe, që i farmakos shpirtin, nuk mban veçse një çast. Pastaj ajo ndien se, ndonëse i ashpër, i ftohtë dhe i padrejtë me të, ai është babai i saj, është njeriu më i shtrenjtë që ka ajo në atë kullë. Atëherë i mbushen sytë me lotë dhe një dashuri e thellë për të atin e bën t'i ligështohen kyçet, ta ndiejë veten krejt të pafuqishme, të braktisur në valë të brengës...

Babai i saj është bujk i mirë, e do tokën dhe i dhemb për

të. E ka ëndërruar për vite me radhë grurin në arat e Gruzit, se tërë jetën ai punoi bot e bot, si e si të mbillte më shumë, gjer sa i ra bretku, po kurrë nuk i pa syri bollëk të tillë. Tani mund ta shohësh shpesh e më shpesh ulur galiç, në cep të arës, duke vështruar me sy të panginjur e të kënaqur gjelbërimin tëshfëritës të grunjave... Të duket sikur bisedon me to, sikur u hap zemrën e tij prej bujku të përvëlur... Po përse, vallë, këtë dhembshuri që rrëfen për dheun, ai nuk e rrëfen edhe për të bijën? Asaj i bëhet se zemra e tij është bërë gur për të bijën, strall e fortë dhe, si ajo toka e verës, e thatë trokë, që s'e lë ujën të përshkojë, ashtu dhe zemra e Dan Mteshit nuk le të depërtojë ndjenja e dhembshurisë për të, Majën jetime.

Khela i dinte të gjitha. Ajo ia kishte thënë. Vetëm të fshehtën e fundit ajo e kishte ruajtur për vete.

— Nuk kemi ç'presim, — i thoshte ai sa herë takoheshin. Ajo i lutej të ishte i qetë. Në qoftë se e donte me gjithë zemër, ashtu siç thoshte, duhej të ishte i qetë. Ta ndihmonte me durimin e tij.

— E kam baba, — i thoshte. — Jeta jonë, — shfrynte atëherë Xhela, — qenka si këto kulla, plot frëngji të pebesa...

Ajo s'e linte të vazhdonte. I vinte dorën në gojë dhe s'e linte të fliste.

— Mos fol keq për tim atë, — thoshte. — Unë jam bija e tij.

— Po ai nuk të do aq sa e do ti!

Nganjëherë Maja pendohej që ia kishte rrëfyer të gjitha Xhelës. Po si mund t'ia fshihte të dashurit të saj një fatkeqësi kaq të madhe? Sidoqoftë kishte bërë mirë që nuk i kishte rrëfyer emrin e të fejuarit. Me fytyrë, as ajo vetë nuk e njihje atë njeri. Megjithatë e urrente. Mbi atë hidhte gjithë fajin, hidhte edhe urrejtjen që ndryshe kishte për të rënë mbi të atin. Kishte bërë mirë që nuk ia kishte rrëfyer Xhelës emrin e atij. I papërmbajtur siç ishte, gjaknxehëte, Xhela mund të qe ngritur të vinte ta gjente dhe të përleshëj me të... Ai, faqeziu, patjetër e kishte hak ta bëniq me turp e më keq akoma, por Xhela nuk duhej të përzihej në një punë kaq të fëlliqur. Pastaj, dashje pa dashje, në këtë mes kishte për të dalë edhe babai

i saj, Dani, dhe kishte për ta pësuar edhe ai. Ajo nuk e donte një gjë të tillë. Ajo kishte për ta bindur të atin. Ajo ishte e sigurtë për këtë. Pikërisht kjo siguri e bënte ta ndiente veten të qetë.

Megjithatë sa vente e më e koklavitur bëhej puna: Maja e ndiente se i ati po bëhej më i vendosur, mbase nxitej në këtë edhe nga qetësia që vinte re tek e bija. E këtë qëndrim ai, patjetër e merrte për bindje e nënshtrim.

Maja qortonte veten... Përse ndodhte kështu me atë? Përse kishte kaq pak fuqi në atë shtëpi? Përse çdo gjë që niste të bënte në atë kullë, çdo ndryshim, çdo gjë të re që kërkonte të fuste atje brenda, e linte përgjysmë, e detyronin ta linte përgjysmë?... Sikur të ishte djalë, do të qe puna ndryshe, mendonte nganjëherë. Por e dinte se nuk po mendonte drejt. E dinte.

Sikur të ishte djalë... Majës i kujtohej brigada tjetër kulturore, ajo e vitit të kaluar. Një nga vajzat e brigadës i kishte mbledhur gratë, nuset e vajzat e Gruzit dhe u kishte folur për një libër me këtë titull... «Sikur të isha djalë». Tregohej në të për një vajzë fatkeqe, Dijen, që donin ta martonin me një burrë plak... Majës i qenë mbushur sytë me lotë duke dëgjuar historinë e dhimbshme të Dijes me Shpendin. E jo vetëm Majës... Kur kishte qenë në hekurudhë, pastaj, e kishte kërkuar atë libër dhe një studente, Liljana, ia kishte gjetur në bibliotekë... Atëherë e kishte njohur Dijen më mirë. Studentja e universitetit i kishte thënë se Dijsa kishte jetuar në një kohë prapanike, të keqe, kur njeriu rripte njerinë dhe mahej në kurriz të tjetrit, si këpusha në gjak të bagëtisë... Dijsa e gJORë nuk dinte tjetër rrugë shpëtimi për të dhe për shoqet e saj, veçse të kishte mundësi të ishte djalë... «Sikur të isha djalë!», — thërriste ajo. Kjo psherëtimë e madhe ishte dhe fatkeqësia e saj, i thoshte Liljana. Për Dijen, ashtu si dhe për të gjitha shoqet e saj, ashtu si për Majën e Liljanën, nuk është e mundur të bëhen djem. Barazia që kërkojnë ato nuk është ngjashmëri. Ato kanë lindur vajza dhe të tilla do të mbeten. Të mendosh që ato do të shpëtojnë nga vuajtjet, nga skllavërimi, vetëm po të bëhen djem, do të thotë t'i dënosh ato për tërë jetën. Jo, të jesh vajzë, nuk është fatkeqësi, siç mendonte e gJORA Dijsa. Fatkeqësia qëndronte gjetkë. Fatkeqësia qëndronte në zakonet e my-

kura, te koha anadollake, qe mbeti ne kembë e mbrojtur nga minaretë, qëndronte te mesjeta qe u zvaris deri ne vitet e shekullit njetzet ne atdheun tone... Dija nuk i dinte keto, i thoshte Liljana, por ne i dime. Sot eshte turp te mendosh si Dija.

Po Maja nuk eshte nga ato. Ajo ka turp edhe ta mendoje nje gjë te tille. Megjithate, nganjehere i duket se nuk do te jetë e zonja t'i beje ballë mynxyrës qe i vjen rrotull... Te ishte ne Zhamë, ne aksion, mendonte se do te dinte si te vepronte. Kur ishte atje, e ndiente veten te fuqishme e te vendosur. Po kur erdhi ne katund, sapo vuri kembë ne Gruz, ndjeu sikur gjithcka iu lekund.

As ajo nuk di ta shpjegoje. Mbase fajin e ka ajo me shoqe, qe nuk kanë ditur te ruajne ne zemër e ne mendje pasurine qe sollën nga hekurudha; mbase fajin e ka organizata e rinise, qe ne fshatin e saj nuk ndihet fare, eshte anemike, sepse, per t'u mbledhur, duhet marrë leje nga tere pleqtë e shtepisë... Sa do te dëshironte ne ato caste te ndodhte ndonje mrekulli, te mbyllte sytë e, kur t'i hapte, te ndodhej befas ne hekurudhë, ne sektor, midis kapanoneve te bardha prej pupuliti... Nuk do t'u thoshte asgjë. Nuk do t'u rrëfente asnjë te fshehtë te zemrës. Vetëm do te shikonte rreth e qark, do te degjonte fjalët e tyre dhe do te dinte vetë se ç'duhej te bënte. Do te mjaftonin keto caste, duke soditur punën dhe jetën ne aksion, duke degjuar fjalët e këngët e shokëve e te shoqeve qe ajo te mbushë me aq forcë e vrull, sa te ishte ne gjendje te shembte çdo vjetërsirë...

Atë ditë, kur u nisën per hekurudhë, nga fshati i saj ishin katër vajza. Ne krye kishin Dejen, po gjer ne aksion do t'i shoqëronte edhe xha Ceni, qe e kishte këtë detyrë te ngarkuar nga katundi. Kur dolën ne xhade, u takuan edhe me te tjera. Edhe ato kishin nga nje plak me vete. Ne Nojë i gjetën te grumbulluara te gjitha vullnetaret qe kishin dalë nga ato fshatra malore. Ishin te gjitha te heshtura. Vështronin njera-tjetren e nuk dinin ç'te thoshin. Mbase druheshin nga pleqtë. Disa mbanin ne duar valixhe dërrase me dryna te mëdhenj si këmborë.

Ndenjën para zyrave te lokalitetit, duke pritur shoqet. Te heshtura, te menduara... Megjithate, dy a tri, midis tyre dhe Deja, kalonin sa ne nje grup ne tjetrin duke folur me zë te

lartë, duke qeshur, duke ngarë këtë, duke cytur atë... Por kjo zhurma e tyre e bënte heshtjen e të tjerave të binte më shumë në sy. Kushedi se sa kishin hequr ato vajza derisa i kishin lënë të dilnin vullnetare. Të gjitha kishin nga një luftë të vogël në kujtimet e tyre. Ajo vetë, Maja, të mos ishte dajë Kurti, as kishte për t'u shpëtuar dot nga duart e babait...

Kur morën rrugën e thepisur, kur kaluan poshtë Shkëmbit të Vajës e lanë pas malet, humnerat e kaltra, vullnetareve iu duk sikur atje, bashkë me malet dhe humnerat, kishin lënë edhe brengat e frikën e tyre. Tërë këto brenga e kjo frikë mbase do t'u dilnin përpara kur të ktheheshin, por tani ato e ndienin veten krejt të çliruara...

Disa kishin qenë në Krujë, po asnjëra nuk mund ta merrte me mend se ishte bërë e po bëhej një punë kaq e madhe për ta zbukuruar qytetin. Udhë të reja po shtroheshin, godina të reja po ngriheshin, ndërsa në lulishte dhe në qendër qenë vendosur drita të bukura neoni...

Të heshtura, hynë në klubin e vogël. Atje Maja kishte qenë dhe një herë tjetër, jo brenda, por te dera, jashtë. Babai kishte vajtur brenda, qe ulur të pinte diçka, kurse ajo kishte ndenjur për ta pritur. Brenda kishte tym duhani. Shumë burra që rrinin grumbuj-grumbuj, pinin duhan, bisedonin dhe ata që ishin pranë xhameve i hidhnin herë pas here sytë nga Maja... Kurse tani ato i futën brenda. Ata që ishin atje kthyen kryet për t'i parë. Hynë brenda dhe ndenjën. Disa rrinin në karrige me frikë e me druajtje, sikur nga çasti në çast do të rrezoheshin. Heshtnin, por tani ishin të gëzuara, sepse edhe ato, si burrat, po thëthinin atë erë të rëndë duhani e po kapardiseshin nëpër tryeza... Kamerieri u vinte pranë, i pyeste se ç'dëshironin. Ato ulnin kryet e skuqeshin, sepse nuk dëshironin asgjë. Kjo u mjaftonte: kishin hyrë atje, ku më parë nuk kishin pasur guxim të hynin as nënat e tyre, as ato vetë?...

Gëzimi më i madh qe atëherë, kur hipën në autobuz! Kurrë nuk e kishin menduar se kishte edhe karrige aq të buta, si ato të autobusit të kuq, që tani gjarpërtonte e shkiste rrugës... Kaq shumë u gëzuan, sa harruan çdo porosi të rreptë, që u kishin dhënë në kulla, harruan pleqtë, që u kishin qepur nga

päs, e nisën të gjitha të flisnin me zë të lartë, nisën të qeshnin e të ngacmonin njëra-tjetrën...

Kur ranë në fushë dhe morën rrugën për në qendrën e vogël të Fushë-Krujës, heshtën përsëri. Shikonin përqark arat e mbjella me grurë, gjelbërimitin e pafund dhe kënaqeshin... Nga Kruja ato kishin vërejtur fushat që hapeshin të pamasa deri në det, por kurrë nuk e merrnin me mend që ato ishin aq të bukura... Diku, në të hyrë të Fushë-Krujës, panë në një arë një skuadër kooperativistësh që ishin shpërndarë dhe hidhnin pleh kimik mbi të mbjellat. Ajo që i habiti më shumë ishte përbërja e brigadës, andaj ato nisën t'i binin njëra-tjetrës më bërryl... Brigada që e përzier; me burra dhe me gra, e jo ashtu siç ndodhte në fshatrat e tyre... Po sidoqoftë, gjithë vëmendjen ua gllabëroi Fushë-Kruja e vogël, me apartamentet e reja, me dyqanet, me lëvizjen e paprerë të makinave...

— Ç'qytet është ky?, — pyesnin. — Ç'qytet është ky?

U thanë se nuk ishte ende qytet, por brenda pak vjetësh do të bëhej një qytet i bukur... U thanë se rrugës do të shikonin qytete të vërteta...

Kaluan Urën e Zezës, çanë nëpër rrugën e asfaltuar, midis plepave të lartë dhe arave, ku njerëzit punonin grupe-grupe... Panë kanalet, panë orizoret, panë shtëpitë e reja të kooperativistëve, panë trenin... Të gjitha erdhën nga dritaret e autobusit që binin nga ana e trenit... Ishte treni i vogël i Laçit, po atyre iu duk i madh me ato katër-pesë vagona dhe me tërë atë rrapëllimë që bënte...

— Këto janë katunde; — tha njëra, — treni u kalon mu në derë!

— Si lum këta njerëz, — tha një tjetër, — kanë trenin!

— Treni është i të gjithëve!, — tha Deja. — Edhe yni është!

— Po, por ti s'e kishe parë kurrë!

— S'do të thotë gjë. Tani do ta njohim e do ta bëjmë si njeri të shtëpisë... A nuk po shkojmë të ndërtojmë edhe ne një hekurudhë?

— Mirë thotë Deja!

— S'ka rëndësi se ku kalon treni, rëndësi ka që ai është yni, i vendit tonë...

Përshtypjen më të madhe ua la Durrësi. Atje nuk dinin ç'të shikonin më parë: rrugët e gjera, godinat e larta, sheshin, stacionin e trenit, vaporët e mëdhenj, ndërtesën e shtëpisë së kulturës apo detin... Deti i la me gojë hapur... Kur kaluan nëpër rrugën e plazhit, e detyruan shoferin të ndalej. Zbritën dhe vrapuan nëpër rrëzë drejt valëve... Po u ndalën që larg, të trembura e të gëzuara... U zunë për dore dhe shikonin si me frikë dallgët e mëdha që përplaseshin mbi njëra-tjetrën, sikur lodronin përbindsha të veshur me shkumë të bardhë... Shikonin dallgët dhe qeshnin. Kishin frikë dhe shtrëngonin shoqja-shoqen... Sikur prisnin që ndonjë dallgë të hidhej përkëndeje e t'i rrëmbente... Po ca nga ca frika u iku, atëherë u afruan dhe më e, duke kukurisur, duke lodruar, afruan këmbët me opinga dhe pritën që t'ua mbulonte shkuma... Vala vinte mbi opinga e pastaj tërhiqej, ndërsa rëra psherëtinte e ngopur.. Atyre u bëhej se ajo psherëtimë ishte e valës që kënaqej, kënaqej që po u puthte këmbën atyre vajzave të reja malësore...

Në Zhamë, në sektorin e hekurudhës ku do të punonin, ato arritën para drekës. Si kaluan urën e Rrogzhinës, panë më të djathtë vullnetarët që punonin në trase. Ata ua bënë më dorë dhe e përshëndetën autobusin e malësoreve me brohorima e thirrje, po Maja me shoqet vështroin nga xhamat si të hutuara e me çudi... Autobusi u fut mu në mes të kapanoneve të sektorit dhe ndali në sheshin e vogël, para sallës së shfaqjeve. Malësoret zbritën. Vështroin kapanonet për qark: disa dyer qenë hapur dhe vajzat dallonin brenda në to radhët e shtretëve... Pas kapanoneve vinte një kodër e mbjellur vreshtë... Rreth e qark autobusit u mblodhën vullnetare e vullnetarë. Malësoret e humbën për një çast: duke vështruar si me druajtje, u zunë për dore në një varg të gjatë dhjetë-pesëmbëdhjetëvetësh dhe shtrëngonin njëra-tjetrën fort, kurse xha Ceni me dy pleqtë e tjerë, sapo vunë këmbën në tokë, u bënë nëvrikë e dukeshin shumë të shqetësuar. Me tërë shpejtësinë që u lejonte mosha e shkuar, ata venin e vinin midis tyre, herë dilnin në krye, herë ktheheshin me vërtik pas, herë qëndronin në një krah, herë në krahun tjetër sikur trembeshin se mos ua rrëmbente kush... Megjithatë, kjo nuk zgjati veçse një grimë. Vullnetaret që kishin rrethuar autobusin u afruan

dhe i përqafuan. Ato u folën sikur t'i kishin të njohura prej kohësh. Ardhja e malësoreve të reja që si një festë e vogël për të gjithë sektorin. Aty rendën komandanti i sektorit, nënkomandantja e të gjithë sa ndodheshin ato çaste atje e nuk kishin vajtur në punë. Pleqtë u qetësuan shpejt dhe atëherë nxorën kutitë e duhanit... Maja me shoqet e ndien veten të çliruarra dhe aq mirë, saqë u dukej sikur në Zhamë ato nuk vinin për herë të parë, po kishin kohë... Sikur atje çdo fytyrë, çdo gjë që shikonin ishte e njohur, ishte e tyrja... Kishte pasur të drejtë Deja kur thoshte se treni ishte edhe i tyre, se të gjitha qytetet e bukura, të gjitha rrugët e shtruara, të gjitha fabrikat e uzinat, të gjitha arat e fushat, të gjitha ç'u zinte syri, edhe deti që e kishin lënë pas, ishin edhe të tyre... Prandaj ato e ndien veten në Zhamë sikur të ishin në shtëpinë e tyre, në Gruz a në Shkretë, në Bruz a në Nojë... Kur vajtën, ishin të veshura me rrobot e malit dhe dalloheshin menjëherë midis të tjerave. Dallonin jo vetëm nga veshja, por edhe nga të ecurit e rëndë, nga gjestet e druajtura, nga fjalët gjysmake, nga një hutim që hera-herës u vishej fytyrave të tyre... Një javë më vonë, fshataret e Bendës e të Kurbinit nuk i dalloje dot nga aksionistet e tjera. Jo vetëm se qenë veshur njëlloj, me pantallona doku, bluza të bardha e me shaminë laragane të aksionit në qafë, por ato i kishin prerë flokët, ecnin ndryshe, gjestet e tyre qenë krejt të shpenguara, sytë e tyre vështronin pa iu dredhur qepallat...

Atje ishte një jetë tjetër, thoshte me vete Maja. Asaj i bëhej sikur atje nuk kishte kurrë natë. Qytetet që pa, viset që kundroi, fytyrat që sjell ndër mend, i duken kurdoherë të mbështjella nga rreze drite... Atje llamburit kurdoherë drita e ditës... Errësira e natës bie vetëm në fshatin e saj, në fshatrat e Bendës... Po ajo do të luftojë bashkë me shokët e shoqet që ai diell i bukur e i fortë t'i ndriçojë kurdoherë edhe këto treva, ato rreze që burojnë në Tiranë, të vijnë edhe në fshatin e saj, të fuqishme, kurdoherë të kulluara, të pashuara... Ato rreze kanë mbrojtëse trime këtu: kanë Majën, kanë Dejen, kanë Hedijen, kanë qindra gra e vajza që janë ngritur në këmbë... Ati i saj, gjyshi i saj, të tjerë si ata, mbase edhe Xhela vetë, nuk e dinë se ç'do të thotë sot të jesh vajzë!...

Megjithatë, tani Maja lëkundet. Kur u kthye nga aksioni, në kullë e priste sherri.

Në fillim sherri krisi për flokët e prerë. Në oborr, kur erdhi, ajo pa gjyshin. Përdhe, nga të katër anët, vendi që mbushiur me gjak, sikur të kishin therur ndonjë berr. Po ajo nuk u tremb, sepse e dinte zakonin e plakut për çdo maj. Ai shponte hundën me një kleçkë dhe e linte gjakun t'i kullonte. Kështu vinte rrotull nëpër oborr si një bishë në kurth, ndërsa pikat e gjakut mbulonin ploçat. Merrte pastaj një leckë të lagur dhe e lidhte në qafë... Kjo mënyrë i pastronte gjakun nga të ftohtët e dimrit dhe i lëshonte vendin gjakut të ri. Kështu mendonte ai.

Në fillim nuk e vuri re Majën, po pastaj ngriti kryet. Gjakun i kullonte nga hunda e i kishte skuqur mustaqet... Ai shtangu, kur pa flokët e prerë...

— Kuçkë! — iu gërmush me një zë të çjerrë si zile e prishur dhe u drodh i tëri.

Si tha këtë, u derdh në gardh të rrëmbente shkopin a të shkulte ndonjë hu. Nuk donte të besonte në asnjë mënyrë se ata flokë Majës nuk ia kishin prerë në hekurudhë për punë të ndonjë turpi...

Majës edhe i vinte për të qeshur me gjyshin, edhe i vinte keq... E kuptonte se ai e kishte të vështirë të mësohej me flokët e saj të prerë... Edhe asaj vetë, në hekurudhë, i qenë dashur ditë... Dy-tri ditët e para ectë dhe herë-herës çonte dorën mbas kokës te flokët e prerë, sikur kërkonte diçka që i kishte humbur.

Që atëherë, gjyshi vetëm i çirrret dhe i ka dhënë urdhër të mos i dalë përpara se, për atë gur e për atë qiell, as ai nuk e di se ç'do t'i bëjë në u ndodhtë ndonjëherë bosh...

I ati e ka nisur ndryshe. Ai nuk e qortoi, nuk i rrudhi vetullat kur e pa: e mbajti veten, heshti; dhe këtë sjellje vazhdonte edhe tani. Jo të çirrura, jo goditje, jo shamatë. Ai kishte një mënyrë më të tmerrshme, më dinake: ai vepronte në fshehtësi, prapa shpinës së saj... Nuk e la të shkonte në mbledhjet e rinisë — nuk thoshte si gjyshi «s'lihen bashkë zjarri me barutin», po vetëm jepte urdhër: «Atje nuk do të shkosh!» — dhe aq... Nuk e la të shkonte në kursin e gruas në Durrës, me-

gjithëse në mbledhje kishte thënë se këtë punë e kishte në dorë vetë Maja... Nuk e la t'i shkruante më Liljanës, shoqes universitare, dhe letrat që i vinin nga ajo ai i hidhte në zjarr e i digjte... Në krye nuk e la t'i vishte as pantallonat që kishte prurë nga aksioni, por pastaj ndërroi mendje... Nuk e la të regjistroje në kursin e agroteknikës, në mbrëmje, sepse ishte vetëm në shtëpi, tha, hallë Fija ishte me një këmbë në varr, kurse kur kthehej nga puna, ai donte hyzmet, se ishte burrë plak tani... Të gjitha këto arriti t'i bëjë në heshtjen dhe në qetësinë më të madhe. Maja në krye u nevrikos, nisi të kundërshtonte... Sidomos kur organizata e rinisë i vuri fletërrufenëse nuk shkonte në mbledhje. Po Dan Mteshi i kishte të pakta.

— Mbylle gojën!, — iu çorr. — Je si jot ëmë ti, po unë ta pres kokën...

Këto fjalë, «je si jot ëmë ti», Maja kishte vite që po i dëgjonte. Kur ishte e vogël, ajo nuk ua vinte veshin, se i dukej si një gjë e natyrshme që i ati ta shante atë edhe të ëmën që ajo, Maja, nuk e kishte njohur. Por tani që ishte rritur, tani që kishte parë ca gjëra, tani që ishte pjekur, tani kishte nisur ta gjykonte babanë e ato fjalë nisi të mos i duronte më. Atë le ta shante, atë, po të donte, le ta qëllonte, nuk do të thoshte gjë edhe po të sillej ashtu me atë, por nënën e saj të vdekur ai nuk kishte të drejtë ta zinte në gojë për të keq...

— Nënëshkretën mos ma ngit, babë, — ia ktheu vajza. — Ajo është e vdekur...

Dan Mteshi kafshoi buzën... Ktheu sytë e i hodhi një vështrim të egër, si gjemb... Diç bluante me mendje, kur shikonte ato leshra të verdha, ata sy të kaltër dhe ato buzë të kuqe kadife... Mbase kujtonte dashurinë e tij të zhgënjyer, o mbase bluante urrejtjen e madhe që i kishte mbetur në zemër nga ajo kohë për t'i farmakosur tërë jetën. Hodhi një hap përpara e, kur Maja nuk e priste, në heshtje, ngriti dorën dhe e qëlloi me pëllëmbë në fytyrë...

Vajza nuk bëri as edhe një lëvizje për t'u mbrojtur. Sytë iu mbushën me lotë, por të atin nuk e urreu. Ky tani dridhej nga zemëratat, nga një vuajtje e brendshme që e bëri të largohet duke mallëkuar... I dukej se nuk kishte qëlluar Majën, por

Xhizen, se kishte goditur me pëllëmbë në faqen e një të vdekure...

Ndërkaq një fill mbështillej qark vajzës. Këtë fill e endte i ati. Ajo nuk dinte gjë. Mbase kjo ishte hakmarrja e tij pse ajo vajti në hekurudhë o, kushedi, kjo ishte thjesht punë e mendjes së tij prej fshatari kokëfortë, që e ka gjakun të turbulluar nga ndyrësitë e kanunit. Sidoqoftë ai i kishte bërë të gjitha, kur Maja ndodhej në aksion. Ç'është e vërteta e gjithë kjo kishte filluar shumë kohë më parë. Fajin e kishte ai, Xhafa. Ai i qe vardisur Danit, kishte më se një vit që i hante veshët. Ishte shtëpi e madhe Xhafa, në fshatin e tij nuk kishte pasur burrë më të fortë se gjyshi i Xhafës. I prapë si trim e i prapë si guar. Nuk dinte të plakej e s'i mjaftonin tri gratë që kishte marrë, por u kishte rënë në qafë edhe nuseve të djemve sa qe gjallë. E jo vetëm nuseve të djemve. Nga ai kishin gjetur belanë të gjitha gratë e katundit. Dhe kishte pasur dy mjete të tmerrshme për të mbyllur gojët e botës: paret dhe pushkën. Ashtu edepsëz kishte qenë edhe Idrizi, i ati i Xhafës, por Xhafa, të kishte qenë kohë tjetër, kishte për t'ia kaluar edhe gjyshit, edhe t'et. Po ç't'i bënte që kohët qenë rrokullisur ters e qeveria qe e fortë. I ati kishte qenë gjithë kohën bashibozuk e milic me pallaska në supe dhe kishte marrë kaq njerëz në qafë deri sa e kishte ngrënë në lule të ballit. Prandaj Dani nuk e duronte dot Xhafën. Sa herë që e haste atë në pazar të Krujës, për të premte, bënte çmos që të mos e ndeshte, por ai i ngjitej pas si këpushë. E merrte dhe ia shtronte me raki e meze në klub, që t'ia bënte tym mendjen e t'i merrte fjalën. I thoshte se gruan e parë do ta lëshonte e se vajzën e Danit, Majën, kishte për ta mbajtur në pëllëmbë të dorës. Në krye, Dan Mteshi ia kishte prerë shkurt: atë punë të mos ia zinte më kurrë me gojë. Po Xhafa s'kishte pasur veshë për këto fjalë. Ai ngulte këmbë. Dani atëherë e kishte lënë t'i vardisej pa i thënë po, por edhe pa ia prerë deri sa një ditë kur Maja shkoi për aksion, thua jse kundër dëshirës së tij, ai, i nxehur, sedërlënduar, u ndodh bosh dhe i dha fjalën. Megjithatë që atë çast që ndau fjalën, e ndjeu veten të shqetësuar. Nganjëherë bëhej gati të ngrihej, t'i shkonte Xhafës në fshat e, pa pyetur për peshën e fjalës së dhënë, ta prishte muhabetin. Si dreqin ishte përzier me atë faqezi?

Majës në fillim nuk i tha gjë, sikur tërë kjo nuk bëhej për të, sikur të ishte i sigurtë se ajo nuk do të ndihej dhe do të bindej si një dele e humbur: Megjithatë, mundohej të sillej sa më rreptë, më qëllim që t'i priste udhën çdo kundërshtimi. Pastaj, një mbrëmje, kur qe nxehur për hiçmosgjë, i tha se do ta martonte e do ta shporte nga shtëpia... I tha se do t'ia mblihte këmbët në një këpucë dhe se atje ku do ta çonte kishte për të rënë në dorë të fortë... Të gjitha këto ia tha duke iu çjerrur ndërsa nga goja i kërcenin cikla pështyme...

Kaq i mjaftoi Majës për t'i dalë gjumi natën. Ky qe një grusht aq i rëndë, saqë asaj iu duk sikur iu pre forca në kyçet, sikur trupi iu plogështua dhe çdo shpresë iu err... Kur ndodhej pranë Xhelës, e merrte veten, e ndiente zemrën sërish të fortë. Ai dinte t'i thoshte fjalë që ia hiqnin si me dorë dyshimin, frikën... Po sapo kthehej në kullë, e ndiente veten të vetmuar, të pafuqishme dhe të çarmatosur ballë për ballë fatkeqësisë së fshehtë që i kanosej...

«Jō, — thoshte, — nuk e bëj veten si Seria unë!».

Seria ishte një vajzë e re që shtatë vjet më parë qe martuar me një plak. E kishin blerë në Mafsheq. Tani ishte bërë neuropate e grindej me të gjithë. Të tërë e mbanin për të prishur menç, por ajo nuk ishte veçse një e vrerosur, e egërsuar dhe e shthurur nga fatkeqësia... Kishte katër fëmijë, po fshati i tërë fliste edhe për fëmijët e saj. Thoshte se nuk i ngjanin plakut... Ç'është e vërteta, Seria ishte ende e freskët dhe emri i saj vinte shpesh e më shpesh në bisedat e ndyra të burrave...

Herë tjetër Majës i kujtohej Lezja, e motra. Kur u martua ajo, Maja ishte vajzë dymbëdhjetë-trembëdhjetëvjeçe. E mban mend mirë të motrën duke qarë. Nuk kishte parë kurrë nuse që të qante me hidhërim aq të madh. Gjer atëherë kishte menduar se lotët e nuseve ishin ujë, një stoli e gjallë, diçka që e kërkonte zakoni, sepse është turp që nusja të dalë e qeshur nga shtëpia e babait... Po lotët e Lezes buronin thellë nga zemra dhe Majës i mbetën në mendje... Kur e hipën në kafshë, ajo u përkul përpara, u kërrus mbi krifën e gjatë të kalit... Kështu e kërrusur doli deri në kufi të fshatit, siç e kërkonte zakoni, për të nderuar burrat që po e përcillnin, për të nderuar vendin që e kishte rritur e bërë aq... Por Majës i qe

dukur se ajo kërrusej ngaqë e ndiente veten të dërrmuar shpirtërisht... Nga të dy krahët e mbanin dy burra. Lezja ishte e shkathët dhe Maja e kishte parë të ngjitej majë pemëve e shqarrth, të bariste me kalë majë greminash si një trimëshë... Kurse tani, majë kali atë e mbanin. Majës i dukej se ata e kishin zënë motrën e saj dhe po e çonin me pahir atje ku ajo nuk dëshironte të shkonte...

Ç'kishte menduar vallë në ato çaste, majë kalit jelegjatë, me duvak mbi kokë, motra e saj, Lezja? Ç'mendon vallë një nuse e re, kur e shpien tek ai që e ka blerë e të cilin ajo nuk e njeh? Apo nuk mendon fare, mpilhet dhe, si një thes me shkarpa, e lë veten që të tjerët ta përplasnin ku të duan?

Megjithatë, Lezja mendohej. Edhe kur ishte në kullë, një javë para se të bëhej dasma, Maja e kishte gjetur të motrën shpesh e më shpesh me lotë në sy... Kur hanin bukë, kur rrinin, Lezes i humbisnin sytë, të vështronte e nuk e kishte mendjen te ti... Edhe majë kalit, ndërsa tërë burrat qark e përcillnin në heshtje, ajo kishte vazhduar të mendohej... Atëherë Maja nuk e kuptonte këtë gjë, por tani ajo di edhe se për çfarë mendohej Lezja e gjorë...

Këto mendime e çuan Majën sërish tek e ëma. Kështu do të ketë qarë e do të ketë menduar edhe ajo, kur ka shkelur në këtë prag, ku tani është ulur e bija... Urrejtja nuk ka qenë vetëm nga njëra anë, urrejtja ka qenë nga të dyja anët, mendon Maja. E ajo urrejtje nuk është shuar dot as nga lindja e fëmijëve, as nga vdekja, as nga koha... Maja llahtariset, kur e mendon një gjë të tillë; ajo që i ka mbajtur të bashkuar ata njerëz në atë kullë nuk ka qenë dashuria, por frika, turpi, zakoni. O mbase ajo gabohet. Zemra e njeriut është shumë më e fshehtë, shumë më e thellë. Ajo gabohet e mendon ashtu vetëm e vetëm sepse i ati kërkon ta martojë me Xhafën. Ç'hyn nëna e saj këtu? Nënë e saj Dan Mteshi e kishte qarë me lotë. Hallë Fija ia kishte thënë kaq herë Majës. Vitet e para nuk i hiqej nga mendja dhe nuk mbështeste dot kryet në jastëk, se në ëndërr i shfaqej ajo e vdekura, por jo e vdekur, e gjallë e bukur dhe plot dritë, si atëherë kur kishte ardhur për herë të parë në kullë të Mteshajve nuse me duvak në kokë.

Maja shkundet.

«Nesër, — thotë duke marrë vendim, — sikur t'i jetë kujtuar diçka, nesër duhet të takohem patjetër me Xhelën. Tani ai duhet t'i dijë të gjitha, të gjitha...».

Dje, kur e kishte parë me ata të brigadës kulturore, i kishte rrahur zemra. Gratë kishin qëndruar mënjanë dhe vetëm Deja kishte vajtur të takohet me brigadën kulturore e burrat e tjerë. Edhe ajo, Maja, do të kishte vajtur të njëjët me ta, por aty ishte dhe Xhela e ajo kishte patur frikë se mos vallë tradhtohet, e të gjithë atëherë kuptonin se ç'kishin në zemër ata të dy... Kur pastaj burrat kishin zbritur në prashitje, asaj sa nuk i kishte rënë të fikët dhe i qe shpikur një djersë që e kishte bërë ujë... Tani e qortonte veten për një druajtje të tillë dhe, sa herë që i ndodhte kështu, mërzitej, thoshte se ishte guximtare vetëm me fjalë e se, kur vinte puna, sillej si një vajzuke që ka frikë t'u flasë burrave, që ka turp të ngrejë kryet e t'i shohë ata në sy, ashtu siç bënin Deja, Lezja, vullnetaret, vajzat e brigadës kulturore, tërë ato që kishte parë në hekurudhë... Prapëseprapë nuk dinte ç'të bënte për të dalë nga kjo druajtje, nga kjo ndrydhje e turpshme, që nuk kishte asnjë kuptim, por e pengonte atë së tepërmi...

Nata zuri të thyhej. Shiu kishte mbetur. Ajri i freskët e i kthjellët t'i përtërinte mushkëritë.

Maja u ngrit, ngjiti ngadalë shkallët dhe ra në stroma.

Kulla e vogël nxinte në sfondin e errët të qiellit. Dukej sikur mendohej edhe ajo. Vështronte retë që kapërtheheshin duke fluturuar drejt majave të maleve dhe mendohej... Kohë më kohë era merrte vrull e godiste si fshikull trungjet e lagura të pemëve...

KULLAT E PADUKSHME

Më ndodhi një histori banale, — tha Lavdoshi duke kërveshur buzët me shpërshije). I ati, burrë i nderuar në dikaster e fejoj para se të futeshim në provimet e shtetit... Ka shumë etër të tillë të nderuar e të kujdesshëm nëpër qytete, më shumë nga ç'mund të mendohet...

Në fjalët e tij, si zakonisht ndihej një ton i ekzaltuar. Megjithatë, ky zjarr tani po merrte trajtat e një ironie që zbulonte dhembjen për dashurinë e parë. Sado që e quante veten të shëruar nga kjo dhembje, mjaftonte të shikoje shkëlqimin e syve, ironinë dhe kuptimin therës të fjalëve, për t'u bindur se kjo nuk ishte e vërtetë.

— Kishim dy vjet që duheshim. Ditë për ditë i thoshim njëri-tjetrit që më të fortë se dashuria jonë nuk kishte gjë në botë!.. Po të gjitha u bënë pluhur... Paska patur gjëra më të forta, Paragjykimet, logjika e shtrembër dhe kryeneçe e mikroborgjezit... O, mbase, dashuria jonë nuk ka qenë e atillë, po vetëm një lodër axhamiu, siç thonë pleqtë...

Tha këto e ktheu sytë nga dritarja. I dhembte që po fliste keq për dashurinë e tij?

Jashtë dielli digjte. Pas shiut që kishte rënë ca ditë më parë, vapa kishte shtrënguar dhe më. Sidomos kur afrohej dreka, dielli që i padurueshëm. Në dhomën e vogël të Lavdoshit isha vetëm unë. Ajo ishte ende plot harta, fletore, kole-

ksione e orendi të tjera, që i kishin futur aty brenda që natën e zjarrit.

Me mësuesin e ri nuk isha shtruar herë tjetër në bisedë. Dija vetëm kaq për të: kishte studjuar për letërsi në Universitetin e Tiranës dhe kishte ardhur vullnetar në shkollën e vogël fillore të Gruzit. Ishte vlonjat, por familjen e kishte në Durrës. I ati i punonte si shofer kamioni në park; me Skodën e tij kishte udhëtuar nëpër tërë krahinat e Shqipërisë. Në Dibër, në zonat e dëmtuara prej tërmetit, ai kishte qenë një nga ata shoferë që kishin kryer akte heroizmi në mes të dëborës dhe rrugëve të ngrira nga akulli.

— E kam të moshuar babanë, — thoshte Lavdoshi, — fare bukur mund të dilte në pension tani, por s'guxon njeri t'ia zërë në gojë një gjë të tillë... Hiqi punën njeriut, i ke hequr zemrën, thotë...

Lavdoshi vinte buzën në gaz i kënaqur. Ai ishte krenar për të atin dhe mburrej me të si një fëmijë. Na kishte thënë se gjër para se të vinte në universitet, i ati e merrte shpesh me vetë. Duke udhëtuar me Skodën e babait, ai kishte parë shumë e shumë vise të atdheut. Ato që kishte njohur në këto udhëtime, pamje, rrugë, qendra të vogla pune, kantiere të mëdha, njerëzit e ndryshëm që kishte takuar, kishin qenë një shkollë e paharruar për të. Gjatë këtyre udhëtimeve, i ati vazhdimisht i fliste. Në shtëpi nuk i kishte të shumta fjalët, po, kur shtërngonte timonin në duar, ai e ndiente veten si një mësues në katedër, e atëherë niste t'i shpjegonte të birit pamjet që ndërroheshin në xhamin e makinës, vendet, njerëzit që ndeshnin, filozofinë që buronte nga tërë këto...

— Në këto anë, — thoshte, — kam ardhur shpesh me babanë... Vinte këndeje dhe ngarkonte dru në Qafën e Shtamës... Domosdo verës, sepse dimrit rruga zihej nga dëbora... Unë shikoja nga xhamat këto fshatra me kulla të shpërndara e dëgjoja fjalët e tim eti... Atëherë njerëzit e maleve, të cilët i njihja vetëm pas atyre që kisha lexuar nëpër libra, më dilnin para syve të mendjes si të veshur me tym baruti dhe të kurozuar me lavdi kreshnike... Përfytyroja ca pleq me mustaqe të mëdha, që pinin duhan me çibukë dhe nxirrnin nga goja shtëllunga tymi e proverba... Të tilla i prisja të më dilnin di-

tën nga pishnajat e Qafës së Shtamës... Kurse babai ngulte këmbë për të kundërtën... Ata që në ata librat e tu, më thoshte, i kanë zbukuruar ashtu, u kanë dashur të keqen, jo të mirën... Kemi qenë pikërisht duke udhëtuar për në Qafën e Shtamës, kur nisëm të bisedonim për këto gjëra për herë të parë... Unë i thoshja se në libra ata paraqiteshin ndryshe nga ç'po m'i rrëfente ai. Ata që shkruajnë gënjeshtër, nxehet babai, duhen marrë e duhen prurë këtu. Në vazhdoreshin prapë të llapin përçart, atëherë u duhet shtypur koka në rrotat e Skodës sime... Një njeri që shkruan gënjeshtër nëpër libra, është i rezikshëm. Erdhëm edhe herë të tjera nëpër këto anë dhe dora-dorës edhe unë u binda që im atë kishte të drejtë.

Lavdoshi hoqi shikimin nga dritarja. Në sy i kishte mbetur ende ai vështrim i trubullt i shkaktuar prej kujtimeve të dashurisë së tij të thyer.

— Sikur të ndodhte që këtë histori ta shkruante ndonjë shkrimtar, — tha pastaj, — ka shumë rrezik që lexuesit të mendonin se mësuesi i ri, për të shëruar plagët e dashurisë, apo si i thonë bulevardëve, të disfatis, mori malet dhe humbi në një fshat të largët... Kjo s'është e vërtetë... Jeta është shumë më e ndërlikuar nga skemat letrare. E vërteta nuk njih skema. Megjithatë e vërteta ime është në të njëjtën kohë shumë e thjeshtë. Ne të dy, unë edhe ajo, kishim vendosur që të vinim për dy-tre vjet në ndonjë shkollë fshati malor, goftë edhe fillore. Se për mendimin tim, një student shqiptar që nuk njih malësinë, nuk mund të thotë se i ka kryer plotësisht studimet. Fjalën e dhamë të dy, unë e mbajta, kurse ajo mbeti në Tiranë, te burri... Si është e mundur që një vajzë me shkollë të lartë, me prindë të tillë të nderuar e të tjera e të tjera, të përfundojë këshutë? Mua më vjen për të qeshur kur dëgjoj se ka njerëz që bëjnë pyetje të tilla... Është ende shumë herët për të bërë pyetje të tilla. Ne të gjithë jemi kush më pak e kush më shumë patriarkalë... Edhe unë, edhe ju, që mbani konferenca e jepni shfaqje kundër kanunit, edhe ish-e dashura ime, edhe babi i saj që, kur flet në mbledhje për të drejtat e grave dhe emancipimin, përplas grushtin e nxehet me prapanikët... Ne të gjithë duhet të shkundemi edhe më nga pluhuri i patriarkalizmit...

Nuk e kishte të lehtë të hiqte dorë e të braktiste ëndrrat

rinore që kishte tjerrur ditë e natë në auditorët e universitetit. Më erdhi keq për dashurinë e tij e desha t'i thosha një fjalë të mirë. Por ai u nxeh e mori zjarr, sikur ta kisha fyer.

— Gabohesh, — ma ktheu. — Nuk flas nga mllëfi kësh-tu... Këtu në fshat kam parë shumë gjëra e jam mësuar të je-toj me punë shumë më të bukura e fisnike. Sot nuk më rri mendja më te historia ime banale... Ajo më duket një aksident, një përvojë... Por e vërteta është e vërtetë: ne kemi të gjithë ende shumë pluhur patriarkal në mendimet tona, në shtëpitë tona, në sjelljet e në fjalët tona...

Jashtë nxënësit, vajzat dhe djemtë e vegjël kishin nisur t'u binin çiftelive dhe fyejve. Ata më bënë përshtypje që ditën e parë me pjekurinë e tyre të parakohshme. Djemtë, sidomos, më dukeshin si burra të vegjël. Të nesërmen e zjarrit që kishte rënë në shkollë, ata ishin grumbulluar që në mëngjes herët nën degët e mëdha të arrës. Ngrinin kryet e vërenin klasën e djegur. Nxënëset më të vogla, ato të klasës së parë, qanin... Një shkollë e djegur, me mure të nxira, me trarë të shkrumosur, është gjë e frikshme për fëmijët...

— Ku do të bëjmë mësim tani?, — pyeste një vajzë me dy bishtaleca të hollë që nuk i binin në supe, po i rrinin për-pjetë, si të ngrirë. — Ku do të bëjmë mësim tani?

Asnjë nuk përgjigjej.

— Po bankat ku janë?

Kjo pyetje i bëri të kërkonin secili bankën e vet. Dikush u tha se bankat i kishin nxjerrë të gjitha jashtë. Fëmijët nuk u përmbajtën më. U nisën të ngjiteshin nëpër shkallët e gurta për të vajtur te bankat e tyre qark shkollës...

Natën qenë hapur qiejt, shiu kishte vërshuar sikur do të përmbyste gjithçka me përrenjtë e vrullshëm, kurse atë mëngjes ishte një ditë e kulluar, e pastër, e bukur. Gjelbërimi ishte përtërirë dhe gjithçka të jepte përshtypjen e një bote të har-lisur.

Vargu i nxënësve i mbushi shkallët e gurta. Në krye vinin nxënësit më të rritur, ata të klasave të katërta e të treta; në fund më të vegjlit. Dheu ende ishte i njomur, shumë nga nxënësit ishin bërë me baltë gjer sa kishin ardhur atje, sidomos ata të lagjeve të largëta. Disa nga djemtë, ata më të rriturit,

kishin hedhur krahaqafë veç çantave prej cohe edhe nga një çifteli. E kishin zakon që, nën arrë, duke pritur të fillonte mësimi, apo në pushime, u binin veglave, kush çiftelisë e kush fyellit. Po tani nuk po u shkante më në mendje për këngët. Xhufkat e lidhura majë bishtave të gjatë të çiftelive lëkundeshin më kot...

Ne ishin në shkollë, kur ata u ngjitën. Erdhën dhe u shpërndanë nëpër bankat. Në krye, fëmijët vështuruan të heshtur herë bankat e orenditë, herë mësuesit, pastaj u përhapën. Gjenin bankën e tyre dhe gëzoheshin që kishin shpëtuar. Atëhere uleshin dhe nisnin ta fshinin me mëngë apo me pëllëmbët e tyre të vogla. Por ata që nuk e gjenin fare o, më keq, e gjenin gjysmë të djegur, dëshpëroheshin. Megjithatë, ca nga ca, të tërë u ndodhën të ulur nëpër bankat dhe nisën të bisedonin me njëri-tjetrin, të qeshur e të gëzuar sikur nuk kishte ndodhur asgjë... Drejtori, Hidri, u fut midis tyre dhe u përzie me gazin e fëmijve. Bile i mori njërit prej fëmijve çiftelinë dhe nisi t'i binte. Oborri gjëmoi pas pak nga këngët. Me to u bashkuan edhe fshatarët që kishin ardhur ta rindërtonin shkollën. Nuk kishin kaluar as dy ditë dhe sot jeta e shkollës ishte thuajse krejt normale. Vërtet mësimi bëhej ende nën hijen e arrës, ku i kishin vendosur bankat, por kjo nuk pengonte që çdo gjë të vazhdonte si më parë. Edhe kënga e çiftelive...

Lavdoshi dëgjoi një hop nxënësit, pastaj u lidh me bisedën që kishim nisur.

— Këta janë, — tha — ata që do t'i shembin me kulm e me themel kullat e padukshme...

U habita me këto fjalë. Po mësuesi s'më la kohë.

— Ti shikon kullat në Gruz, — më tha. — Çdo shoqëri ka arkitekturën e vet. Kulla është mesjeta. Por nuk janë këto kulla prej guri që janë më të rrezikshmet për dritën... Brenda në çdo kullë ka kulla të tjera, kulla të ndërtuara jo me gurë, por me paragjykimet e njerëzve, me zakonet e mykura, me injorancën e dhjamur... Këto kulla prej guri shemben lehtë. Vështirësia është te kullat e padukshme...E nga këto të tjerat nuk ka vetëm këtu në Gruz, por edhe brenda në Tiranë... Një kullë e tillë e vogël paska qenë edhe «Mimoza» ime...

Dikush jashtë kishte hapur transistorin. Kishin nisur laj-

mct... Në Romë studentët qenë shtrirë në mes të rrugës dhe kishin pezulluar trafikun për dy orë rresht... Në Amerikë racistët kishin vrarë Martin Luter Kingun, ndërsa në Francën e tronditur nga grevat e miljona njerëzve, De Goli kishte pezulluar me ngut manevrat e repartevë të blinduara që tani ishin kthyer në kazemat e Parisit... Në Afrikë, Kristian Barnari...

Lajmet vazhdonin, por tashmë asgjë nuk na largonte dot më prej bisedës që kishim nisur e që sa vinte po bëhej më e nxehtë. Unë kisha dhe një qëllim të caktuar që isha shtruar në atë bisedë. Për punën time më interesonte të dija se gjer në ç'pikë kishte vajtur mësuesi i ri me mbledhjen e kanunit, sepse e dija që atë punë e kishte nisur që sa kishte vënë këmbë në atë fshat. Dhe në fakt biseda vajti nga vajti e erdhi më së fundi atje ku prisja.

Lavdoshi mori nga tryeza një fletore të trashë. Duke e tundur, tha:

— Ky është më i fortë e më i rrezikshëm nga ç'pandehim unë e ti!

Kishte kanunin në dorë.

— Sot është bërë dinak, lufton duke u orvatur të veshë rrobe të reja, duke përdorur fjalë të reja... Ndjaj duhet luftuar me mënçuri e duhen mbajtur sytë hapur...

Në një farë mënyre Lavdoshi kishte të drejtë. Duke jetuar në Krujë, duke shëtitur nëpër këto fshatra malore, mua më forcohej edhe më tepër bindja se kanuni në ato vise nuk ishte një kujtim në kokë të pleqve, por një realitet i gjallë, me të cilin ndeshesh në çdo hap kushdo që kërkonte të ndikonte në një farë mënyre në jetën e atyre malësorëve... Me të qenë ndeshur ekipet që kishin vajtur për kolektivizim, me të qenë ndeshur normat e reja të vendosura nga jeta në kooperativë, qenë ndeshur kulturat e reja bujqësore dhe dasmat e reja, me të po ndesheshim edhe ne... Biseda për kanunin nuk është në këto anë një kuriozitet shkencor, një subjekt tërheqës etnografik, por një pjesë e luftës së përditshme që duhet bërë pa-reshtur... Lavdoshi kishte të drejtë: kanunin unë e kisha gjetur edhe në qytet, në Krujë brenda. Se një mbeturinë e kanunit është «turpi» që ka burri t'i flasë gruas në emër, «turpi» që ka babai të përkundë foshnjen, «turpi» që të fejuarit të ta-

kohen e të dalin shëtitje, «turpi» për të ecur krah më krah me gruan në mes të qytetit, «turpi» për të bërë ndryshe nga ç'kanë bërë stëgjysherit...

— Fenomenet e reja janë rebele përkundrajt kanunit, — thoshte Lavdoshi, — ai do të kuturisë të kërkojë t'i ndrydhë në paragrafet e kanunit, ka për të gjetur belanë prej tyre...

Duke vërtitur nëpër duar fletoren e trashë, tha se atë «bela» po e gjente edhe vetë ai. Shpesh e më shpesh detyrohej të hapte kapituj të rinj, të cilët me siguri nuk kishin ekzistuar më parë, po realiteti i kohës e kishte detyruar kanunin t'i merrte parasysht. Sepse mendja e mykur e njeriut, që donte patjetër të ruante kanunin, kërkonte të shikonte të reflektuar në të, në nene të posaçme, edhe fenomene të reja. Por këto fenomene të reja nuk kishte kanun që t'i lidhte... Se ato fenomene ishin të një klase, kurse nenet e kanunit, të një klase tjetër. E midis këtyre dy klasave kishte luftë të papajtueshme... Të marrim, bie fjala, dritën elektrike. Ajo dritë nuk burgoset dot në kapituj të ngurtë e të plogësht. Ajo i përcëllon ata, ajo i vë zjarrin krejt kanunit.

Mua m'u kujtua historia e Qamilit. Kishte ndodhur në një fshat të fushës, rrëzë malit, këtu e ca vjet më parë. Një katundar, e quanin Qamil, kishte bërë si kishte bërë dhe e kishte prurë dritën elektrike në konak të vet. Ishte bujk i mirë dhe kishte dëshirë që ta ndryshonte krejt mënyrën e jetesës në familje. Netve dritaret e shtëpisë së tij shkëlqenin!... S'kaloi shumë dhe një fqinj, nja pesëqind metra larg, vendosi ta vinte edhe ai dritën elektrike. Iu vu punës, dha e mori pareshtur, i preu e i përgatiti vetë shtyllat, i nguli në dhe, por, kur erdhi koha për të lidhur fillet, Qamili nuk e la elektriciistin ta kryente punën.

«Nuk lë njeri, — thoshte, — të prekë telat e mi! Nuk lë njeri të marrë dritë nga shtyllat e mia!».

Dhanë e morën por ai nuk dëgjonte. Së fundi, elektriciisti nuk pyeti: kreu punën ashtu siç duhej dhe i dha dritë shtëpisë së fqinjit. Por s'kaloi as një javë e një natë, dy nga shtyllat e Rremës u gjendën të sharruara... Puna u mahis, erdhën njerëz nga lokaliteti, erdhi i plotfuqishmi...

— Përse e bërë këtë? — i thanë Qamilit.

— E kam të drejtë!

— Nga e ke këtë të drejtë?

— Nga kanuni!

— Nga kanuni?!

— Ashtu, po! Telat elektrikë janë si vijat e ujit... Ata tela janë të mitë. Po të dua unë, i jap dritë Rremës, po të mos dua, ia pres sipas qejfit...

I plotfuqishmi vuri buzën në gaz...

— Po të jenë telat elektrikë, — i tha, — si vijat e ujit, atëherë, nuk ka marrë Rrema dritë nga ti, por ti nga Rrema, se ti e ke shtëpinë më poshtë...

Qamili u turbullua e mbeti gojëhapur...

Po për Qamilin e për këdo si ai nuk kishte rrugë tjetër: o me bishtukun mesjetar e me kanunin feudo-borgjez në vatrë, o me dritën elektrike e ligjin e socializmit në ballë. E para është rruga e vdekjes, e dyta ajo e jetës... Malësori ynë e ka zgjedhur prej kohe të dytën, sepse ai kurdoherë e ka dashur jetën...

Edhe kur dolëm jashtë dhe vazhduam punën me të tjerët, kullat e padukshme të Lavdoshit më mbetën në mendje. E shikoja qartë se kishte të drejtë. Po nëse kishte kulla të padukshme, kishte edhe nga ata që po i shembnin e do t'i shembnin ato. Këta që kisha përpara tani, kooperativistët e nxënësit që po punonin me kaq vrull për shkollën, ishin të tillë. Një Dyl Shkarreli apo Lik Pacaneshi ishin të tillë. Mbase as vetë nuk e dinin, por ata ishin duke shembur kullat e padukshme që kishin në vete. Kurse një i ri si Xhela e si Deja e kishin më të kthjellët në mendjen e tyre këtë luftë. Apo Kurti, për shembull, Kurt Maraneli, kryemjeshtri që i kishte mësuar tërë muratorët e brigadës së tij të punonin duke kënduar... Ja, edhe tani, kanë heshtur çiftelitë e fëmijëve, por zëri i Kurtit gjëmon. Po si Kurti ka dhe shumë të tjerë në këto fshatra, ata janë si pishtarë të ndezur, të pashuar e plot dritë. Vetë Kurti shumë gjëra mbase nuk i ka fort të qarta, ndonjëherë diku e shkel edhe ai, por të gjitha këto humbasin në vrullin dhe bindjen e tij revolucionare. Me të ne u bëmë miq menjëherë. Vitet që kishte punuar në Laç e në Fushë-Krujë e kishin transformuar. Edhe kur bisedonte, edhe kur t'i ngulte sytë e

kaltër, dhe kur qeshte e dhëmbët i zbardhnin nën vizën e hollë të mustaqeve, kishte diçka që e dallonte nga bashkëfshatarët, diçka të optimizmit të punëtorit. Një natë kisha bujtur tek ai. Në kthinat e shtëpisë së tij ndihej qyteti.

— Nesër do të ikni, — më tha, — po mos harroni...

Të nesërmen vërtet, ne do të largoheshim nga Gruzia. Kishim ndenjtur ca më shumë në këtë fshat, sepse kishim dashur të ndihmonim në rindërtimin e shkollës. Po tani shkolla thuhet se është përfunduar. Në të vërtetë ndihma jonë kishte qenë diçka simbolike sepse ata që e rindërtuan shkollën qenë vetë kooperativistët, sidomos të rinjtë. Me këta të rinj u njohëm edhe më tepër. Veçan me Dejen, vajzë e re, plot energji të pashterura. Kur e sheh që punon apo u flet shokëve dhe shoqeve, bindesh se diçka e madhe duhet të ketë ndodhur me të.

— Nuk është kurrë vonë për të mësuar, — i thotë Dyl Shkarrelit.

Në punë e sipër, prej ditësh vjen rrotull biseda për shkollën e natës. Këtë bisedë, ç'është e vërteta, e cyt më tepër Lavdoshi. Do të ishte e bukur, thotë të haqej shkolla e natës për të rritur. Ka nga ata, si Dyl Shkarrelit, që edhe dëshirojnë, edhe dyshojnë në të njëjtën kohë për një gjë të tillë. Vetëm Lik Pacaneshi nuk flet, sidomos kur është pranë Dejes, të cilën vazhdon të mos e shikojë në fytyrë. Ai, kur flet Deja, bën ende sikur merret me llullën, kur s'ka punë tjetër në dorë.

Në shkollë punon rregullisht edhe Xhelë Broka. Më duket se në tërë Gruzian ai e do Lavdoshin më shumë nga të gjithë. Më ngjan bile se kërkon ta imitojë mësuesin e ri në çdo gjë, — në fjalë, në gjeste, gjer dhe në veshje. Lavdoshin, një dhe Kurtin, dy. Këta të dy ka ai. Por me Kurtin veç të tjerave e lidh edhe diçka. E lidh Maja. Sot e mësova këtë, krejt rastësisht. Para meje ai nuk do të ishte hapur kurrë, po fjalën e nisi vetë Kurti. Ishim të tre. Sapo kishim kryer punë. Të tjerët kishin ikur. Atë pasdite Maja nuk kishte ardhur të punonte. Ne qemë vonuar më shumë nga të tjerët dhe unë prisja të shkoja me bujtë te Kurti.

— Di gjë, Xhelë, — e pyeti ky, — përse nuk erdhi Maja sot?

Xhela ktheu sytë e më shikoi mua, sikur donte t'i thosh-

te se aty isha dhe unë, një i huaj, që s'bënte t'i merrte vesh të fshehtat e tyre. Kurti s'e vuri re stepjen e djaloshit.

— Diç më ka mbesa, — vazhdoi, pa pritur përgjigjen e Xhelës. — Të ka thënë gjë ty?

Xhela mbase donte më mirë të ndërronte fjalë, apo ta linte edhe këtë pyetje pa përgjigje. Po me Kurtin ai nuk e bënte dot një gjë të tillë, ma kishte thënë. Veç kësaj, siç e mora vesh më vonë, Kurti ishte për Majën diçka më tepër se një dajë.

— Po, — tha Xhela, — më ka thënë...

Kurti u kthye nga ai i shqetësuar.

— Si është puna?, — e pyeti. — Përsë nuk ma thoni edhe mua?

Xhela prapë u step; hodhi sytë nga unë. Këtë radhë gjestin e tij e kuptoi edhe Kurti. Unë bëra të largohesha. Kurti më zuri për krahu.

— Rri këtu, — më tha. — Mund të flasësh edhe para Gencit, Xhelë...

Xhela u zu ngushtë.

— Jo, — tha, — Gencin tashmë e kam shok... Nuk më vjen gjë prej tij... Por thashë, përse ta mërzisim me hallet tona?

— Si është puna?, — nguli këmbë Kurti.

Xhela iu përgjigj se kishte disa ditë që ia kishte thënë. E kishte vënë re ai, Xhela, se ajo rrinte shumë e mërzitur, si e hutuar, dhe atëherë qe shqetësuar...

— «Si e ke hallin?», — i thashë. Dyshova një herë për këq... — Ti e merr vesh, dajë Kurti... Po puna është se Dani e ka dhënë gjetkë Majën...

— Dani ka fejuar Majën?

— Po, kështu më tha.

— Edhe unë s'e ditkam?

Xhela nuk foli.

— Maja vetë ta tha?

— Me gojën e saj... Me lotë ndër faqe, bilc...

Kurti u nxeh. S'e kisha parë kurrë ashtu. Hodhi supëve xhupin dhe brofi në këmbë.

— Po shkoj që tani te Dan Mteshi!...

Xhela e ndaloi.

— Jo, — i tha.

— Përse jo?

— Sepse Maja nuk do.

— Çfarë nuk do Maja?

— Që në këtë punë të përzihen të tjerë...

Këto fjalë e vranë Kurtin.

— Unë nuk jam «të tjerë» për Majën, — tha dhe zëri i tij mori një timbër të ri, sikur dridhej.

— Dajë Kurti, — ia priti Xhela, — mua ka net që nuk më zë gjumi... Po Maja thotë se ajo do të jetë e zonja ta kapërcejë vetë këtë fatkeqësi...

— Me kë e ka fejuar?

— Nuk e di.

— E njeh Maja?

— Jo, as Maja nuk e njeh. Emrin për të ditur ia di, po mua nuk ma tha... «Nuk jam leckë që të më hedhin njerëzit ku të duan», — tha.

— Lulja e dajës, — tha Kurti. Zëri i tij i ngashëryer më preku. — Mirë të ka thënë, Xhelë Broka!, — vazhdoi pastaj. — Ajo është burrëreshë...

Po Xhela shqetësohej. Thoshte se kishte frikë mos punët ndërlikoheshin më shumë. Thoshte se ai nuk kishte ndër mend ta humbte Majën, sido që të vinte puna, ndaj ia kishte thënë edhe atij, dajë Kurtit, megjithëqë Maja e kishte vënë në be të mos i thoshte kujt as gjysmë fjale për këtë.

Një copë herë u bë heshtje.

— E do shumë të atin, — tha më në fund Kurti duke thithur i merakosur bishtin e mustaqeve. — I dhimbset i ati... Kështu janë jetimët...

— Po të atit, — kundërshtoi Xhela plot ashkë, — të atit nuk i dhimbset hiç ajo...

— Dan Mteshi është tym në mendje, — ia ktheu Kurti, — po këtë nuk e bënte... Këtu ka gisht një tjetër... Në është e vërtetë kjo, në pastë dorë të huaj këtu duhet ta zbulojmë..., Danin e njoh mirë unë. Ka tym në mendje, po ka zemër ai... S'e bënte Dani këtë punë...

Xhela heshti. Qark kishte rënë errësira.

— Si e quajnë?..., — nisi të pyeste Kurti.

— Kë?

— Si e quajnë... atë ... me të cilin thua se e ka fejuar?

— Nuk e di. Ta thashë. Maja nuk ma tregoi.

— Kjo duhet marrë vesh... Këtu ka gisht një i huaj... Do t'i shkoj Danit në kullë...

— Për të shkuar, shkoji, por mos i thuaj gjë... Maja nuk do. Po të kem nevojë për ndihmë, thotë, ju them vetë...

    Rrugës për në shtëpi, Kurti më shpjegoi gjerë e gjatë sesi qëndronin punët. Më foli për jetën e tij, për Xhizen, të motrën, që kishte vdekur ndërsa nxirrte në dritë Majën; më foli për vetë Majën dhe më tha se ajo i dhimbsej më shumë se fëmijët e vet. Me kujdes që të mos fyente kënd, m'u ankua për Dan Mteshin dhe e mbylli duke thënë se njeriu është shumë i koklavitur, nganjëherë as edhe ai vetë nuk e di mirë se çfarë do e çfarë nuk do. Dan Mteshi, për shembull, thoshte Kurti, nuk ishte njeri i keq, po përse vallë e kishte bërë një gjë të tillë? Sepse ajo që kishte ndodhur nuk ishte një fejesë e thjeshtë, por ishte një diçka shumë e rëndë, shumë fyese e tronditëse për krejt fshatin. Përse Dan Mteshi e kishte kryer një gjë të tillë? Ç'duhej bërë tani?

    Të ishte Lavdoshi aty, patjetër do të ishte përgjigjur: «Duhet shembur kullat e padukshme!».

NË KULLË NUK KA QETËSI

Kulla e korbave i pa vetëm atëherë kur, duke çarë mes kaçubeve të drizave dhe gëmushave të manaferrave, ata erdhën e qëndruan në oborr. Në kthina, korbat u shqetësuan. Krejt kulla zuri të gjëmonte nga gumëzhitja e tyre.

Ata kishin qëndruar në këmbë dhe hijet zgjateshin mbi plloçat e oborrit të mbuluara nga bari e gjembaçët. Dielli i kuq kishte shkarë, gaçi të fshihej pas malit të kaltër. Në qiellin e kulluar, lart, qëndronte e palëvizur një re e vockël ngjyrë lule shtrydheje.

— Trimja ime, — e grishi me përkëdheli ai.

Ajo u hodh në krahët e tij.

Kullës së korbave iu turbullua pamja. Sikur po i merreshin mendtë. Midis britmave të shëmtuara dhe krakitjeve nëvrike të korbave të trembur kishte ulur sytë e vështironte në oborrin e vogël përçafimin e gjatë e plot afsh të dy të rinjve. Ajo, me trup të lartë, me leshra të verdha, si mëndafsh i endur e me buzë mishtake; ai me fytyrë të hequr, të fortë, me një tufë baluke drudhe-drudhe që i rrëzoheshin mbi ballë. Dhe nuk dinte ç'të mendonte kulla e korbave, e lashtë, e plogët, plot myk e myshk. Ajo nuk duronte dot tronditje të mëdha, se ashtu siç është i rrezikshëm për zemrën e një plaku vërshimi i tepruar e i beftë i gjakut, ashtu edhe kjo dashuri e fortë në sytë e saj mund ta bënte kullën e katragjyshëve të shembej

kulm e themel. Po më tepër se çdo gjë, ajo kullë kishte turp. Turp se ishte ende ditë e të gjitha shoqet mund të shihnin se ç'po ndodhte mu nën hundën e saj.

— Mos na shohë njeri!, — u druajt Maja.

Xhela e zuri për dore dhe e tërhoqi drejt kullës. Edhe kur kaluan pragun e derës së shembur, ai nuk ia lëshoi dorën.

Korbat nisën të përplasnin krahët me rrapëllimë të madhe e, pas pak, një tufë e panumërt çau tutje duke ikur nga frengjitë apo nga vrimat e pullazit të shembur. Së largu kulla ngjante si zgjua, nga i cili bleta roit e egërsuar, se i kanë futur tym. Tufa e korbave e mbushi hapësirën duke ardhur rrotull e duke krakitur. Pastaj, ata shpendë pendëzinj sikur u mësuan me dy të rinjtë në folenë e tyre, dhe ca nga ca nisën të afroheshin. Megjithatë nuk guxonin të kuturrisnin brenda. Sidomos meshkujt mbaheshin larg. Femrat bëheshin më trime nga instinkti i nënës dhe venin e pinin të shqetësuara ndanë foleve...
Në gjysmerrësirë të rinjve iu mësuan sytë.

— Ulemi këtu!

Maja u sheshua mbi një tufë bari të zbërdhlytur nga që s'e kishte rrahur drita e diellit. Xhela i qëndroi pranë. Ajo u mbështet me shpinë pas kraharorit të tij, me sytë ngulur në derën e prishur sikur priste njeri. Dëgjonte Xhelën që fliste. Dora e djalit i përgëzonte leshrat e buta dhe ajo e ndiente veten të lumtur. Sapo takohej me të, të gjitha brengat e një nate më parë i dukeshin çikërrima që nuk vlenin as për t'u zënë në gojë. Dashuria e tyre ishte e fortë, madhështore, si një shkëmb që e mban ballin përtpjetë e nuk do t'ia dijë as nga shiu, as nga breshri, as nga erërat e tërbuara, as nga rrufetë e frikshme... Të gjitha këto tok tërboheshin qark shkëmbit, e qëllonin, e rrihnin me furi, por më në fund lodheshin, kapiteshin, e atëherë tërhiqeshin të mundura, si të zëna në turp, ndërsa shkëmbi ngrinte kryet madhështor në krenarinë e tij, i bukur e i fortë. Asaj i dukej se ashtu ishte edhe dashuria e tyre. Kanosjet e babait, fyerjet e tërë pleqve, mallëkimet e tërë prapësitë e kanunit, fitmet e tërë shkesëve tok, nuk ishin në gjendje të bënin dot asgjë.

— Maja ime!, — foli përsëri djali dhe, duke e mbushur grushtin me leshrat e saj të verdha, ia tërhoqi kryet pas. Tani

ai ndiente aromën dehëse, aromën e hollë aq të ëmbël të trupit dhe të flokëve të saj.

Maja mbështeti kqkën në supin e djalit, ajo qëndroi me fytyrë lart, me sytë të mbyllur, me buzët e kuqe e të buta si qershia tepër të bëra, që prisnin...

Kulla e korbave i mbylli sytë për të mos parë, ndërsa die-lli uli kryet dhe hyri nëpër portë duke u hedhur dy të rinjve një pah të kuq, si një vello e tejdukshme, endur me petale të holla trëndafili...

— Më ra mirë në mendje për këtu, — tha Xhela.

— Unë kam frikë...

— Këtu nuk na gjen njeri.

— Jo, nuk e kam për atë. Le të na gjejnë. Së paku ashtu çdo gjë do të merret vesh e nuk do të kemi nevojë të fshihemi sikur po bëjmë ndonjë faj.

— Përse ke frikë atëherë?

— Kam frikë nga kjo kullë e rrënuar. Kur ishim të vogla, të gjitha vajzat kishim frikë nga kjo kullë. Thoshin se kishte xhinde!...

— Dhe natën xhindet ulërinin... Apo jo?

— Kurse ditën ato bëheshin korba dhe shpërndareshin nëpër të gjitha katundet për të marrë në qafë nusët e reja, për t'u nxjerrë sytë atyre... Kështu do të na vinë radha edhe ne, mendonim...

— Përse nusët e reja?

— Nuk e di. Kështu thoshin. Mbase ngaqë në këto male nusët e reja kanë qenë të mallëkuara...

— Të mallëkuara nusët? E përse?

— Ku ta dish? Ngaqë ishin të bukura. Se, të ishe e bukur, do të thoshte të ishe e mallëkuar. Bukuria e nuseve ka marrë në qafë kaq trima në këto anë... Mbase edhe ti je një nga ata trima që po merresh në qafë...

Xhela uli kryet dhe mbështeti buzët në flokët e saj të butë.

— Unë nuk kam frikë të merrem në qafë, — tha. — Megjithatë, nuk u besoj nuseve të mallëkuara...

Maja qeshi me një gëzim të kulluar e të thjeshtë në zemër.

— Ç'budallallëqe flasim kur jemi bashkë!, — tha.

— Unë më tepër nga ti!

— Të dy njësoj. Kështu të jetë vallë dashuria? Kështu bëjnë edhe të tjerët?...

— Atë s'e di, — tha djali. — Duhet t'i përgjosh që ta marrësh vesh. Kjo kullë gërdallë, kjo duhet ta dijë. Kushedi sa çifte ka përgjuar...

Të dy ngritën kryet dhe panë muret e nxira e dërrasat e shqepura e, të kalbura të asaj që duhej të kishte qenë dyshe-meja e kthinave të sipërme. Kulla plakë ktheu me vërtik kryet mënjanë, i hoqi sytë nga ata, sikur kishte frikë mos i lexonin shqetësimin të rinjtë.

— Megjithatë, — foli Maja, — unë them se nuk ka vajzë të ketë dashuruar me kaq zjarr sa unë ty!

— Bisha ime!, — u ngashërye Xhela dhe i shkoi dorën në mes. — Bisha ime!...

Kulla u detyrua edhe këtë radhë t'i kthente sytë mënjanë. Diç ngatërroi nëpër dhëmbë, gjë që i bëri korbat ta miratonin pas mënyrës së tyre të zhurmshme. Sigurisht shante e mallëkonte. E vetmja gjë që u mbetet të mundurve. Sepse të tillë e ndiente vetën. Takimi që kishin ardhur të bënin ata dashnorë në gërmadhat e saj, i dukej si fundi i plotë i krenarisë, si vdekja me turp e emrit të saj të fismë dhe bile të frikshëm për të tjerët. Në ato çaste do të kishte dashur që gurët e saj të ishin shembur prej kohe, të mos kishte mbetur në këmbë asnjë pëllëmbë mur, në mënyrë që këta dy të rinj cipëplasur të mos kishin ku të fshiheshin për t'u përkëdhelur. Këtë shkatërrim e kërkoi edhe tani, kërkoi një tërmet, makar tërmet të vogël, sa për t'i shembur gurët e rëndë të mureve dhe për t'i zënë brenda faqezeztë... Ajo që nuk duronte mbi të gjitha qe zjarrri, dashuria e papërmbajtur që vinte re tek ajo vajzë: krahët e saj përqaфонin me paturpësi, buzët e saj dridheshin, kur i çuqurisin në vesh atij, mashkullit, fjalët më të buta... Ndryshe kishin qenë nuset që kishin lënë koskat në atë kullë. Ajo kishte parë kaq breza, kaq çifte, po kurrë nuk i kishin zënë sytë femër më të paturp. Kjo ishte ndryshe: edhe nga leshrat, edhe nga fjalët, edhe nga përqaфimet... Nuset që kishte njohur kulla e korbave kishin qenë të gjitha të urta, të buta si delet, me gërsheta gjer në thua të këmbës, të nënshtruara, për-

herë të bindura me burrat, po kurdoherë të përmbajtura, gati-gati të ftohta... Vetëm njëherën kulla e mbante mend ndryshe: një nuse të vogël, me sy të zinj si natë Gruzi pa hënë... po ajo e kishte ngrënë kokën: pa dalë moti i martesës, i shoqi i kish-te rënë me sëpatë në fytyrë. Kulla kurrë nuk e kishte marrë vesh mirë se përse. Po me siguri do të kishte qenë ndonjë punë e fëlliqur...

— Dua të të them diçka, — foli vajza dhe u ngrit ndenjor.

Xhela i hoqi kandrat e lëmishtat që qenë ngjitur në flokët e vajzës. Shpina e saj qe e lagështitur nga barishtet e njoma që kishte shkëlur, sa të dukej se e kishte lagur njeri me ujë.

— Ç'do të më thuash?

Sa herë që ndodhte kjo, Maja nxehej me Xhelën, po sidomos me veten. Faqet i qenë skuqur, balli i qe veshur nga një djersë e hollë. Mendonte se duhej të ishte më e përmbajtur, të dinte të mos shtyhej gjer tutje; por të gjitha këto mendime i vinin në mendje më pas. Kur takohej me Xhelën, as ajo nuk e kuptonte se ç'bëheshin gjithë ato vendime që kishte marrë me vete, tërë ato qortime që i kishte bërë vetvetes. E qortonte veten se nuk qe e zonja t'i përmbante ndjenjat dhe se ato i çelnin në zemër vetiu, si trëndafila të kuq, posa që Xhela i sillte pranverën e ngrohtë me vështrimin e tij. Vetëm më pas, atëherë kur bëheshin gati të ndaheshin, asaj i kujtohej se duhej të ishte sjellë ndryshe, se Xhela kishte të drejtë të mendonte keq për të. Vetëm atëherë e ndiente se bota përrallore dhe e ndezur e dashurisë kishte marrë fund, për t'i lënë vendin mjedisit të ftohtë që e rrethonte: kërcënimeve të babait, plogështisë së ditëve në kullën e t'et, luftës së përditshme që duhej të bënte me një forcë të huaj, të panjohur, por të keqe, që orvatej orë e çast ta gjunjëzonte...

— Ne nuk mund të vazhdojmë më kështu. Ti..., — donte t'i thoshte se ai, Xhela në një farë mënyrë po tallej me atë, se e quante budallaqe, por e kafshoi gjuhën; kishte frikë mos këto fjalë tingëllonin si belbëzime vajzukeshe.

— Përse flet kështu?

— Edhe po të duam ne, të tjerët nuk do të na lënë.

— Për fjalët e botës mos çaj kokë.

— Nuk janë fjalët e botës që më trembin.

— Si është puna, Maja?

— Më dridhet zemra e më ikën gjumi natën...

— Xhela e ndjeu se ajo diç e egër po u vinte rrotull, ajo diç e vrenjtur, e shëmtuar, me kthetra të mprehta që tash ca kohë po orvatej t'ia rrëmbente Majën nga duart, ishte hedhur në sulm.

— Përse të vuash kështu, kur fare lehtë... Kur unë, ti e di, mund të luftojmë të dy bashkë?

Maja heshti.

— Unë të di të fortë, të di burrëreshë...

Buza nisi t'i dridhej edhe atij.

— Bisha ime! — Djali deshi t'i shtrëngonte gishtërinjtë, por Maja e hoqi dorën me rrëmbim.

— Lermë!, — briti. — Ti nuk di veçse këtë...

Kur kishte qenë ushtar, Xhela e kishte sjellë shpesh në mendje Majën. I qe dukur përherë një trimëreshë, nga ato që tregojnë pleqtë këngëtarë, nga ato virgjëreshat e forta, sypatrembura, që dinë të të vënë kutinë, krejt të paafrueshme... Me ç'e mbanin mend njerëzit e me ç'i kishin thënë edhe atij, edhe nëna e Majës, Xhizja leshverdhë, edhe ajo kështu kishte qenë: krenare dhe e bukur. Kur qe kthyer nga ushtria dhe e kishte parë ashtu me flokë të prerë, me shallin e aksionit në qafë, me shenjat e sulmueses në këmishë, atij i qe forcuar edhe më tepër besimi se Maja ishte vajzë trime, një bishë e bukur mali. Krejt si Xhizja. Kishte ende nga ata gojëndyrët në katund që flisnin keq për Majën e shoqet e saj. Thoshin se nëpër qytete gjithçka ishte e shthurur, gjithçka ishte e paturpshme dhe se ishte shumë e vështirë që një vajzë aq e bukur si Maja të kishte shpëtuar... Për qytetet këtë mendim të turbullt kishte pasur edhe vetë Xhela para se të shkonte ushtar. Po tani e kuptonte qartë se tërë këto nuk ishin veçse marrëzira, shpifje prej prapanikësh të pandreqshëm. Qyteti ishte burimi i dritës për Xhelën dhe ata që flisnin keq për qytetin do të bënë më mirë të futeshin guvave të errëta e të jetonin atje si lakuriqët e natës... Për sytë e tyre të sëmurë e me zglebë, drita e diellit ishte e rrezikshme... Ajo dritë do t'i verbonte, më keq ende do t'i përcëllonte, ashtu siç kishte nisur të përcëllonte çdo gjë të kalbur, të mykur, të vjetër, që e kishte lënë fshatin

e tij kaq prapa. Andej nga kishte qenë ushtar, kishte parë e kishte dëgjuar sende që e kishin lënë me gojë hapur dhe, ndonëse e donte fshatin, kishte pasur turp ta zinte në gojë përpara shokëve. Vetëm atëherë e ngriti ballin edhe ai e foli me shokët për Gruzin e tij të largët, kur lexoi në gazetë se qenë bashkuar në kooperativë. Atë ditë që bërë si fëmijë nga gëzimi dhe ua kishte treguar të gjithë shokëve emrin e fshatit të tij të botuar në gazetë. Mezi kishte pritur të vinte ta shikonte këtë ndryshim të madh dhe tani e ndiente përditë e më tepër bukurinë e jetës që kishte çelur e fuqishme në të gjithë rrembat e fshehta. Socializmi, me hap të vendosur, me zemër të pastër dhe duart plot, që futur në çdo vatër të katundit, dhe ai e ndiente se edhe dashuria e tij me Majën duhej të ishte e re, e lidhur ndryshe nga ç'kishte ndodhur gjer atëherë në ato male. Ata duhej ta përballonin me guxim çdo vështirësi çdo zakon ngatërrestar e kobzi.

Në fillim, këtu e ca vjet të shkuar, para se të shkonte ushtar, Maja e kishte vënë re që e ndeshte atë shpesh e më shpesh në shtigjet e saj, por, ndonëse nuk i trembej kujt, nuk i kishte ardhur mirë që ai e vështronte, e vështronte dhe nuk guxonte t'i thoshte asnjë fjalë. Po ca nga ca u mësua edhe ajo me heshtjen e Xhelës, dhe atëhere e ndiente veten të dëshpëruar tërë kohës, kur rastiste të mos e shikonte një ditë.

Takimi i tyre i parë kishte ndodhur krejt rastësisht, megjithëse të dy e prisnin prej kohësh. Atë ditë në fshat kishin mbledhje. Ishte pasdite dhe qenë grumbulluar përpara zyrës së këshillit.

Kur u shpërndanë dhe të gjithë u larguan, Maja u kthye me vrap sërish te vendi i mbledhjes, se i kishte humbur fitilin e llampës që kishte blerë lart në dyqan. Xhela ishte ende në zyrën e këshillit me ca të tjerë. E pa nga dritarja duke kërkuar nëpër errësirë e doli ta takonte. I tha se fitilin e gjente nesër e, po të donte, ai mund t'i jepte hua një copë fitil që kishin në kullë.

U nisën të dy, humbën shtegut. Xhela i dha fitilin që i premtoi, por e la vajzën tërë natën pa gjumë me ato që i tha.

Që prej asaj nate kanë kaluar më shumë se tre vjet. Ata i dhanë fjalën njëri-tjetrit. Pastaj ai iku ushtar. Kurse tani që

është kthyer, takimet e tyre janë bërë sa venë e më të shpesh-ta, e më të gjata. Mirëpo, këto takimet e fundit janë bërë të shqetësuar; befaz, për hiçmosgjë, Maja bëhet e egër, dhe atëherë nuk pranon as t'i prekësh dorën.

— Përse nuk flet?... Përse vuan kështu?

— Sepse nuk më pëlqen t'u qahem njerëzve...

Xhela heshti një grimë.

— Unë, — i tha, — nuk jam kushdo për ty...

Maja ngriti sytë dhe e vërejti në fytyrë. Në vështrimin e saj djali kuptoi se ajo po kërkonte përgjigjen e një pyetjeje që e mundonte.

— Përse më vëren ashtu?

— Nuk di ç'të të them..., — ia ktheu ajo e rënkoj thellë.

— Maja, — ia priti djali, — kështu nuk vazhdojmë dot më... E kishim lënë fjalën kur të kthehesha nga ushtria. Kalluan tre vjet... U ktheva. Ti u ktheve nga aksioni. Unë nuk pres më!... Nuk lë njeri unë, qoftë dhe yt atë, që të më shkatërrojë jetën...

Ishte nxehur dhe me siguri nuk do të ishte përmbajtur dot e do t'i kishte rrokulisur edhe ndonjë fjalë fyese për Dan Mtëshin, por Maja ia preu hovin.

— Ai nuk ka faj, — tha ajo. — Ai nuk ka faj!...

— Si nuk paska faj?, — pyeti Xhela dhe mori zjarr më keq. — Edhe ti e thua këtë?... Për mua ai...

— Po the fjalë të keqe për tim atë, — e ndërpreu vajza, — ke thënë edhe për mua...

Xhela kafshoi gjuhën.

— Nuk ke të drejtë ta zësh në gojë tim atë ti, — vazhdoi ajo dhe lotët iu ngjitën në grykë. — Ai nuk ka faj... Atë, Xhelë, kam babë, atë kam nënë...

Xhela ndjeu se pështyma po i thahej. Ajo fliste dhe atij i dukej sikur shikonte kapërthimin e ndjenjave të saj: ato ishin të trazuar si një lëmsh ngjyra-ngjyra, i zinin frymën dhe nuk e linin të fliste... Ato ndjenja të kapërthyera plot dhe mbje, po vërshonin tanimë për të sulmuar e turbulluar edhe atë. Atij i dukej sikur Maja nuk fliste vetëm për vete ashtu, por edhe për atë, Xhelën. Herë tjetër i bëhej sikur ajo prekte me gishtërinjtë e saj nevrinë plagën e tyre të përbashkët. Kur

e sillte në mendje këtë pështjellim ndjenjash të kundërta, atij i thahej pështyma në gojë dhe një shije e hidhur i buçiste së thelli, si një vrer i keq... Ato fjalë që po thoshte tani Maja ishin të vërteta, shumë të vërteta, shumë të vërteta. Edhe kur tregonte se si nuk duronte dot më makthin që e kapulonte sa vinte këmbën në kullë, edhe kur tregonte se si sillej egër i ati me të, edhe kur ajo i thoshte se të gjitha këto do ta merrnin nëpër këmbë dashurinë e tyre, do ta vdisnin, do ta flaknin tutje si një shakë të ngordhur, ajo kishte të drejtë. Duke dëgjuar zërin e saj, ai humbi në mendime. Tani nuk dëgjonte më fjalët e Majës, që gjëmonin me një tingull të çuditshëm. Tani i bëhej se dëgjonte një bisedë tjetër, që zhvillohej e heshtur diku brenda në vetëdijen e tij.

«Ç'e ndrydh, — thoshte me vete, — ç'e ndrydh kështu zemrën e Majës sa herë bie fjala për të atin? Si është e mundur që në të gjitha ajo është trimëreshë, e vetëm para Dan Mteshit çarmatoset? Përse tani, megjithëse ankohet për të, ankohet për brought e dhimbshme që i shkakton ai pareshtur, thotë se babai nuk ka faj? Kush ka faj atëherë?... Kurt Maraneli duhet të ketë të drejtë... Dan Mteshi e ka mendjen tym, por ka zemër ai... Kështu kishte thënë... kush ishte atëherë ai tjetri, që e kishte pështjelluar punën gjer aq? Kishte të drejtë Kurti... Edhe Maja ka të drejtë. Ç'po thotë tani? Njeriu duhet të jetë i matur. Njerëzit tanë nuk janë hasmët tanë. Me ata do të merrremi vesh... Nuk ka nevojë të bëjmë potere e zhurmë të kotë...»

Tërë këto fjalë të bukura të Majës i duken Xhelës si ai konopi që i ngatërrohet nëpër këmbë kafshës dhe nuk e lë të ecë... — Ai nuk duhet të priste më, mjaft kishte pritur... Maja nuk ia dilte dot mbanë vetëm. Ajo po kërkonte ndihmë, kërkonte që midis saj dhe të atit të hynte ai, Xhela...

Në të vërtetë, Maja as e ka thënë, as e thotë kurrë një gjë të tillë. Jo, këto fjalë janë mendjeshkrepje të Xhelës, Maja është e zonja e vetes e nuk ia ka nevojën as atij, askujt tjetër. Ajo ka kohë që s'ka frikë prej askujt për të mbrojtur të drejtat e veta. Ajo ka kohë që ka turp nga kjo frikë.

— Nuk ka nevojë të qash, — i thotë Xhela dhe i shkon dorën në flokë. — Lotët s'hyjnë në punë këtu...

Maja ngre kryet.

Rrezet e diellit janë mpakur, por lotët në qepallat e saj shkëlqejnë si sumbulla të kulluara vese...

— Baba, — thotë, — më dhimbset...

Xhela hesht një copë herë.

— Si quhet?, — pyet pastaj.

— Kush?

— Ai... si quhet ai?...

Maja shkundet si e trembur.

— Ç'ke ndër mend të bësh?, — pyet me ankth.

— Do të shkoj te dajë Kurti, — thotë djali duke palosur me dorë flokët mbi ballë. — Ai duhet t'i dijë të gjitha...

Priste që Maja të kundërshtonte, por ajo përkundrazi erdhi e shkriu e tëra. Sikur e priste këtë. Zgjati dorën dhe i shtrëngoi krahun Xhelës. Sytë iu veshën sërish, gjaku i përshkoi në faqe. Përgjigje më të bukur nuk mund të priste. Vetëm dajë Kurti mund t'i ndihmonte. Ai mund ta shpëtonte edhe atë, babanë e saj, nga ajo forcë e huaj e errët dhe e tmerrshme...

Edhe Xhela u lehtësua, por në të njëjtën kohë kjo e frikësoi. Kjo ishte shenjë që punët ishin koklavitur aq, sa Maja nuk po ia dilte dot mbanë vetëm. Sidoqoftë, i nxitur nga dora e saj e ngrohtë që i shtrëngonte ende krahun, ai i tha të vërtetën:

— Dajë Kurti i di të gjitha...

— I di të gjitha?, — dhe vajza ndjeu një afsh të nxehtë, që i përcëlloi gjoksin e fytyrës.

— Po, ia kam thënë unë. Ai thotë se ti je burrëreshë e se Dani nuk është i vetëm në këtë drejtë punë...

Maja uli kryet, sikur ra në mendime, po në të vërtetë nuk dinte ç'të mendonte. Tashmë i dukej sikur çdo frikë kishte marrë fund. Asgjë nuk e pengonte më lidhjen e saj me Xhelën, përderisa këtë e ndihmonte vetë dajë Kurti. Megjithatë i ati që ngatërruar aq keq me këtë prapësi, sa që ajo mendonte me tmerr se ç'do të mund t'i ndodhte atij po të zbuloheshin të gjitha... Jo, ajo duhej ta shpëtonte dhe atë. Nëse atij do t'i prekej goftë edhe një qime floku për shkak të saj, ajo kishte për ta ndier veten fatkeqe gjithë jetën. Ajo do të kishte turp paskëtaj ta shikonte veten në pasqyrë. Jo, ajo nuk duhej të hiqte

dorë. Dajë Kurti le të vinte, por i ati të mos pësonte gjë. Ajo ishte e fortë vetë. Nuk kishte thënë dhe dajë Kurti që ajo ishte burrëreshë?

Duke dëgjuar këto fjalë, Xhela ra prapë në mëdyshje. Maja po e habiste. Edhe kërkonte ndihmë, edhe druhej; edhe qe gëzuar që ai ia kishte thënë dajë Kurtit, edhe qe trishtuar.

Kulla e korbave mbeti e trullusur, kur ata u larguan. Ato që kishte dëgjuar, ato që kishte parë e kishin dëshpëruar së tepërmi. Ato i kishin dhënë të kuptonte qartë se gjithçka po ndryshonte në atë fshat. Diçka po largohej nga ato male, diçka e ngrysur, e kërrusur, e stërlashtë, dhe njerëzve nuk po u vinte keq, po përkundrazi ata po gëzoheshin dhe i kishin hapur të dy krahët për të pritur dikë tjetër, që vinte plot dritë dhe hare...

Gjer natën vonë kulla u grind me korbat e vet. Atë natë zhurma e tyre iu duk e rëndë, e bezdisshme, boshe, pa kuptim. Herë-herë, në krakitjet e korbave, në ulërimën e tyre, në shqetësimin e tyre të zymtë, asaj i dukej sikur dëgjonte tingujt e lamtumirës, me të cilën ajo po shkëputej nga e sotmja...

MIRUPAFSHIM, GRUZ!

Një brigadë kulturore është diçka e çuditshme në një farë mënyre. Është e vërtetë që krejt pjesëtarët e saj janë ose lektorë, ose aktorë, ose këngëtarë të improvizuar (domosdo kur brigada është e përbërë prej mësuesish, siç është rasti ynë), është e vërtetë që në shfaqjet e para edhe ata vetë nuk e mbajnë dot gazin, aq sa shfaqja shpesh rrezikon të dështojë nga një gjë e tillë; por ca nga ca secili hyn në rolin e vet mësohet me detyrën që i kanë ngarkuar, dhe atëherë askush nuk habitet që luan në skeç, merr pjesë në kuartet ose ku të shfaqet nevoja... Domosdo ka prej nesh që rrëfejnë shkëndija të vërteta talenti. Një Cuf, për shembull, është si Çarli Çaplini për ne... E jo vetëm për ne. Gati në të gjitha fshatrat, spektatorët mahniteshin pas tij, dashuroheshin me të, dhe kush e kush ta merrte më përpara në shtëpi, ndërsa fëmijët e vegjël e ndiqnin pas kudo që shkonte dhe ishin gati të qeshnin me çdo fjalë të tij... Shkurt brigada jonë, nga një grup heterogjen mësuesish, po vinte e po merrte ca nga ca trajta të spikatura mirë, një fizionomi të plotë, duke vepruar më me siguri dhe më me efekt të fshatarët. Kjo është çudia për të cilën e kam fjalën. Tani koha e shfaqjes kalonte pa u kuptuar për spektatorët tanë, që shpesh shkëputeshin nga radhët e tyre për të marrë pjesë në shfaqjen tonë me ndonjë këngë, me ndonjë ekzekutim mjeshëtor në çifteli, me ndonjë valle karakteristike, (nuk do ta harrojmë kurrë vallen e mrekullueshme të «të dehurit» në Rranxë), apo edhe me ndonjë histori interesan-

te... Kur largoheshim, thoshin se shfaqja u kishte pëlqyer «randshëm»...

Në këtë mënyrë, pra. në qoftë se brigada hynte në një fshat pa u vënë re, kur largohej, ajo përcillej thujse nga të gjithë ish-spektorët... Kjo na ndodhi edhe në Gruz. Po këtu, ç'është e vërteta, ne kishim ndenjur edhe më shumë; thujse një javë, kishim punuar për shkollën, prandaj kishte më shumë arsye që largimi ynë të ishte diçka që do të ndihej nga tërë fshati.

Ishte mëngjes herët kur u nisëm. As dielli nuk kishte dalë. Kooperativistët po mblidheshin për t'u shpërndarë nëpër ara. Posa na vunë re, na rrethuan. Me ta u falëm një për një... Pastaj një pjesë e mirë syresh na përcollën... Ne nisëm këngën. Kryetari i kooperativës, Kurti, Lik Pacaneshi mësuesi i vjetër e të tjerë, na prunë deri në kufi të fshatit. Më tutje na çuan të rinjtë. Ishin atje Deja, Xhela, ca vajza ca djem të tjerë, vullnetaret e vullnetarët nga Tirana... Shumica e tyre e ngjiti me ne një pjesë të qafës. Pastaj edhe ata na përshëndetën... Me ne erdhën gjer në xhade vetëm Lavdoshi bashkë me një nxënës, Muratin e vogël, që kishte një fytyrë pikaloshe si me krunde...

— Më keni ndihmuar shumë, — tha Lavdoshi. — Nuk di si t'ju falënderoj të gjithë...

— Solidaritet mësuesish, — tha njëra nga vajzat tona. — Nuk ka përse të na falënderosh...

Lavdoshi vuri buzën në gaz. Dukej qartë se që disa i ngashëryer. U mësua me punën e me zhurmën tonë për ca ditë, ndaj tani mbase i vinte me të vërtetë keq që po ndaheshim.

Ju jeni me të vërtetë shokë!, — tha së fundi, e me këtë shprehu gjithçka.

Kur dolëm në xhade, qëndruam para dyqanit. Ishte një dyqan i vogël pa vitrinë, vetëm me një portë të ngushtë për të hyrë e me shumë pak dritë brenda. Shitësi e kishte renditur dhe e kishte varur mallin ku kishte mundur. Duke hyrë, po të mos e kishe mendjen, mund të përplasje kryet në disa kova e tiganë alumini të varur në tavan. Po ne nuk hymë, se që mbyllur. Shitësi ende nuk kishte ardhur nga Kruja. Donte dhe nja dhjetë minuta të vinte kamioni i Dylit, që e bënte këtë rru-

gë dy herë ditën, një herë në mëngjes e një herë pasdite. Kamionin po prisnin edhe disa fshatarë të ardhur nga fshatra të ndryshme që tani rrinin e po na vështronin.

Ndërkaq, arriti kamioni. Erdhi shitësi i dyqanit, erdhën dy mësues të një fshati ndanë rrugës, që e bënëin përditë këtë punë. Bashkë me ta qenë edhe nja gjashtë vetë të tjerë. Ishin të gjithë njerëz që ne i njihnim, ndaj u përshëndetëm me plot potere, sikur kishim muaj që nuk ishim parë. Pjesa më e madhe qenë punonjës të komitetit të partisë. Vinin të ndihmonin kooperativat malore në përgatitjen e fushatës së korrjes së grurit.

— Një palë ikën, një palë vjen..., — tha njëri prej tyre duke u hedhur nga kamioni.

— Po ziejnë malet...

— Ashtu është... Jo «Përse mendohen këto male», por «Përse gjëmojnë këto male» duhet thënë, — ia pat Lavdoshi.

Sheshi i vogël para dyqanit erdhi e u mbush plot; fshatarët ishin ngritur në këmbë dhe i qenë afruar kamionit gati të hipnin, por Dyli thoshte se do të çlodhej ca, do të pinte një cigare, se që rrugë dreqi ajo; nëpunësit vullnetarë, shumë prej të cilëve tani kishin vënë në kokë kapele kashte, vinin rrotull dhe bëheshin gati të ndaheshin për t'u shpërndarë në fshatra; ne ishim përzier me të gjithë: me fshatarët e me të porsardhurit.

Hamiti m'u hodh në qafë.

— Qenke dobësuar ca, — më tha.

— Më mirë, — ia ktheva, — e kam zët barkun...

— Jo, këto male s'të lënë bark..., — janë të vetmet për tretjen e dhjavit të tepërt... Në ç'fshat ishit?

I thashë ku kishim qenë.

— Ka qenë fshati më i prapambetur i krejt Bendës..., — më tregoi. — Sot s'të besohet...

Pas nesh, njëra nga vajzat tona dikë pyeste.

— Ç'film ka dalë në Krujë?, — thoshte ajo. Po ai tjetri, me sa duket s'e kishte mendjen. Ndaj vajza vazhdonte: — Ç'film ka dalë në Krujë?

Një mësuese tjetër kishte zënë Dylin dhe po i jepte disa plaçka për t'i çuar në Krujë, me siguri pulovrat e leshtë, të sa-

jin dhe të një shoqeje. Kur qenë nisur kishin marrë shumë plaçka, nga frika se mos ftoheshin, sidomos kur të djersiteshin. Kurse gjatë tërë udhës pulovrat dhe ndonjë send tjetër si këta i kishin pasur vetëm sa për bela.

— A të hipim, shofer?, — pyeti një fshatar.

— Hip, dajë.

Vetëm Murati i vogël kishte mbetur i heshtur në këtë gju-rulldi.

Kur Dyli u nis dhe kamioni humbi pas kthesës, nisëm të shpërndaheshim edhe ne. Të parët u larguan nëpunësit nga Kruja. Me ta u largua edhe Lavdoshi.

E pamë tek zbriste rrugën, me Muratin e vogël për dore, që vazhdimisht kthente kokën për të na parë e për të na buzë-qeshur. Dhe ashtu, me atë nxënës për dore, duke humbur midis gjelbërimit të dendur të shpatit, mbeti në kujtesën tonë mësuesi vullnetar i Gruzit...

Në rresht për një morëm udhën për në Shkretë. Transistorin e kishte dikush përpara meje. Një copë të udhës ecëm duke dëgjuar lajmet. Pastaj erdhi një emision me këngë. Të shoqëruar nga këta tinguj, ne lamë xhadenë dhe morëm të përpjetën... Pas meje dikush po thoshte me zë të lartë një nga ato arsyetimet, që herë-herë ngjajnë naive, por në të vërtetë nuk janë të tilla. Thoshte se radioja, kudo që të jemi, na bën të gjithë të jetojmë ditën me po ato mendime e ndjenja... Të duket sikur jemi të gjithë të mbledhur rreth atij zëri e dëgjojmë se ç'bëhet në këtë skaj të atdheut, në qytet ku është inauguruar një fabrikë e re, në një kooperativë malore, ku është mbjellë për herë të parë gruri, në filan stadium, ku është thyer një rekord, ç'bëhet në aksionin e rinisë dhe gjer ku kanë vajtur punët në urën e Rrogozhinës, e të tjera, e të tjera...

Ndërkaq e përpjeta sa vjen e bëhet më e vështirë. Transistori tani gjëmon pas meje. Është një këngë e ëmbël tiranase që na shoqëron... Përshtypje të çuditshme të bën muzika e dëgjuar në natyrë, veçanërisht nëpër male, atëherë kur duke dëgjuar tingujt e kërnetës apo të fisarmonikës, të pianos apo të kitarës syri të sheh shkëmbinj e maja të thepisura, pyje dhe humnera, ndërsa këmba zgjedh vendin ku të shkelë për të mos shkarë... Muzika e dëgjuar në një mjedis të tillë, nuk është më

një vepër e krijuar nga mendja dhe zemra e njeriut, por diçka që ka lindur vetë në gji të natyrës... Si këto gjinshtra me lule të verdha, që kanë mbirë në mes skërkave si këto lulcë të kaltra, që janë qepur buzë këtyre humnerave. Megjithatë, në ato çaste, tingujt e melodive, pas historisë së rapsodit plak, që më kishin treguar në Gruz, më ngjanin në atë peisazh si zëri i tij që ushtonte grykave e nuk shuhej kurrë... Ai ishte nga këto anë. Të gjitha fshatrat mburrehin se ai kishte dalë nga gjiri i tyre. Me rapsodin plak të Bendës kishte ndodhur si me Homerin, për të cilin mburren shtatë qytete që mbahen si vendlindja e tij... Sidoqoftë, melodija e lahutës së tij brideshe, që kishte luftuar me këngë kundër turqve osmanllinj, ka qenë frymëzuar nga këto pamje që ne kemi para syve tani, nga ky qiell që të ngjan kaq i kthjellët, kaq i thellë, nga këta banorë që janë trima e bujarë...

Ecim kështu mjaft. Pastaj vendosim të ndalemi.

Jemi lodhur të gjithë. Këtu pemët janë të larta, ahe të dendura, në hijen e të cilave fshijmë djersën dhe çlodhemi. Shumë nga ne djemtë kanë hequr këmbishën, ndërsa vajzat kanë përveshur këmbët e pantallonave.

Pylli ka një kumbim të largët, të ngatërruar, shpezësh e kafshësh. Kur e kur çdo gjë hesht, dhe në këtë interval të qetë ndihet i qartë vetëm vajtimi i qyqes. Një zë i kthjellët tenori, që lëshon klithma të buta e monotone...

— Të ngrihemi, — thotë pas pak njëri, — jemi të djersitur... Do të ftohemi këtu...

Nuk na kishte mbetur më shumë se dy orë rrugë. Vendosëm të mos ndaleshim më askund. Ditët e para na dhimbnin këmbët e sidomos tmerroheshim kur përpara na dilte ndonjë e përpjetë. Por tashmë qemë forcuar dhe mund të ecnim orë të tëra duke bërë vetëm pushime të shkurtra. Kështu ecëm gjër në Shkretë.

Shkreta është mbase fshati më i bukur i këtyre anëve. Të bukura, ndonëse të vështira, janë edhe udhët që shpien në të. Po t'i biesh nga mali i Skënderbeut, kalon nëpër pyllin e Saka-

racit, plot pisha, nëpër të cilat hidhen ketrat me bishtin tufshak; po t'i biesh nga poshtë, nga rruga që kalon nëpër Nojë, duhet të ecësh buzë greminash, derisa të arrish në ca fusha shkallë-shkallë (këtu thonë se ka qenë një katund i tërë), që të shpien në rugët e Shkretës plot gurë e ujë. Gurë e ujë, ashtu vërtet, e domosdo, mjaft mullinj. Që në të hyrë të Shkretës, ne hasëm dy. Ky ujë i ka dhënë shkas një gjelbërimi që të preh sytë... Duke ngjitur një nga këto rrugë, ne nxituam të delnim në krye, te burimet e famshme, atje lart në fushën rrëzë Malit të Skënderbeut...

Njeriu duhet të jetë vetë në këto vise për të kuptuar e shijuar këtë pamje të papërshkrueshme. Fusha me bar të lartë që të mbulon shtrihet e madhe dhe dallgë-dallgë. M'u kujtua Çajupi. Vetëm se në Çajup uji është rrëzë maleve, kurse në fushën e Shkretës uji buron në mes të fushës... Janë tri burime të mëdha të çuditshme... Mbase edhe më shumë. Dheu është çarë në gjerësinë e një voze dhe uji gurgullon i bollshëm duke vërshuar nëpër fushë. Kalon uji dhe çan duke ecur mes për mes barit, deri sa pastaj, pas nja pesëdhjetë metrash, dheu hapet përsëri dhe uji humbet si i përpirë mes gurgullimash... Kështu janë të gjitha burimet, që kanë një ujë të ftohtë akull e të lehtë sa nuk ngopesh së piri... Quhen Burimet e Skënderbeut, sepse, sipas një legjende që fshatarët ta thonë ende, këto burime i ka krijuar kryetrimi i paharruar për kujtim të brezave që vijnë dhe që Shkreta e paujë dhe e varfër të mos ishte më e shkretë e djersa e bujkut të mos shkonte kot... Dashuria e Skënderbeut për popullin bëri këtë mrekulli që uji të burojë me kaq bollëk majë malit... Domosdo, ne nuk besojmë asnjë fjalë nga tërë kjo legjendë, por na vjen mirë që ajo është e lidhur me emrin e kryetrimin arbër. Na duket sikur, duke pirë këtë ujë, ne kemi ardhur këtu mysafirë të Skënderbeut, që po na gostit me ujin e kulluar të këtyre burimeve të çuditshme...

Nga veriu pishnaja e bukur e Sakaracit i qëndron si breg i qëndisur me kujdes e dashuri Malit të Skënderbeut. Ky brez zbret poshtë, në thembër të malit, thuajse gjer në fushë. Nga perëndimi vagëllon një pyll tjetër, që ka marrë një dritë kaltëroshe, pyje të tjera me bimësi tjetër shtrihen më tej, duke gjelbëruar plot hije atë pllajë aq prekëse për zemrën e mendjen e njeriut...

Megjithatë, ca nga ca vështrimet tona u larguan nga natyra dhe u drejtuan të njerëzit. Edhe këtu, të parët që hasim janë fëmijët. Të mëdhenjtë qenë nëpër ara, kurse fëmijët i gjetëm në shkollën e vogël e të bukur buzë fushës... S'ka shkollë që të ketë oborr krejt një fushë e për më tepër një fushë të tillë si kjo e Shkretës...

U ngjitem në breg. Fshatin e kishim përpara. Edhe këtu shtëpitë i quajnë kulla, por këtu ato nuk janë të tilla — janë ngritur të vetmuara dhe humbasin të kredhura në gjelbërimin e dendur...

— Kjo është Shkreta, — thotë dikush nga ne. Më duket Cufi. — Ngjan e heshtur, por, po t'i hysh brenda, zien nga jeta, vlon nga puna... Edhe këtu rrëzë Malit të Skënderbeut ndërtohet socializmi!

Ka të drejtë. Tërë këto shtëpi kanë historinë e tyre të kaluar dhe historinë e tyre të tashme, të re, të këtyre ditëve që po jetojmë... Edhe këtu luftohet. Luftojnë njerëzit me natyrën dhe me mendimet e tyre të vjetra, triumfojnë kooperativistët mbi ndjenjën e pronarit dhe mbi paragjykimet e kanunit... Megjithatë, tërë këto ndodhin jo pa u ndeshur midis tyre. Edhe këtu gëzuar plotësisht të drejtat; edhe këtu ka të rinj entuziastë e të vrullshëm; edhe këtu ka vajza të bukura që ëndërrojnë...

Kështu vajtëm edhe në Gruz. Kur hymë, na u duk disi monotone, por shpejt zbuluam gjallërinë e tij.

Po, vërtet, ç'bënin vallë tani në Gruz?

NJË KËNGË QË DEL, KËNDOHET

Duke u ngjitur për në kullën e Mteshajve, Kurti ndjeu flladin që frynte nga lumi dhe atëherë mendoi se kishte bërë mirë që kishte hedhur xhupin supeve.

Kulla nxinte, e vjetër dhe si e drobitur, në atë sfond kreshtash dhe horizontesh të dhëmbëzuara. Në krah të saj, në majë të një mullari me bar, rrinte një sorrë, si jetime, e heshtur. Poshtë, në një kaltërsi që kridhej dalëngadalë në hijet e errëta të maleve e grykave, në muzgun transparent të mbrëmjes, gjarpëronte lumi me shtratin e shtrembër e ujin si argjend i derdhur.

Kurti ishte djersitur gjithë ditën, një pjesë në furrë, një pjesë në shkollë; të nxehtët e ndiente ende në shtat. Era që frynte në bregun e Mteshajve i bëri mirë. Në Gruz mbrëmjet qenë të freskëta dhe netët të ftohta — dimër e verë, ndaj Kurti nuk e linte xhupin, sa herë që i vinte puna për të dalë mbrëmjeve. Tashmë ecte duke kositur me një shufër kokët e luleve.

Qëkurse kishte vdekur Xhizja, vajtje-ardhjet me Dan Mteshin qenë rralluar. Edhe Dani nuk para e kishte qejf, edhe Kurtit nuk i bëhej të shkelte në atë prag ku kishte hequr dhe kishte vdekur e motra. Se tani Kurti e kuptonte mirë atë që e kishte munduar Xhizen atëherë dhe që e kishte detyruar të arratisë natën e dasmës nga ajo kullë. Xhizja nuk e kishte dashur kurrë Danin dhe kjo ndrydhje e zemrës, kjo kapitje e ndjenjave të pakënaqura, ia kishte nxirë jetën. Nuk i vinte faj Danit. Ashtu si Dani kishte qenë edhe ai, Kurti, atëherë. Dani qe sjellë mirë me Xhizen, e kishte dashur, ishte kujdesur t'ia plotësonte të gjitha, sepse as ai, as Kurti, as krejt vëllazëria, nuk e kuptonin se, kur mungon ndjenja, nuk ka gjë në botë që e zëvendë-

son atë... Por, në mos kishte qenë vëlla i lumtur, Kurti kishte qenë dajë i lumtur. Veçan për punë të Majës. Zemra e dajës është më e madhe nga ç'mund të pandehë shumëkush, mendonte Kurti. Për Majën, veç kësaj, ai kishte një dhembje të thellë, se e kishte mbledhur kërthinjë, jetime, dhe e kishte rritur thuajse në krahët e tij. Te Maja ai, nga ana tjetër, sikur shikonte Xhizen — po ajo fytyrë, po ata sy, po ata flokë, po ai shtat... Dhe kur fliste, kishte po atë lëvizje buzësh, si Xhizja. Vetëm jetën e Xhizes të mos kishte...

Duke u ngjitur për në kullën e Danit, Kurti mendonte për Majën. Duke vajtur në atë kullë, i dukej sikur shkonte për të plotësuar një amanet të dhimbshëm, që kujtimi i motrës së vdekur ia jepte orë e çast... Nëse kishte vuajtur ajo duke jetuar e duke lindur tre fëmijë me një burrë që nuk e kishte dashur kurrë, asaj, Majës, nuk duhej t'i ndodhte një gjë e tillë.

Dan Mteshin e gjeti në kullë. Motra e Danit, të gjithë e thërrisnin hallë Fija, i doli përpara ta priste. Megjithëse grua e shkuar, ajo mbahej ende mirë në shtëpi e dilte edhe në punë të kooperativës. «Burrat, — thoshte, — kur plaken s'janë për hiçgjë, ndërsa plakat e gjora vdesin me punë në dorë...» E rroku në qafë Kurtin. Xhizen ajo e kishte dashur, kishte qenë kunatë zemërgjerë.

Dani ndenji ndanë oxhakut dhe i lëshoi përpara kutinë e duhanit. Kurti i hodhi paqetën.

— Përse shikon ashtu lart?, — e pyeti i zoti i kullës duke ndjekur vështrimin e syve të Kurtit, që endej në trarët e nxirë të pullazit. Dani kishte një ndjenjë të turbullt për Kurtin. Kur e shikonte, gati-gati bëhej nevrrik, po edhe sikur i vinte mirë, sepse në zërin e Kurtit hetonte një kumbim që atij i kujtonte zërin e Xhizes...

— Kur vija këtu, — u gjegj Kurti, — mendoja se t'u vjetërua kulla, Dan Mteshi, e se ka ardhur koha t'i ngrësh një palë shtëpi të reja...

— Ka kohë për atë punë, or burrë i dheut..., — ia ktheu i zoti i kullës gjithë duke lagur me gjuhë një fletë cigareje.

Kurti vazhdoi, pa ua vënë veshin fjalëve të Danit.

— Kullat nuk janë më për ne. Çdo kohë ka banesat e veta... Më parë kanë qenë kalatë e kullat, se atëherë njerëzit jeto-

nin të mbyllur, larg njëri-tjetrit, kurse sot shtëpitë tona duhet të jenë të bukura, të qeshura, me dritare plot dritë, që në to të hyjë dielli, jeta e re...

Dani uli kryet dhe bëri sikur shkundte me gisht hirin e trashë të duhanit. Të gjithë njësoj ishin këta Maranelët — edhe burra të mëdhenj, rrëmbeheshin e merrnin zjarr si kashta e arës. Kurti, veç kësaj, qëkurse ishte kthyer nga Laçi e Fushë-Kruja, nuk njihej më. Kishte ndryshuar. Kur kishte qenë djalos, atëherë kur kishte mbajtur Xhizen për krahu majë kalit, kishte qenë më burrë, bendas i vërtetë, kurse tani sikur i që zbutur ca gjaku. Tani s'e kishte për gjë të këndonte duke punuar!... Dhe i kishte mësuar edhe punëtorët e tjerë të brigadës të këndonin me mistri e me çekiç në dorë!... E kishte harruar se burri në këto male këndon vetëm kur ka sebeb e jo kohë e pa kohë...

— Duke ardhur këtu, — thoshte Kurti, — bëja llogari se sa mund të duhen për t'i ngritur të reja të gjitha shtëpitë e kooperativës... Se një ditë ato do t'i ndërtojmë të reja se s'bën... Nuk duhen shumë. Kooperativa jonë, po të punojmë mirë e pa hile të gjithë, brenda dy vjetësh është e zonja t'i bëjë të gjitha të reja...

Kurtit i kujtoheshin shtëpitë e kooperativave të fushës. Të mos shkonte larg, le të shkonte se si e kishin ndërruar fytyrën katundet e Fushë-Krujës... Vite të shkuara ato fshatra nuk kishin qenë veçse grumbuj kasollesh të humbura mes moçalishteve dhe ferrave, ku kishin limerin hajdutët dhe varfëria...

— Ato janë fushë Kurt!, — ia preu Dani. Kurse te ne ha pula strall, i thonë fjalës!

— Kjo fjalë është budallaqe, — ia priti Kurti. — Kësaj fjale i doli boja tani... Këto male mund ta bëjnë bukën njësoj si fushat... S'e ke parë sa i bukur na ka ardhur gruri? Në Skurraj, thoshte agronomi, llogarisin të marrin njëzet kuintalë për hektar! Njëzet kuintalë majë malit, në gurë e shkrep, më keq nga ne! Ç'i thua kësaj ti?

— Ashtu vërtet..., — belbëzoi Dani, duke nxjerrë tym duhani nëpër dhëmbë. — Gruri është i bukur... Kurrë s'kemi parë të tillë gjë ne në katundin tonë...

— Po përse ndodhi kjo, thua ti, Dan Mteshi?

— Përse ndodhi?

— Sepse në arat tona sot ka vënë dorë klasa punëtores...

Të gjitha arat e Shqipërisë, në jug e në veri, në male e në fusha, kanë sot për herë të parë superfosfatin e Laçit... Kjo është dora e klasës punëtore, dorë e fortë, dorë bujare, dorë që bën çudira...

Hallë Fija kishte hyrë ndërkaq dhe, kur dëgjoi Kurtin që fliste me aq zjarr, qëndroi në këmbë me dy duqet dhe një sahan në duar.

— Ulu, hallë Fije!, — e ftoi Kurti.

— Për çfarë po flisni kështu?, — pyeti ajo.

Në zë dukej disi e trembur. Mbase kishte pandehur se burrat po ziheshin.

— Po flasim për grurin, — iu përgjigj Kurti.

— Grurë i bukur është bërë, — tha gruaja, — të kënaqet syri ta shohësh... Vetëm të mos na e prishë shiu...

Gruaja rrokullisi sofrën midis burrave.

Dani mori duqet dhe i vendosi mbi sofrë.

— Rakia, — tha, gjilpëra e muhabetit...

Kurti vazhdonte t'i fliste hallë Fijes që kishte lidhur duart në mes e tundte kokën në çdo fjalë të tij. Mbase nuk i kuptonte të gjitha ato që dëgjonte, por për të njësoj ishte.

— Tani të ishe e re, hallë...

— Ky pushtet u kujdeska shumë për gratë, — tha Dani.

— E para punë që do të fillojmë, — tha Kurti, — menjëherë sapo të mbarojmë furrën e bukës, është kopshti i fëmijëve...

— Ashtu, ashtu..., — tha halla e tundi kryet.

— E di se ç'është kopshti i fëmijëve...

Halla tundi kryet, po s'u mor vesh nëse pohonte apo mohonte. Kurti ia shpjegoi me dy fjalë dhe, ndërsa ajo zinte faqen e rreshkur, ai i tregoi se përveç kopshtit do të ngrinin më vonë edhe një çerdhe për fëmijët...

I zoti i shtëpisë ngriti duqen dhe i uroi mirëseardhjen. Kurti fshiu grykën e shishes dhe e ngriti edhe ai. Por befas, erdhi e u bë i heshtur. Hallë Fija nisi ta pyeste për të shoqen, Dejen, që kishte vajtur në Krujë për një muaj në një kurs rrobaqepësie. Në shtëpi vajza e madhe kishte zënë këmbën e nënës, po ata punonin të gjithë edhe në shtëpi, me djem e me vajza. Duke iu përgjigjur plakës, Kurti qortonte veten me mendje. Kur kishte ardhur nga Laçi e Fushë-Kruja, kishte ndier në veten e tij forcën e madhe që i kishte lënë jeta e kaluar midis punëto-

rësh të ndryshëm — muratorë, karpentierë, montatorë, mekanikë, shoferë... Dhe atëherë i dukej sikur në fshat me të kishte ardhur një pjesë e industrisë së re, e asaj industrie që në fushë i kishte transformuar vendet e njerëzit... I dukej sikur edhe ai kishte sjellë me vete në fshat forcën e çimentos... Bile më tepër e quante veten punëtor të fabrikës së çimentos, që kishte ardhur për të ndihur fshatin, sesa kooperativist të Gruzit... Megjithatë tani kishte nisur përherë e më dendur ta zinte veten, siç thoshte, bosh... Vitet e kaluara midis veprave të mëdha industriale, e kishin çmësuar nga shumë gjëra të fshatit, që ai si komunist, duhej t'i luftonte pareshtur — që nga shitblerja e vajzave gjer te papastërtia e enëve, që nga përtacia e burrave e gjer te druajtja e grave, që nga vetmia e kullave gjer te mosbesimi në mundësinë e zhvillimit të kulturave bujqësore në ato male... Në sofër është edhe një pjatë plastmasi, të cilën, me siguri, e ka prurë Maja nga aksioni. Po ajo pjatë mbi atë sofër të moçme, gati shekullore, se pse e bën zemrën e Kurtit të ndrydhet: i duket si e vetmuar, si e drobitur, si e druajtur... Dhe vërtet ashtu duhet të jetë: vetë Maja në atë shtëpi duhet ta ndiejë veten si një qenic e vetmuar, të drobitur, të druajtur... Kurse duhej të ishte krejt ndryshe. E reja që ajo sjell këtu brenda, duhet ta bëjë atë më të fortë, më të guximshme, shumë më të qeshur... Ngado që të kthente sytë qark, ai duhej të shikonte shumë më tepër dorën e Majës, guximin e këmbënguljen e saj, kurse ai vërente një stepje lënduese, një lodhje që atë, Kurtin, e trondiste së tepërmi.

«Dan Mteshi i ka të gjitha mundësitë të jetojë shumë më mirë e shumë më pastër, — bluan me vete. — Përse jeton kështu atëherë?» Duhet t'ia thotë... Patjetër duhet t'ia thotë... Por sonte nuk ka ardhur për këtë... Në fillim nuk e duronte një gjë të tillë dhe, kudo që shkonte, niste t'u fliste për pastërtinë, për nevojën e një rregulli të ri në jetesë... Burrat kishin nisur të thoshin në krye se Kurti ta prishte muhabetin dhe krejt lezetin e rakisë ta kthente në një konferencë, kurse graria thoshin se, që kur kishte vajtur në fushë, Kurt Maraneli qe bërë nazik, sqimatar i madh...

— Përse nuk pi?, — e pyeti Dani.

Kurti ngriti sytë e pa të zotin e shtëpisë që nxirrte nga go-

ja rrotullame tymi. Në dritën e kuqërreme të llampës mbi oxhak fytyra e Danit iu duk e çuditshme. Në një faqe, ngjante i egër, me nofullën të mbërthyer fort, si fytyra e një vrasësi; në faqen tjetër, dukej tjetër njeri, si një lypsar i përvuajtur e zemërbutë. Megjithatë vështrimi i tij, mbuluar nga vetullat e ngjitura, qe i egër. Kurdoherë i egër dhe i ftohtë. Kur vështroje ata sy, nga ana tjetër, të dukej sikur ky malësor dyshonte për çdo gjë.

Kurti ngriti duqen, kapërdiu një gllënjë, sikur të qe ilaç i hidhur, pastaj fshiu buzët, i vuri duqes tapën dhe ia dorëzoi të zotit të kullës.

— Nuk pi më?

— T'u rritë ndera, — tha kryemjeshtri. — Nuk mundem më... — Rrumbulloshi gojën, lëshoi një unazë tymi dhe flaku tutje bishtin e cigares.

E dinte që, sipas zakonit, kjo mund të merrej si fyerje nga tjetri, por nuk donte të pyeste për zakonin. Dhe vërtet Dani rrudhi ballin, u zverdh në fytyrë dhe sytë iu bashkuan rrëzë hundës.

— Më vret në lukth, — tha Kurti. — Rakinë e paske të mirë, rrush safi, por unë jam keq me stomakun...

— Që kur kështu?

— M'u shpik parvjet...

Tjetri bëri sikur besoi, por balli i mbeti i rrudhur.

— Si të duash, — i tha mysafirrit. Pastaj iu kthye së motrës: — Hiqi!

Plaka ngriti pijen.

— Më mirë t'i hyjmë bisedës në thelë, — tha Kurti.

Dani ngriti kryet.

— Ku e ke Majën?, — pyeti tjetri. — E pashë dje...

— Është poshtë, te dhitë...

— I ngjan krejt Xhizes së shkretë...

Dani heshti. I dukej se këto çaste qenë si gracka për të.

— Sa më shumë rritet, aq më shumë i ngjan asaj...

Dani nuk kuptonte se ku qëllonin këto fjalë. Rrinte i heshtur e dukej sikur përgjonte në pritë.

— Në aksion na e zbardhi faqen, në brigadë punon si traktor...

«E kuptova ku e ke hallin... Do të ma marrësh përsëri, të

ma degdisësh diku në ndonjë aksion tjetër, apo në ndonjë kurs në Krujë, a kushedi ku gjetkë...».

— Dhe sa shpejt e kupton të renë, sa shpejt e thëthnin jetën e re!. Rini, nuk i thonë kot rini...

«Këtë radhë nuk ke ç'i bën, se këtë radhë di unë ku ta çoj... Te burri!... Vajzën s'e kam për kurse e aksione... Se i thonë një fjalë: varja ujkut mëlçitë në grykë e pastaj të mos i hajë... Kështu janë edhe vajzat jashtë katundit. Ti, domosdo, i ke harruar këto fjalë...».

— Thuaj si të duash, Dan, po ne duhet ta dëgjojmë edhe rininë... Pylka e re, shtyn të vjetrën, i thonë fjalës. Ja, në këtë kullë, ma ha mendja — jo ma ha mendja, por jam i sigurtë se, sikur të dëgjohej më shumë fjala e Majës, jeta do të ishte ndryshe... Do të kishte edhe më shumë dritë, edhe më shumë pastërti... .

«Mbasi më kanë lezet hudhurat mua, s'kam gajle se të qelbin ty... Ti shiko shtëpinë tënde... Atje lëre gruan të bëjë ç'të dojë... po t'i dojë qejfi të shkojë të harbojë dhe me krutanët... Sa për mua, mos u bëj merak... Unë, mos qofsha Dan Mteshi, po s'të përçolla me një grusht miza...».

— Zakonet e vjetra i kanë rrënjët të thella, mezi shkulen... Edhe kur shkuen, mbetet brenda ndonjë copë...

Kurti vazhdonte të fliste. Ishte usta i fjalës ai. Me sa dukej kërkonte një fjalë miratimi nga Dani, që të merrte zemër dhe të vazhdonte më tutje. Po i zoti i kullës ia kishte ngulur sytë si dy gozhdë dhe heshtte. Ata sy ishin të errët dhe nuk i depërtoje dot.

«Më urren», — tha me vete Kurti dhe e kuptoi menjëherë se, çfarëdo që t'i thoshte ai për Majën, Dani nuk kishte për ta pranuar kurrë... Në mos për gjë tjetër, vetëm e vetëm nga kënaqësia për ta kundërshtuar. Apo mos vallë në këtë mes kishte dhe diçka tjetër, të cilën Xhela nuk e dinte apo nuk kishte dashur ta thoshte?

Duhej të vepronte me shumë kujdes. Punët qenë koklavitur më tepër nga ç'i kishte thënë Xhela. Ai e ndiente këtë. Kishte bërë gabim veç kësaj: të kishte biseduar me Majën në fillim... Po dhe kështu nuk kishte bërë keq. Sepse puna nuk priste. Ftohtësia e Danit nuk fliste për mirë...

Dani shikonte në fytyrë Kurtin. E shikonte dhe mendohej.

Kishte nisur të thinjej në tëmthat. Megjithatë, në fytyrë nuk i ngjante Xhizes. Ajo i kishte pasur leshrat të verdha, kurse ky thuajse të zeza. I mbante të qethura shkurt dhe, ndonëse në to kishin nisur të vezullonin thinjat, asnjë qime nuk i kishte rënë. Kur hoqi kasketën dhe shkoi dorën nëpër to, qimet i shkanë nëpër gishtërinj si ato të një furçe të fortë. Ashtu si ai askush nuk i mbante flokët në Gruz. Edhe mustaqet andej nga fusha duhej të kishte mësuar t'i mbante ashtu, të holla, në tërë gjatësinë e buzës së sipërme. Jo, nuk ngjante fare me të motrën. Megjithatë, Dani e ndiente se, po të kishte rrojtur ajo, Xhizja, si ky, i vëllai, kishte për t'u bërë.

«Çfarë po thotë tani? Për Majën po flet?».

Kurti kishte heshtur e po priste përgjigje.

— Si thua, Dan?

— Ashtu si thua ti është, or Kurt. Sot është koha e të rinjve. Unë u plaka e ne pleqtë dolëm budallenj të gjithë... Veç kësaj, qeni plak nuk mëson dot të gjuajë... Edhe në mësoftë, me zor...

— Nuk më paske kuptuar, he burrë. Në Zallë, kur ndërtonim fabrikën, brigadieri im ishte më i madh nga të gjithë ne, thuajse plak. Megjithatë ai ishte i zoti i punës dhe, ç'thoshte ai, bënim ne.... Njeriu plaket, kur plaket nga mendtë, Dan Mteshi, kur plaket nga zemra... Këtu mosha nuk ka të bëjë shumë. Ka edhe pleq njëzetvjeçarë, ashtu si ka edhe të rinj tetëdhjetëvjeçarë...

Dani e vështroi me sy të habitur, pa ditur ç't'i përgjigjej. Kurti vazhdoi:

— Ti ke Ademin. Me t'u kthyer ai, do ta martosh e do të fusësh nuse në shtëpi... Maja, ti e di...

— E di, e di..., — tha Dani. — Vajza është nder i botës...

— Mos e thuaj atë fjalë... Vajzat kështu e kanë të rregulluar jetën, duhet të shkojnë te burri... Neve si baballarë na dhemb, po ato kurrë nuk na harrojnë... A të ka harruar Lezja? Folë, a të ka harruar?

— Lezen mos e nga... Ishte kohë tjetër kur u martua ajo... Atëherë vajza kishte në mendje vetëm derën e babës e derën e burrit... kurse Majës, me ato që po na shohin sytë, kushedi se ç'mund t'i kërcejë në kokë të bëjë ndonjë ditë prej ditësh...

— Mos i gjyko ashpër të rinjtë, Dan...

— Nuk flas për të tjerët... Byrekun që s'c ha, për mua u djegtë. Unë e kam fjalën për fëmijët e mi. Tjetër ishte Lezja, tjetër është Maja...

— Tjetër ishte ti atëherë, e tjetër je ti sot, Dan Mteshi... Njerëzit ecin përpëra. Ja, për shembull, atëherë nuk ishte kooperativist, sot je; sot bagëtinë e ke nxjerrë jashtë kullës. Jashtë pashë se ke marrë gëlqere e bëhesh gati ta lyesh kullën, si gjithë katundi... Përse i bën këto sot? Sepse koha na mësoi ne e të mësoi ty shumë gjëra... E kemi zakon e themi ne këndej: një këngë që del, këndohet... Apo jo?

— Mos e shpërndaj fjalën sa andej, sa këndej... Ato që thua ti, ashtu janë. Po këtu po flasim për fëmijët...

— Fëmijët tanë do të jenë më të mirë nga ne...

— A thua?

— Jam i sigurtë. Sepse ata po rriten e do të jetojnë në një kohë shumë më të mirë nga jona...

— Atë e di...

— Prandaj Maja nuk mund të dalë e keqe, siç ke frikë ti... Përkundrazi, ma ha mendja se ajo do të dalë më e mirë nga Lezja.

— I ke të vegjël fëmijët, o Kurt. Të rriten e pastaj bisedojmë bashkë. Fëmija, kur të gjen ditën, ta bën gërmitën... Po vajzat le të jenë mirë për vete atje ku të shkojnë, se nuk dua të mendohen fare për mua. I thonë fjalës: më mirë në kasolet e djalit se në pallat të dhëndrit... Mua më rrofshin krahet...

— Kur të dëgjon që flet kështu, me kaq mllef për fëmijët, njeriu mendon se do të jesh zënë me ta...

Dan Mteshi u skuq nga inati. Për një çast mendoi se mos Maja kishte hapur gojën, kishte vajtur e që ankuar te Kurti e ndaj tani ai kishte ardhur t'i fliste.

— Peshk pa halë e shtëpi pa fjalë s'ka, o Kurt Maraneli, — tha i zoti i kullës. — Po zemra e babës është det...

— Tani fole bukur!... Unë kam ardhur sonte t'i flas bash zemrës së babës...

— Ç'do të thuash?

— Për Majën e kam fjalën...

— Për Majën?

— Ta thashë dhe më parë. Ti e ke bijë unë e kam mbesë, por nuk e ndaj kurrë nga fëmijët e mi.

— Atë e di. Po ku e ke fjalën, Kurt?

— Më kanë nisur për te ti, Dan Mteshi.

Dani shkriu. Kishte pandehur se do t'i dilte tjetër gjë përpara, një hendek i vështirë për t'u hedhur, kurse i doli një ferreckë që mund ta shkelte fare lehtë me këmbë.

— Xhelë Broka më dërgoi...

Aq sa ishte qetësuar, aq u trondit sërish Dani. Pështyu me nervozizëm në gllanik dhe hapi, me duart që i dridheshin, kutinë e duhanit...

— Nuk kam nuse për Xhelë Brokën, — tha dhe u ngrysnë fytyrë. Mori një fije letër nga kutia dhe nisi të dridhte një cigare.

— Është djalë i mirë, Dan, — ia priti Kurti. — Ma hapi vetë zemrën mua... E do Majën...

— Me Brokajt s'përzihem..., — gjëmoi tjetri, ndërsa gishtërinjtë i dridheshin tek dridhte cigaren.

Pas këtyre fjalëve ra një heshtje. Kurti nuk po kuptonte përse tjetri ishte nxehur kështu. Po Dani që i vendosur. Ai e dinte mirë përse nxehej ashtu. Xani kishte qenë kushëri me Brokajt. Prandaj nxehej Dani tani. Kurse Kurti nuk kishte si t'i dinte këto gjëra.

— E ke dhënë fjalën gjetkë për të?, — pyeti Kurti.

— E ke dhënë fjalën?

Dani hetoi një çast fytyrën e Kurtit.

— Ta kisha dhënë fjalën, ti do ta dije!, — gënjeu.

Nëpër shkallët e kullës dikush zbriti me ngut. Dërrasat e molisura kërcitën. Pastaj një derë u përplas me forcë.

«Ajo është, — tha me vete Dani. — Maja... Përgjonte kuçka... Domethënë qenkan marrë vesh të gjithë...».

— Përse mendohesh, Dan?

— S'kam ç'mendohem. Ç'kisha për të thënë, ta thashë...

— Duhet pyetur dhe Maja.

— Për Majën pyetem unë!

— Vërtet pyetesh ti, por ajo do të martohet, jo ti!

— Do të thuash me këtë se të ka dërguar dhe ajo?

— Po të më kishte dërguar, do të ta kisha thënë. Ti e shieh

qartë se unë nuk vij këtu si shkes qëmoti... Nuk ngacmova ma-shën, s'i rashë caranit, as nishan kam prurë... Bëra si rinia unë; të gjitha këto i hodha në zjarr...

— Të lumtë ty!...

— Erdha këtu vetëm si daja i Majës, si njeri i shtëpisë, si shok... Erdha ta bisedojmë shtruar atë që kërkojnë të rinjtë...

— Të ka dërguar Maja atëherë!?

— Më ka dërguar vetëm Xhelë Broka. Me Majën nuk kam biseduar. Po nuk çuditem hiç që edhe ajo ta dijë këtë punë...

Dani hoqi me rrëmbim cigaren nga goja dhe e përplasi në dysheme.

— Edhe kjo paska ndodhur?, — thirri — Edhe këtë ma bëre, Kurt Maraneli?

Kurti shpuri buzën në gaz. Dhëmbët e bardhë shndritën ndën mustaqet e mbajtura me kujdes.

— Mos u nxe, Dan. As me mua mos mbaj mëri.

Vetullat e zeza të Danit dridheshin mbi sytë e errët. Kraharori i luhatej si calik i rrahur. Nga hundët fryma i dilte me tërsëllëm.

— Ky është fati i prindit, — foli prapë Kurti. — T'i rritë fëmijët e pastaj t'i martojë...

— Dëgjo, Kurt Maraneli, — shpërtheu Dani e vuri pëllëmbën këllëç mbi sofër, sikur donte të ndante kufijtë. — Mbi gocën time kam të drejtë vetëm unë, dhe vetëm unë mendoj për të!...

— Ne jemi prindër, — tha i qetë Kurti, — jo pronarët e fëmijëve tanë... Si prind, ne kemi fjalën tonë, po kjo nuk do të thotë që ne kemi të drejtë të bëjmë ç'të na teket me ta... Maja duhet pyetur...

— Atë punë e bëj unë... Nuk ka bërë vaki që i pari i shtëpisë t'i marrë vesh i fundit punët e gocave!...

Kurti e la të shfrynte. Dani foli për një copë herë të mirë, duke i rrëkëllyer fjalët mbarë e mbrapsht, deri sa më në fund u lodh dhe heshti. Atëherë Kurti mori paqetën dhe i zgjati një «Partizani». Dani bëri sikur nuk e pa paqetën që mbeti përpara tij për një farë kohe. Po Kurti nguli këmbë, duke thyer me vështrimin e tij vështrimin e tjetrit. Dani e mori cigaren dhe e vuri në vesh. Por nuk deshë ta ndizte. Tha se e kishte gojën farmak.

HIJET E MALEVE

Ndali. Iu zu fryma.
Po sikur të kishte marrë me vete ndonjë plaçkë, ndonjë bohçe a send tjetër të rëndë? Do të kishte mbetur në mes të këtyre rrëpirave. Tani është pa gjë në duar, vetëm rrobat e trupit ka e megjithatë, po i zihet fryma...

Po si bëhet që të shkojë tek ai pa marrë me vete një plaçkë?... Po pantallonat kush ia ka hequr dhe i ka veshur sërish këto petka të gjata, që i ngatërrohen nëpër këmbë e s'e lënë të ecë lirisht?...

Ajo nuk di gjë. Këto i di vetëm babai. Ai e lidhi këtë martesë. Ai i ka menduar të gjitha. Ajo po bën pikë për pikë siç e ka urdhëruar ai.... U përpoq ajo, u përpoq Xhela, por të gjitha vajtën kot. E ja, tani, ajo po shkon kështu, fill e vetme, në dorë të burrit...

Maja kalon dorën mbi faqet e djersitura mbi ballin e larg nga djersa... Pastaj nis të rendë sërish... Fshati i atij është ende larg, kurse dielli edhe pak e perëndon... Duhet të arrijë patjetër me ditë...

Martesë e çuditshme... Por kështu e ka urdhëruar babai. Dhe sytë i shkëlqyen kur e urdhëroi. Sytë dhe sëpata e hollë e ngjeshur në brez...

Kur doli nga Gruzi, e ndjeu gojën shkrumb. Sikur dhëmbët t'i qenë bërë hi. Pastaj ai shkrumb i thatë iu bë farmak i hidhur. Atëherë, në udhë e sipër, zgjati dorën të këpuste një degë. Por e tërhoqi prapë me rrëmbim. Ato ishin qershitë e Arabeska-ve. Një mëngjes kishte kaluar me brigadën andej dhe kishte kë-

putur një grusht qershish për vete e për shoqet. Ishin qershi të bukura, të mëdha, të kuqe, si qershi Burani. Po, tek po i vinin në gojë, një grua atje pranë kishte thënë: «Ta dinë njerëzit se sa gjak është derdhur për këtë qershi, s'i prek kush as me dorë!». Vajzat i kishin flakur tutje qershitë...

Fshati nuk dukej ende e dielli po perëndonte... Ishte ngjitur shumë lart. Mbi kokë tani kishte Malin e Skënderbeut. Mbi pyllin e Sakaracit, gjithë pisha, kishin rënë rrezet e kuqe të diellit e krejt shpati dukej së largu sikur e vështroje nëpërmjet një xhami të kuq...

Fshatit, që i doli përpara, i dredhoi. Duhej të mos e shikon-te njeri. Fshati i atij ishte më larg, mbas asaj kodre... Ra në gju-një në një burim. Pa në ujë kufijtë e fytyrës së vet e pastaj piu me rrëmbim. Kur u ngrit, dhjetë çapa më tutje shqoi një pemë qershie. Kokrrat skuqnin. U turr dhe këputi një degë. Ishin qershi të bëra mirë. Por, sapo i preku me gishtërinj, kokrrat u nxinë, e humbën shkëlqimin: ajo hije e çuditshme buronte e zezë diku brenda lëkurës së tyre...

Largoi gishtërinjtë nga kokrrat. Shkëlqimi u kthye përsëri. Afroi dorën. Hija i errësoi...

«Hija qenkam unë!», — tha dhe u tremb.

Lëshoi qershitë në dhe. Hapi pëllëmbën e dorës dhe vësh-troi... Lëvizti gishtërinjtë me radhë e nuk dinte ç'të mendonte...

«E vdekur jam unë apo e gjallë?».

Ajo e dinte se ishte e gjallë dhe ishte nisur për të vajtur te burri që e priste atje, në fshat, e priste me padurim, kështu i kishte thënë babai. «Unë jam hije, — tha dhe në gojë iu mblodh vrer. — Një hije që shkon të bëhet nuse...».

Një qen lehu diku. Maja u tremb dhe rendi me të katra. Rendte dhe mendonte për veten, që ishte bërë hije. Kur kishte ndodhur kjo? Kur u nis, qe e gjallë. Për këtë ishte e sigurtë. Po si atëherë? Me siguri rrugës ishte shndërruar në një hije. Do të kishte shkelur në ndonjë vend të mirë, në ndonjë limer zanash dhe ato e kishin kthyer në hije... O mbase nuk kishte shkelur kund, por zanat, nga zilia, se qe e bukur dhe po shkante te burri, e kishin kthyer në hije... Po sido që të bëhej, qoftë dhe hije, ajo do të shkante te burri. Ai e priste me padurim. Kështu i kishte thënë babai.

Ç'do të thoshin nesër në fshatin e saj,, kur ta merrnin vesh? Ç'do të thoshte Deja? Po vajzat e tjera? Do të habiteshin e shumë do t'ia kishin zili. Si zanat. Sepse burri i saj nuk qe dokushdo: kishte një palë kulla si pallatet e përrallave...

Ndërkaq, dielli kishte perënduar krejt. Yjet **qenë ndezur në qiell. Patjetër duhej të kishte dalë edhe hëna, sepse Maja e shikonte hijen e vet që rendte përpara saj.**

Si ishte hëna atë mbrëmje? Duhej të ishte e bukur, plot dritë, se kudo, nëpër male e pyje, mbi pemë e mbi shkëmbinj, **mbi ujëra e mbi re, kishte derdhur një dritë të butë, të ëmbël, si pluhur argjendi...** Edhe mbi atë, Majën, duhet të ketë derdhur nga ky pluhur i çuditshëm...

Maja kthen kryet të shikonte hënën e bukur. Po në qiellin plot yje, hëna nxin. Është si një lëmsh i zi leshi, si një njollë e madhe zifti...

Vajzës i priten gjunjët. «Hënë e zezë!», — thotë e i dridhet buza.

Maja kthen sytë të shohë yjet. Yjet nxihen edhe ata. Në fillim nxihen ata që janë më pranë hënës, pastaj, ca nga ca, nisin të nxihen të gjithë... Nuk shuhën, nxihen... Tani është mbushur qielli me këto njolla të zeza e të pafundme...

Vajza ulërin. Tmerrohet dhe ikën me vrap. Nga sytë i rrjedhin lotët, faqet i djegin, shamia i shket dhe leshrat e saj të verdha e të prera shkurt i përndahen anës nga vrulli...

Sa ikën kështu, as ajo nuk e di. Më në fund arrin.

Në mes të mjegullës së ngrohtë të ndajnatës, në mes ca gërvimash të çuditshme, që vinin nga diku, në mes blegërimave të dhive të nginjura e të pamjela, Maja hyn në fshat.

Lotët i përthahen. Ajo shkon gjuhën në buzët e shkumbosura. Kraharori i hov përpjetë duke kërcyer mbi të linjta.

Ku është kulla e atij, ajo kullë që është si pallatet e përrallave?

Maja hyn në oborr. Kulla është e zezë, duket si e kalbur. Vetëm në përrallat e këqija ka të tilla kulla. Nëpër skuta të errëta, ca bulkthe të palodhura çërcërijnë pa pushim në ajrin e valë. Një këmborë tringëllin diku pas gardhit. Një dhi turfullon. «Edhe këtu e paskan nxjerrë bagëtinë nga kullat», — thotë. Oborri është i zi. Një rreze e verdhë drite ikën nga një derë e

hapur dhe bie gjer në mes të oborrit të mbushur me kakërdhi e kashtë të fëlliqur...

Dikush del nga kulla. Nuk është ai. Është një plakë.

«Vjehrra!», — thotë Maja.

«Xhafë! Xhafë!» — thërret plaka.

Xhafa gjëmon nga brenda.

Ai është.

Majës i dridhet zemra.

«Xhafë! Erdhi, erdhi!», — lajmëron plaka.

Maja çuditet.

«Ku më njohu? — thotë me vete. — Si duket më prisnin të gjithë... Paska pasur të drejtë babai!».

Në derë tani kanë dalë të gjithë. Duken një grup laragan. Atje është edhe ai.

«Eja, nuse!», — thotë një zë i ngjirur.

Dikush shkëputet nga të tjerët dhe i afrohet. Është plaka. Kur del nga hiya e kullës, mbi rrobet e saj bie hëna. Po Majës i duket sikur ajo plakë është veshur e gjitha me rreca... Kur plaka i zgjat duart për ta marë në grykë, Majës i bëhet se ajo i zgjat dy copa leckash që kërkon t'ia lidhë në zverk...

Pastaj ai lësh leckash e tërheq për dore dhe ua shpie të tjerëve...

Të gjithë diç i thonë, por ajo nuk dëgjon gjë. Shikon vetëm buzët e tyre që lëvizin, por nuk ndien asnjë zë. Si në një film të vjetër pa zë.

«Ky është plaku, — thotë Maja. — Kurse ky me këto mustaqe të zeza është im shoq!».

Ja ngul sytë atij që është i shoqi, aq sa burri turbullohet. Mbase i vjen zor nga pleqtë që nusja e re ia ngul sytë me kaq guxim para tyre... Por pleqtë nuk merren më me të. Plaku është ulur në qoshe të oxhakut, kurse plaka diku ka vajtur. Mbase po përgatit ndonjë gjë për të ngrënë... Jo, do ta kenë përgatitur gjithçka që më parë, se ata e prisnin...

Nga dera e hapur hyn një lagështi dhe një erë gjethesh të kalbura. Dëgjohet pëshpëritja e buburrecave që vozisin pranë arkës së bukëve...

«Po kjo grua cila është?», — pyet Maja me vete.

Në këmbë është një grua e hollë, si një karthije, e mbuluar

Nga kulla dalin të gjithë. Oborri mbushet plot fjalë. Qentë lehin.

Maja ikën me vrap.

«Sa mirë!», — thotë, dhe vëren hënën si ar i kulluar rrethuar nga yje të panumërta xixëlluese.

Khafa i është vënë pas. Por Maja e di që ai nuk ka për ta zënë dot kurrë... Ja qershia. Vajza ngre kryet. Rrezet e hënës bien mbi qershia. Kokrrat skuqin. Ajo zgjat dorën dhe këput një grusht... I shikon. Ato janë të kuqe. Shkëlqejnë nga rrezet e hënës dhe skuqin... Maja qesh me vete dhe i ndien këmbët më të lehta...

Kur doli në kulm të bregut, vajza pa fshatin e saj. Atje qëndroi. Mori frymë. Qe djersitur, qe kapitur, por më në fund kishte shpëtuar... Ktheu sytë për të parë kullën...

«Ku është kulla jonë?», — tha me vete.

Pemët nxinin. Hija e malit binte mbi një pjesë të fshatit.

«Jo, jo!», — thirri Maja dhe nisi të qante.

Me sy të çapëlyer shikonte atje ku duhej të ishte kulla e tyre. Në vend të kullës, dukej një sëpatë e madhe, një sëpatë e bardhë, e madhe...

«Jo! Jo!», — thirri rishmë, por ndjeu se fryma po i zihet nga një lësh në fyt... Ajo sëpatë e madhe, ajo sëpatë e bardhë dhe e madhe midis pemëve të zeza nuk e linte të merrte frymë...

«Jo!», — briti dhe u zgjua.

Hapi sytë. Pa qark nëpër errësirë. Një rreze hëne hynte nga një frengji. Në kullë nuk ndihej asgjë. I ati dhe gjyshi gërhnin në dhomën tjetër. Hallë Fija flinte si e vdekur, me gojën gjysmë hapur, atje në qoshen pranë arkës së vjetër, ku gjithë natën lëviznin minjtë...

Ajo shkoi dorën në ballin e djersitur... Kraharori i hovte me vrull dhe asaj i dukej sikur nuk po ngopej dot me frymë... Buzët i kishte shkrumb, gojën farmak... Ende e ndiente veten të munduar nga makthi që e kishte ndjekur në gjumë. Nga ky makth e ndjeu veten të plogësht edhe kur u ngrit e zbriti poshtë, në prag të portës së kullës. Atje ndenji, shtrëngoi gjunjët midis krahëve, mbështeti shpinën pas dërrasave të vjetra e të plasaritura të portës dhe hodhi vështrimin përpara, në peisazhin

e ndriçuar nga hëna ë plotë... Që larg, vinte gurgullima e lumit. Një fillad i lehtë ngiste gjethet...

Kulla uli sytë. Leshrat e verdha të vajzës ishin plot dritë hëne.

«Vuan», — tha kulla dhe rënkoj.

Ktheu sytë qark e pa kullat e tjera. Biseda e tyre kishte marrë fund për atë natë. Tani të gjitha ishin të heshtura, si të përgjumura. Vetëm hera-herës dëgjohej një klithje e dëshpëruar, një klithje e mbytur, që shfrynte një dhembje të thellë e të pangushëlluar. Ishte kulla e korbave, që nuk gjente dot paqe pas asaj që kishte ndodhur në gërmadhat e saj me Xhelën e Majën... Gjithë kullat e kishin marrë vesh këtë punë dhe tani, natë për natë, atë fjalë kishin në gojë. E ngacmonin, e xhindosnin, e bënin që të çmendej... Atëherë kulla fatkeqe s'dinte nga t'ia mban-te dhe niste e trazonte foletë e potershme të korbave. Korbat shqetësoheshin, ngriheshin në fluturim; vinin rrotull mbi kullë derisa gjithçka qetësohej prapë...

Kulla e Dan Mteshit kishte hallin e vet. Ajo mendonte se si kishte për ta ndier veten kur ta merrnin vesh shoqet se ç'po ndodhte në kthinat e saj... Ku ka shamatë, ka horllëk, thonë. Shumë kulla kishin nisur të lyheshin me gëlqere jashtë e brenda, kurse ajo nxinte ende, megjithëse gëlqerja ishte blerë dhe priste në oborr. Po Dan Mteshi nuk ia kishte ngenë gëlqeres: atij ato ditë i ziente koka nga halle të tjera... Sepse nuk i thonë shaka të arrish në këto ditë të bësh atë që bëri ai. Duhet guxim e dinakëri e madhe ose... marrëzi e madhe!

Kulla sjell ndër mend ato që kishte dëgjuar ç'a muaj më parë në kthinat e saj. Maja nuk i di ato biseda. Ajo nuk ndodhej atje...

...Dan Mteshi u mendua një hop. Tjetri priste përgjigjen. Kishin ndenjor ballë për ballë. Kishin zbrazur nga tri duqe raki për shoq dhe ende s'po vendosnin. Megjithatë, sa më shumë luanin duqet, aq më shumë zemër merrte i zoti i kullës.

I qe bërë hije Xhafa. Tani kishte guxuar t'i vinte dhe në shtëpi faqeziu. Ruajti rastin, si në pritë. Të qe disa muaj më parë, mbase do të qe ngritur e t'i thoshte të vinte majat nga ki-

shte thembrat... Por tani Majën nuk e ka këtu, ajo nuk çan kokën për të. Kurti ia mori mendjen. Atij Danit i është mbledhur një lëmsh i hidhur në gjoks. Midis mysafirit dhe atij veç të tjerëve, ka hyrë në mes edhe rakia. Rakia dhe mllefi. Megjithatë, kur Xhafa përmend emrin e fisit të tij të madh, emër që atij i ngjan sikur pëshpërit me rrokje mëndafshi, Danit i trazohet përbrenda...

«Mos ki frikë, Dan Mteshi, — i thotë ai tjetri. — Nuk je as i pari, as i fundit...»

— Nuk e kam për atë... — përgjigjet Dani, po sytë e tij vazhdojnë ta shikojnë Xhafën me një shndritje mërzie.

— S'trembet ujku nga mushkonjat!, — thotë prapë tjetri.

— Mirë e ke ti... Zakoni është zakon... Po pushka ua ka prerë rrugën...

— Nuk vjen puna gjer atje...

— Atë mos e thuaj.

— E them që ç'ke me të! Ku s'çan trimi, çan dinaku... Apo jo?

— Ç'do të thuash me këtë?

— Nuk zë kush iriq me duar lakuriq... Edhe ne nuk i biem ballas punës... Veç kësaj, or Dan Mteshi, ja ku po ta them: meraku është më i fortë se gjaku... Në qiell të shkojë pushka, unë s'i ndahem kësaj pune!...

— Mos u mbaj për shkumë, Xhafë... S'je më i ri tani... Po thuaj se burri është burrë e nuk e lë veten ta tërheqin nga hundët kalamanjtë...»

Xhafa heshti. Edhe Dani heshti. Dukej sikur tani mendimet që kishin në kokë po lidheshin mes tyre, pa qenë nevoja që ata të flisnin.

Po në të vërtetë Xhafa mendonte se, të qe kohë tjetër, Dani as kishte për ta zgjatur kaq. Edhe të mos donte, nuk kishte për të guxuar. Sepse atëherë njerëzit mjaft të dëgjonin emrin e fisit të Xhafës, që t'u dridheshin leqet e këmbëve...

Duqet u shkundën prapë dhe prapë u mbushën.

— Sidoqoftë, — tha Xhafa, — për kreun e mallit u morëm vesh...

Kreu i mallit ishte Maja.

Dani tundi kokën.

— Me hajër qoftë! — tha Xhafa dhe zbërtheu dy këmi-shët që kishte veshur. Nxori nga gjiri një qese bezeje të lyrosur. Liroi gjalmin e qeses dhe, duke lëpirë gishtërinjtë e plasuritur, i numëroi Danit kaparin për kreun e mallit. Zakoni e donte që atje të ishin dëshmitarë dhe dy të tjerë, por, ashtu si kishin ardhur punët, më mirë të rrezikoje të hollat, sesa kokën. Rëndësi kishte që puna të kryhej. Megjithatë, shumë herë dora i drodh tek i numëronte ato fletë, duke menduar se mos vallë Dani i punonte ndonjë të pabërë. E dinte burrë zakonit, që nuk i luante fjalës, por kush mund ta dijë se ç'fsheh tjetri në mendje?

Ngriti kryet e pa të zotën e shtëpisë. Ky i kishte ngulur sytë në turrën e të hollave, po dukej qartë se mendja i punonte gjetkë. Xhafa u tremb, mendoi se mos vallë ai e kishte kthyer.

Dani zgjati dorën, kapi duqen dhe e ngriti ta zbrazte me fënd. Fikthi i kërcyer i lëvizi në grykë, kur ai hodhi kokën pas për të gëlltitur rakinë. Pastaj fshiu buzët me shpinën e dorës, e la duqen në gllanik, por paratë nuk i preku.

«Mos vallë do më shumë?», — tha me vete Xhafa.

Pastaj, duke buzëqeshur si nëpërkë, pyeti:

— Jemi në rregull?

— Po, — tha me të përtypur Dani i menduar.

— Toke këtu atëherë!»

E tokën, bile Xhafa u zgjat mbi mezetë e mbi duqet, për ta rrokur në qafë.

Që këndeje e tutje për të biseda u bë më e lehtë. Megjithatë Danit hera-herës i humbisnin sytë diku, e atëherë i ngjante vetja si një ujk plak pylli, i cili ndoshta s'kishte dhëmbë, po prapë, e tërhiqte pas vetiu, urdhërues, tërë lukuninë, me atë urtësinë e pamposhtur që kishte mbledhur brez pas brezi.

Xhafa tashmë nuk shihnte përpara asnjë pengesë. Duke folur, i vinte për të qeshur nga gëzimi, nga dredhia që kishte kurdisur, dhe atëherë niste të gogësinde duke nxjerrë nga goja grahma rakië dhe hudhrë... I kishte menduar të gjitha ai. Gjatë kësaj kohe, Dani do t'ia shtrëngonte ca kapistrën kreut të mallit, do ta bënte terbijet e do ta mësonte se si duhej të vepronte... Gjithçka do të mbulohej me rrobën e karasevdasë,

sikur midis tij dhe Majës kishte plasur një dashuri e madhe. Kështu askush nuk kishte për të thënë dot as gjysmë fjale për martesën e tyre. Një ditë prej ditësh, kreu i mallit do të ikte nga shtëpia e të t'et dhe do të shkonte në shtëpinë e jaranit... I ati, Dani, do ta priste vajzën gjithë ditën e pastaj, në mbrëmje, struk e struk, do të shkonte të lajmëronte në lokalitet se kështu e kështu, vajza i kishte humbur, kishte dalë në mëngjes herët nga shtëpia e nuk ishte kthyer më gjer atëherë... Domosdo, gjithë katundi do të ngrihej në këmbë. Kërko andej, kërko kënde, kushedi mbas sa ditësh kishin për ta gjetur në katundin e Xhafës e mu në dyshek të Xhafës... U bë si u bë, të rroftë e i pafsh hajrin! S'kishin se ç't'i thoshin gjë tjetër... Merakut s'ke ç'i bën...

Këto të gjitha kishin ndodhur ca muaj më parë, kur Maja ishte ende në hekurudhë. Kur ajo u kthye, Dani nisi të rrëfehej edhe më i rreptë me të, për ta mbajtur vazhdimisht nën thundrën e frikës. Kështu do ta kishte më të lehtë të bënte ç'të donte me vajzën. Ç'është e vërteta, kur shikonte ato që po ndodhnin në fshat, i pritëshin forcat. Por mjaftonte të takohej me Xhafën dhe të merrte zemër prapë. Nga ana tjetër kishte dhënë fjalën, fjala është fjalë. Kësisoj i dha më në fund karar që as të mos mendonte se Maja do të kundërshtonte. Gjatë asaj kohe, e kishte shtrënguar dhe trembur aq shumë me britma dhe kanosje, sa ishte i sigurtë që, me të dëgjuar fjalët e tij, ajo do të bindej si një dele e trullosur. Por, kur i erdhi Kurti në shtëpi dhe kuptoi se të tjera plane po kurdiseshin prapa kurrizit të tij, i hipi gjaku në kokë dhe u tërbua fare. I dërgoi menjëherë fjalë Xhafës që të bëhej gati, se ndonjë prej atyre ditëve do t'ia sillte mallin gjer në kufi të katundit. Ndërkaq, hoqi mënjane Majën dhe i tha se ç'duhej të bënte...

Vajza, sapo dëgjoi ato fjalë, shpërtheu në lotë... Dani bëri sikur nuk e vuri re. Priti një hop se mos vallë ajo do t'i thoshte ndonjë fjalë. Po, duke qenë se ajo heshtte, ai vazhdoi më tutje. I tha prapë se si do të nisej ato ditë për te burri...

— Babë, — ngriti zërin vajza, — babë...

— Sut!, — iu çorr Dani.

I tha se nuk donte asnjë fjalë prej saj. I tha se për të nuk kishte rrugë tjetër. O Xhafën, o sëpatën...

Maja nuk i mbante dot lotët.

— Do t'i kalojë, — mendoi Dani. — Lotë gocash, ujë me kripë!..

Duke menduar këto, doli nga dhoma. Megjithatë e ndiente veten të shqetësuar e një tronditje e brendshme nuk e la tërë natën të mbyllte sy... Të nesërmen u ngrit i zhubravitur, me vija të mavijosura në fytyrë nga të pagjumët. Cigarja iu duk helm në gojë. Majën nuk donte ta shikonte. I shmangej. O mbase nuk guxonte ta shikonte.

Maja ngrihet dhe kthehet përsëri në kthinën e errët. Jash-të këndesat lajmërojnë me potere afrimin e mëngjesit. Ajo mbyll sytë e kapitur. Nuk urren askënd për ato që po i ndodhin, sidoqoftë jo të atin. Atë më pak nga të gjithë. Për atë edhe tani i ndrydhet zemra. Për atë i vjen keq, ndien mëshirë. I vjen keq që ai sillet kaq ashpër me të... Por është e vendosur, dhe kjo i jep forcë.

FJALËT E URREJTJES

I shte errësirë, kur Maja doli nga kulla. Duke zbritur shkallët e drunjta, ajo shkeli në majë të gishtërinjve ngadalë e me frymën pezull, por sapo hodhi pragun e u dha në oborr, u sul me vrull përpara dhe çau pas kullës, drejt pyllit.

Ajri i freskët i natës, vesa që i njomte putra e zbathura, bari që i vizhgëllonte nën këmbë, e bënë t'i ripërtëriheshin forcat e të mos ndiente lodhje. Vetëm kur arriti në drurët e parë të pyllit, ajo qëndroi. Shkoi dorën në faqe, ndjeu gjakun e nxehur që i valonte dhe u shemb përdhe. Ndjenja e parë që një lëkundje e qetë e përzier me ndjenjën e turbullt të lëkundjes së qiellit plot yje mbi krye.

Pastaj u ngrit sërish. Pylli që i kredhur në një errësirë të heshtur e të frikshme. Hëna kishte perënduar me kohë. Drurët, ngatërruar me gjethe e degë të shtrembra, dukej sikur përgjonin diçka në mpirjen e tyre të madhe. Zërat e lodhur të natës qenë platitur, ato të ditës së re ende nuk ishin zgjuar. Gjithçka ndillte ndjenjën e një pritjeje, që Majës i dukej e pashpjegueshme, e huaj. Megjithatë, kjo pritje e papërcaktuar ca nga ca u davarit, dhe atëherë ajo e ndjeu veten të qetë. E kishte vendosur atë që do të bënte dhe kjo nuk qe as e panjohur, as e huaj për jetën, por qe vetë jeta, të cilën ajo e kishte marrë në duart e saj dhe po e shpinte atje ku dëshironte. Rëndësi kishte që ta shtrëngonte fort, të mos e lëshonte kurrë nga duart.

Duke u futur thellë e më thellë në pyll, ajo nuk vërente asgjë, sepse mendimet e sulmuan sërish. Ato nuk i ndaheshin prej ca muajsh, por ato ditë i qenë bërë edhe të padurueshme

dhe të shtrenjta. Ajo në to gjente hidhërimin e madh, por edhe fytyrën e Xhelës dhe ëndrrën e saj. Ato mendime e kishin shushatur ca, saqë edhe në punë hera-herës harrohej.

— Ç'ke kështu?, — i thoshte Deja.

Kur ia tha ditën e parë, ishin atje dhe vajzat e tjera të brigadës. Kishin ndenjur nën hijen e një mani me degë të ulëta, ndanë arës së mbjellë me grurë, dhe po çlodheshin. Maja qe turbulluar e diç kishte murmuritur nëpër dhëmbë, pa dhënë përgjigje të qartë. Të nesërmen, Deja i qe afruar në punë e sipër. Atë ditë punonin tek ullinjët: rregullonin vetulloret dhe mihnin dheun në rrënjë të pemëve.

— Ç'ke kështu, Maja? — i tha prapë shoqja.

Maja s'e kishte mendjen atje. Mihte me bel dheun dhe, ndonëse i mbante sytë te hekuri i shndritshëm i veglës, nuk e kishte mendjen atje. Deja e zuri për krahu. E vështroi në sy.

— Ç'ke kështu, Maja? Ke ditë që rri e hutuar...

— Asgjë s'kam, Deje.

— Nuk je më ajo e para. Unë të njoh mirë ty. Ti, kur punon, e përpin punën... Kurse ke ditë që me mendje nuk je këtu...

Maja uli kryet. Ishte e sigurtë se, po ta pyeste Deja edhe ca, ajo kishte për t'ia hapur zemrën së gjithash.

— Ke rënë në dashuri?, — pyeti befas Deja dhe çoi buzën në gaz.

Maja u drodh. Iu duk se shoqja i lexonte të gjitha këto me lehtësi të madhe në fytyrën e saj të zverdhur, në sytë e përgjumur, në buzët e shtrenguara, në krejt lëvizjet e plogështuara të trupit.

— Fol, Maja!

— Mos më ngacmo, Deje, — ia ktheu Maja dhe u skuq.

— Nuk të ngacmoj. Dua të të ndihmoj.

— Ti nuk ke si të më ndihmosh...

— Ashtu qenka puna?, — tha shoqja disi e fyer.

Maja heshti një hop. Shoqet e tjera qenë shpërndarë nëpër ullinjët. Disa bisedonin me zë të lartë nga një rrënjë te tjetra. Njëra, atje poshtë, qeshte...

— Deje, — tha Maja, — mos u zemëro me mua. Ti e di

që të kam shkuar motrës. Bashkë jemi rritur, bashkë kemi qenë në shkollë, bashkë vajtëm në hekurudhë, bashkë punojmë sot e kësaj dite e do të punojmë gjithmonë... Po ka çaste kur njeriu nuk i hapet dot edhe një shoqeje kaq të dashur si të kam unë ty...

Deja e kuptoi se diçka shumë e rëndë e mundonte zemrën e shoqes. E dinte që shpesh, pas një heshtjeje të një vajze, fshihet një luftë e ashpër, e dhimbshme. Në qoftë se do të ishte e fortë, ajo triumfonte, ndryshe merrte fund me të gjitha. Sido që të vinte puna, Deja për një gjë ishte e sigurtë: në këto çaste të vështira, një vajzë si Maja e kishte për detyrë të ishte e fortë, e bindur në të drejtat e veta, dhe t'i mbronte ato me guxim.

— Mirë, — i tha Majës. — Nuk ngul këmbë... Vetëm një gjë dua të të them: mua do të më vijë turp nga ti e nuk do të dua të të kem kurrë shoqe, po mora vesh se je ligshuar dhe ke ngritur duart e mundur...

— Përse më flet kështu, Deje? Unë të dua...

— Edhe unë të dua, por burrëreshë dhe të vendosur...

Këto fjalë të Dejës i dhanë zemër Majës dhe qenë për të një ngushëllim i madh në netët e saj të pagjume e të lodhshme. Sa kujtonte ato fjalë dhe fytyrën e Dejes, e shikonte të qartë rrugën që duhej të mbronte, e kuptonte dhe i dukej fare e lehtë, e natyrshme vendosmëria dhe guximi për të luftuar ashtu siç po bënte.

Deja nuk e hiqte nga sytë. E vërente me kujdes. Pa folur fare me Majën, e kuptonte fare mirë se ç'po ndodhte me shoqen. Së paku kështu mendonte Maja. Jo mendonte, por ishte e sigurtë. Ata që dashurohen, nuk dinë të ruhen, thonë. Megjithatë, ata kanë edhe ndjenjën e kundërt: dyshojnë për çdo gjë. Po dyshimet e Majës nuk qenë krejt pa vend. Në mos të gjitha, mjaft prej shoqeve e kishin vënë re mirë se si Maja skuqej flakë në fytyrë porsa shihte Xhelën... Kështu edhe atë ditë. Kishin një mbledhje të të gjitha brigadave. Deja kishte qëndruar pranë Majës. Xhela erdhi me brigadën e vet. Fytyra e Majës u bë si lulekuqe.

Deja i shtrëngoi dorën. Nuk i tha gjë. Vetëm i shtrëngoi

dorën, po në një mënyrë që fliste më qartë se çdo fjalë. Maja ktheu kryet nga ajo. Sytë e zinj të shoqes depërtuan tej e tej me një buzëqeshje të ëmbël. Vetëm në nesërmen, kur ishin duke punuar, shoqja iu afrua dhe i foli hapur. E zënë ngushtë, Maja nuk diti të ruhej më.

— Përse ke frikë atëherë? Përse rri kështu e brengosur e kokëprerë?

— Kam frikë, Deje...

— Ke frikë se nuk të do?

— Për atë jam e sigurtë, — ia ktheu Maja duke folur me zjarr. — S'ka gjë që na ndan më...

— Atëherë?

— Ç'do të thotë baba?

— Sido që të mendojë, ai duhet të bindet...

— Ashtu thua ti?

— Ashtu them. Dani nuk është burrë i keq, nuk është pranik, njeri që s'bindet... Në katund nuk i është dëgjuar kurrë emri për të keq. Është bujk i palodhur... Në asamble, ti ke parë vetë, të gjithë veç fjalë të mira thonë për të. Nuk është njeri i hedhur, është e vërtetë, nuk bie shumë në sy as për këtë, as për atë, nuk është kund në krye, por as në bisht... Kështu më duket mua. Megjithatë, ecën bashkë me shokët e nuk ndahet kurrë prej tyre...

— Kur më flet ti kështu, — tha Maja, — çdo gjë më duket e lehtë.

— Po Xhela ç'thotë?

— Xhela mendon si ti...

— E sheh, budallaqe! Prandaj mos rri ashtu, me frikën strukur në zemër... Fundja, na ke dhe ne këtu...

Këto fjalë e mallëngjyen Majën dhe ajo e përqafoi shoqen me dashuri. Ashtu siç thoshte Deja ishte. Askush nuk kishte të drejtë të hynte për të keq mes asaj dhe Xhelës. Megjithatë, Deja nuk e dinte se ç'kishte ndodhur. Sikur ta dinte, me siguri kishte për të folur ndryshe... Jo vetëm ajo, po edhe të tjerët kishin për të menduar ndryshe për Dan Mteshin.

— Qëkurse jam kthyer nga hekurudha, — i rrëfeu ajo shoqes, — im atë është bërë më i egër... Më çirret për hiçgjë... Zëmra ma ndjell se diç e keqe po më afrohet...

Deja nuk i dha rëndësi. Vuri buzën në gaz, se kjo e gjitha mbase kështu i dukej asaj, po kishte për të parë se çdo gjë do shkonte si jo më mirë.

Për Maja kishte pasur të drejtë. Ç'do të thoshte tani Deja, sikur ta merrte vesh se Majën, shoqen e saj, aksionisten që kishte dalë tri herë sulmuese e kishin shitur?

Maja është shtrirë praptazi. Pemët ngrihen mbi krye duke mbuluar, si një tendë e pafund dhe e thurur nga degë e gjethe, qiellin e errët, që ka nisur të hapet. Është lodhur nga të pafjeturit dhe qepallat i rëndojnë. Megjithatë, në ato çaste kapi-tjeje, kur kryet i dhemb nga mendimet, ajo ka gaz të sjellë ndër mend Xhelën dhe gjumi ta zërë duke menduar për atë. Fytyra e tij e qetëson, fjalët e tij i japin forcë... Dhe janë pikërisht ajo fytyrë e ato fjalë që e bënë të duronte atë që i ndodhi atë mbrëmje në kullë, dhe e bëjnë tani të veprojë me kaq vendosmëri, si një rebele e vërtetë e dashuruar...

«Në qoftë se më do, duhet të tregohesh e fortë.»

Këto ishin fjalët e Xhelës që Maja i sillte në mend me tërë zjarrin dhe fantazinë e rinisë së saj të posapjekur.

Kurti i kishte treguar Xhelës se si qëndronin punët. Xhi-xhë Broka e kishte ndier veten ca të fyer dhe, të qe për të, do ta kishte lënë fare atë punë, por Kurti i kishte dhënë të kuptonte se ajo çështje në radhë të parë varej nga vetë të rinjtë. Atëherë Xhela kishte thënë troç se nuk hiqte dorë. Jo për inat, sepse ishte marrëzi të martoheshe për inat, por sepse ashtu i thoshte zemra.

— Çdo njeri e ka veten në dorë, — kishte vazhduar t'i thoshte Xhela Majës. — Ti, unë e kemi veten në dorë ... Mos prano asgjë. Se, Kurti nuk ma tha, por Dani me siguri diç të fëlliqur ka kurdisur në kurriz tonë!... Qëndro e fortë Maja!

Se ç'kishte kurdisur i ati, Maja e dinte mirë.

— Në më dëgjon mua, — vazhdoi pas një copë here djali, sikur të qe menduar mirë para se të fliste, — në më dëgjon mua, ti duhet të bësh një send...

— Çfarë? — pyeti Maja.

— Të vish me mua!

Vajza s'u përgjigj menjëherë. U mendua një hop.

— Dajë Kurti të ka mësuar kështu?, — pyeti pastaj.
— Ç'hyn dajë Kurti këtu? Këtë po ta them unë... Kjo është e vetmja rrugë...

Maja ra në mendime.

— Ose, — vazhdoi djali, — ose... po, por, ti nuk do... ka dhe një mënyrë tjetër... T'ia themi të gjitha dajë Kurtit, meqë përmende atë, dhe ta shpallim në tërë fshatin se kështu kështu Dan Mteshi...

Maja nuk e la të mbaronte.

— Mjaft, — u hodh e foli. — Asnjë nuk duhet të përzihet në këtë mes... Midis tim eti dhe meje nuk ka nevojë të hyjë një i tretë... As dajë Kurti, as ti, Xhelë... Unë do të luftoj vetë... Ja ku po ta them...

U skuq e sytë padashur iu mbushën me lotë, ndërsa Xhela e dëgjonte pa u ndier e duke përmbajtur me zor zemëratën kundër Dan Mteshit. Maja fliste me gjyç, duke vënë tërë zjarrin e zemrës në fjalët që thoshte. Fliste e një fill mendimi regëtitinte thellë në vetëdijen e saj. Xhelës i thoshte fjalë të forta dhe herë-herë të ashpra, por në brendi e ndiente veten të vetmuar. Do të kishte dashur në ato çaste që vërtet të kërkonte dorën ndihmëse të atij, Xhelës, dhe të dajë Kurtit... Ajo e dinte se edhe daja, edhe gjithë shoqet e saj, edhe tërë fshati do të rëndnin atje në krah të saj, mjafton që ajo t'i kërkonte. Por kjo donte të thoshte, nga ana tjetër, se ajo nuk ishte më në gjendje t'i bënte ballë të atit, ishte mposhtur, dhe se tani vetëm në mëshirën e të tjerëve mbante shpresë...

Kur mendon kështu, ajo e ndien veten edhe më të vetmuar. Gjyshi i mykur në pleqërinë e tij tepër të shtyrë, është si një i huaj për të. Hallë Fija është e urtë, e butë, por ajo nuk e kupton zemrën e Majës, sikur ajo vetë nuk ka qenë kurrë e tillë. Ja përse në kullë ajo e ndien veten krejt të vetmuar. Të kishte motrën atje, do të ishte ndryshe. Motrën ose Ademin. Jo, të ishte Ademi atje, babai nuk do të guxonte kurrë të inatosej me të gjer në atë shkallë...

Maja sjell ndër mend atë që kishte ngjarë një natë më parë, dhe një dridhërimë i rrëqeth shtatin.

Në dhomë kishin qenë vetëm ata të dy dhe gjyshi. Plaku qe i strukur në një qoshe, në gjysmerrësirë. Nga tulla e rrum-

bullakët dhe e ndritur prej rrezeve të kuqërreme të llampës, përhapeshin në të katër anët si kurorë, ca fije të holla flokësh bojë argjendi. Duke përkulur fytyrën e tij të tharë, si copë kërcuri, mbi ca rripa kuajsh, ai punonte me nxitim frap e frup me një gjilpëryer që e mbante si sfurk. Ishte punë e kotë ajo që bënte, se askujt s'i hynin në punë ata rripa të kalbur, por me këtë plakun kalonte kohën. Poshtë, në oborr, kishte një tog shkarpash e opingash, takëme kuajsh dhe samarë të prishur me mbushëtrën e kashtës jashtë, litarë nyje-nyje e gjevrekë, rrangalla nga më të ndryshmet, që gjyshi i kishte mbledhur poshtë e lart e që i qepte e i shqepte sa për t'u ndodhur në punë. E, kur merrej me to, asgjë tjetër nuk e prckte dot më kureshtjen e tij të topitur...

— Dëgjo këtu, — gjëmoi zëri i babait.

Vajzës iu duk se drizat e vetullave të tij u bënë më të dendura.

Ajo la në shesh enët, që i kishte marrë t'i çonte poshtë në magjeri për t'i larë. Zëri i Danit që i ashpër dhe urdhërues. Duke fshirë duart me një leckë, Maja priti në këmbë, në mes të dhomës, se ç'do të thoshte i ati. Gjatë tërë darkës, ai nuk kishte nxjerrë asnjë fjalë. Hallë Fija vuri një kafshatë në gojë dhe u zhduk në dhomën tjetër. Këtë atmosferë të ngrirë, plot pritje dhe ankth, Maja e ndjeu menjëherë, ndaj, kur gjëmoi zëri i Danit, ajo shtangu.

— Ulu këtu, — i tha ai.

Vajza theu gjunjët e ndenji me duar lëshuar në pëqi. Dani nxori kutinë e duhanit. Cigaren që e kishte të ndezur e la në buzë të gllanikut. Shqiti një fletë të hollë nga tufa, e vuri mbi dy gishtërinj, hodhi mbi të duhan të grirë dhe nisi ta rrotullonte.

— Ti e di, — tha Dani me zë të ulët, me sytë mbërthyer në cigaren që dridhte, — ti e di se je e fejuar...

Majës i erdhi dhoma rrotull.

— Dhe vajza e fejuar, — vazhdoi Dani, — një ditë prej ditësh do të shkojë te burri...

Maja donte të bërtiste, makar të thoshte një fjalë. Të thoshte se asaj i vinte turp edhe ta mendonte që ai, babai i saj, fliste ashtu...

— Nesër në mbrëmje do të shkosh te burri..., — vazhdoi ai gjithë duke lagur me gjuhë kartën e cigares.

Maja brofi.

— Jo, — tha, — jo!

Dan Mteshi ngriti sytë që iu bënë të akullt. Vetullat lëshatore iu drodhën. Muskujt e fytyrës i kërcyën të ashpër. Pa Majën që kishte qëndruar në këmbë, me duart mbledhur grusht mbi kraharor. Lotët i shndrisnin në faqe nga drita e llampës mbi oxhak.

— Mos ma bëj këtë të keqe, babë, — tha e bija duke iu lutur me gjak të zemrës dhe një dënesë e thellë ia këputi zërin, — unë...

— Mos m'i shti dreqnit!, — u çorr me inat Dani. — Mylle gojën dhe bëj ashtu si të thonë! E gjallë nuk del ndryshe nga kjo kullë...

Maja vërcjti fytyrën e të atit dhe mbase atëherë, për herë të parë në jetë të saj, ajo e urreu atë fytyrë të prishur nga vveri i një zemërate kokëfortë. Se ç'kërkonte prej saj, ajo e dinte mirë. Ia kishte prurë rrotull edhe dy ditë më parë. Po Maja, ndonëse e alarmuar, nuk kishte besuar kurrë. Asaj i dukej se një gjë më aq e llahtarshme nuk kishte për të ndodhur asnjëherë e kishte për të mbetur vetëm një dëshirë mizore dhe e çmendur e të atit. Një gjë të tillë nuk kishin për ta lejuar kurrë Xhela, Kurti, ajo vetë... Ndaj ndonëse që e alarmuar dhe kokëvarur ditën dhe pa gjumë natën, ajo ishte e sigurtë që i ati nuk do ta vinte dot në jetë kurrë dëshirën e tij. Le të shpresonte ai, le të bënte ç'të donte; le të bënte pazarllëqe me kë të donte: ai nuk e dinte që Maja e kishte vetë jetën në duart e saj... Po sonte ajo, për një çast, e ndjeu veten të çarmatosur. Iu duk se tërë siguria e saj nuk kishte qenë veçse një zhgënjim i kotë. Mbase kjo i ndodhte ngaqë kurrë nuk e kishte pritur që i ati të ngutej kaq shumë e të vepronte me kaq egërsi...

— Babë, — tha Maja dhe i uli grushtat poshtë mbi përparëse, — babë, mos më kërkto punë që unë nuk mund t'i bëj...

— Si?! — u çorr Dani dhe përplasi cigaren përdhe. — Si the?

— Nuk jam berr të më lidhësh në ahur të tjetrit...

— Kështu ma quake martesën ti?

— Jo martesën, babë, po këtë turp që po më bën...

Dani ngriti kutinë e duhanit dhe qëlloi me tërë forcë në

drejtim të Majës. Vajza mënjanoi kryet me kohë. Kutia qëlloi në sup të saj, ndërsa duhani u përhap nëpër dhomë. Gjyshi as i kishte ngritur sytë nga rripat e kalbur të kuajve... Në këto e sipër, Dani kishte brofur në këmbë dhe Maja ndjeu një dorë të pamëshirshme, që e zuri për flokësh dhe ia tundi kokën.

-- Si the, kuçkë?! Si the?

-- Lëshomë...

-- Do të të vras farë e keqç!

Dani e ktheu kryet e vajzës me fytyrë nga buzët e tij të trasha dhe i tha me një zë të ulët, që ngjante sikur dilte nga fundi i tërë qënies së tij të trazuar e të egërsuar:

-- Bushtër! Bushtër!...

Mbase deshi t'i thoshte edhe gjë tjetër, diçka më të rëndë, më fyese, diçka që ta bënte t'i zbrazej tërë helmi i grumbulluar në zemër, por, kur pa sytë e kaltër të së bijës, që shkëlqenin nga lotët, buzët e kuqe që i dridheshin, flokët e saj të verdhë e të butë si mëndafshi, iu drodh shtati: iu duk për një çast se në grusht po shtrëngonte ashtu jo kryet e Majës, por të asaj, të Xhizes së vdekur.

Vajzës iu këputën gjunjët. U shemb në shesh e pafuqishme, si një trup i plogët. U mblodh kruspull në këmbët e babait që u hoq pas, sikur trembej se mos ia prekte...

Kulla shikonte në gjysmerrësirën e kthinës shpinën e për-kulur të vajzës që troshitej nga dënesat e të qarët, ndërsa Dani largohej, humbiste në terrin e një skute, duke fshirë buzët e rreshkura me dorë. Pas pak, në skutën e zezë u dëgjua zhurma që bënte ai duke pirë me kotruve: gllënjkat rrokulliseshin me ngut në gurmaz, sikur rendnin të shuanin një zjarr në fund të kraharorit. As kulla nuk e kuptonte përse, por më shumë i vinte keq për Danin sesa për Majën. «Majën, — thoshte me vete, — ka se kush e shpëton. Ajo ka Xhelën, kurse Danin nuk ka kush e shpëton; ai ka një të vdekur në zemër e nuk e di se është bërë ashtu jo vetëm nga urrejtja, por edhe nga malli...».

Në dhomë hyri hallë Fija. Kishte dëgjuar britmat, zhurmën. Hyri e trembur, me një vështrim të hutuar. Pa rrzëzë oxhakut shpinën e Majës, që dridhej nga dënesat e të qarët dhe i kuptoi të gjitha me përvojën dhe ndjeshmërinë e saj prej gruaje të djegur nga jeta.

Ç'i bën kështu vajzës?, — pyeti duke folur në drejtim të skutës së errët, nga më tepër ndjeu se pa Danin. — Ç'ke kështu me Majën.

Nga errësira erdhi një shfryrje, një si turfullim kafshe të stërmunduar. Plaka mori zemër. Duke iu afruar mbesës, vazhdoi të qortonte të vëllanë. Ajo mbase nuk kishte nevojë për hesh-tjen e tij, që të merrte zemër, sepse një plakë si ajo, me një mo-shë të atillë, nuk ka përse t'u ketë frikë burrave; një plakë nuk është më grua. Në qoftë se rrinte e heshtur, nuk përzihej në fjalët e punët e burrave, këtë e bënte më tepër ngaqë i qe bërë zakon. Po, kur punët arrinin majë më majë, ajo shpërthente me furi, flakte tutje heshtjen e mërzi-tshme, e atëherë nuk kishte burrë që t'i dilte përpara. Dani e dinte këtë. Edhe Maja e dinte ndaj, kur ndjeu pranë vetes hallë Fijen, u pëndua që nuk kishte kërkuar që më parë ndihmën dhe mbrojtjen e saj. Hallën e kishin egërsuar vuajtjet e brengat, aq sa sot e ndiente se kishte të drejtë të ngrinte krye e t'i qëndronte ballë për ballë një burri.

— Mos qaj, — i tha Majës duke i vënë mbi shpinë dorën si shkop i tharë, — mos qaj kot... Kështu e ka ky. Edhe i ri kështu ka qenë. Merr zjarr si kashta e nuk di se ç'bën...

Maja ngriti kryet e fshiu lotët. Nuk e dinte nëse halla e kishte marrë vesh se ç'kishte ndër mend të punonte babai me të. Sidoqoftë, fjalët e saj i dhanë zemër. U ngrit në këmbë. Duke shkuar duart në flokë e në rrobe, kërkoi t'i jepte vetes një pamje më të qetë. Hallë Fija vazhdonte të fliste. Fjalët e saj nisnin qortime për të vëllanë, por shpesh e më shpesh ato kalonin në fshikullime e mallëkime për tërë burrat... Thoshte se të gjithë njëlloj ishin: të gjithë si meshkujt e bletëve, në kurriz të femrave të gjora jetonin tërë jetën e jetës...

Dani u nxeh.

— Rri ngroh vezët aty ti dhe kafsho gjuhën!, — u çorr duke ndjellë me zhurmë ajrin nëpër vrimat e hundës. — Mos m'i shti dreqnit dhe ti!

Po hallë Fijen tanimë s'kishte gjë që e pengonte. Duke u përgjigjur me zërin e saj të trashë, dukej sikur po hakmerrej me tërë burrat. I tha Danit se asaj nuk mund t'i thoshte ta mbyllte gojën, se ishte plakë ajo dinte më shumë nga ai.

— Ç'dreqin ke me vajzën?, — pyeti pastaj, si u bë një hop heshtje.

Dani s'u përgjigj. Doli nga errësira, erdhi në mes të dhomës, u ul e mori kutinë e duhanit dhe mblodhi letrat e bardha që ishin shpërndarë dyshemesë. Por gojën nuk e hapi. Hallë Fija i ra në të.

— Lëre rehat vajzën, — i tha. — Mos ia bëj jetën zeher...

— S'është punë për ty ajo.

Hallë Fija shau:

— Plaç në vend!... S'qenka punë për mua, thotë. Po për kë është? Të qe e ëma...

— Mbylle gojën, Fije!... — gjëmoi zëri i Danit.

Tani ishin që të tre në këmbë: ato të dyja pranë e pranë, kurse ai përballë tyre, me hijet e vetullave të zeza që i rrethonin sytë. Fija bëri sikur ai urdhër nuk qe për atë. Iu kthye Majës.

— Të rrahu shumë?, — e pyeti.

— Nuk më rrahu..., — gënjeu vajza.

— Përse t'u çorr atëherë?

Majës iu mbushën sytë me lotë, por këtë radhë nga zemë-rata. Ndiante në kraharor, si gjemb, fyerjen që i kishte bërë i ati: Dëshitë t'i përgjigjej hallës, por buzët iu drodhën. Nuk e dinte që hallë Fija e donte kaq shumë, nuk e dinte që ajo plakë ishte kaq e fortë e tani, që po shikonte se si po i dilte krah, e ndjeu veten edhe të ngashëryer... Hallë Fija e kuptoi si qe puna, o mbase e kishte kuptuar që më parë. Iu kthye të vëllait dhe i foli duke i përveshur buzët me shpërshijë të madhe.

— Prapë me Xhafën ti?

— Mos më çaj kaptinën!, — ia preu Dani dhe, si e ngjiti me pështymë cigaren, e ndezi në grykën e poçit të llampës.

— Xhafë lugati!, — shfryu hallë Fija. — Një grua e ka edepzësi, do të marrë në qafë edhe një vajzë...

Dani diç deshiti të kundërshtonte, por e motra s'i la radhë.

— Qenër jeni ju, burrat... S'rroni dot pa turpe, si krimbat pa pleh...

— Mjaft llape!

— Nuk kemi vajzë për Xhafë edepsëzin ne!

— Atë e di unë...

— Atë e dimë edhe ne, jo vetëm ti...

Danit iu drodhën vetullat.

— Që kur kështu ti? Edhe ti po ma tund bishtin tani, që s'të ka mbetur dhëmb në gojë?

— Dhëmbët e mi s'të prishin punë ty. Ti shih mos detyrohesh një ditë të kafshosh gjuhën me ato që të kanë mbetur...

— Edhe këtë po ma thua?...

— Xhafa s'i prek Majës sonë as majën e gishtit...

— Maja është e fejuara e tij...

Plaka ngriu në vend. Heshti një çast, pastaj ngriti grushtet sikur do të qëllonte njeri.

— Edhe këtë e paske bërë, faqezi?...

Qepe shkarpën...

— Dhe fshehurazi, si hajdut... Jo, — shpërtheu halla dhe e shtrëngoi për krahu vajzën, sikur kishte frikë se do t'ia rrëmbenin atë çast, — jo, unë nuk të lë!... Kurrë, kurrë!

— M'u hiq qafe, shtrigë!

— Kurrë, për Shëmëmil!... Ka për ta marrë vesh gjithë Gruzi! Benda krejt! E atëherë, po të duash, kaloje pragun e kullës e dil jashtë!

Dani zgjati krahun; duke e shtyrë Fijen më një anë, e shkëputi atë prej Majës.

— Këput zverkun plakë teveqe!

Maja rendi pas hallës për ta ndihmuar të ngrihej, por krahu i fuqishëm i babait e tërhoqi dhe e përplasi edhe atë në një qoshe, ndanë gllanikut. Lampa mbi vatër u lëkund, e atëherë atje brenda gjithçka u drodh: copërat e dritës dhe copërat e hijeve... Maja brofi në këmbë. Gjyshi ngriti një hop sytë, por pastaj i uli prapë, i qetë. Dhe në vuri re që Dani po rrihte gratë, me siguri këtë e quajti gjë të zakonit, bile të domosdoshme për një burrë.

— Unë nuk e bëj kurrë atë që kërkon ti, — tha Maja dhe shkundi grushtin e mbledhur sikur godiste dikë. Zëri i saj qe i ashpër aq, sa as ajo vetë nuk po e njihte. — Kurrë s'e lë veten të bëhem leckë... — Dhe, pa pyetur më për kërcënimet e të atit, iu afrua hallës dhe e ndihu të ngrihej.

Dan Mteshi heshti një copë herë të mirë duke vështruar ato të dyja që rrinin të përqafulara. Dukej qartë se ishin të vendo-

sura të përballonin çdo sulm të atij. Atëherë ai u hoq përsëri në errësi të dikujt humbi andej nga porta. Kur u kthye, në duart e tij diç e bardhë llamburinte.

— Gjer më gju, — tha, — e çoj gjakun e këtu në konak tim s'lë kuçkë të më dalë mbi krye...

— Hiqe atë sëpatë nga duart, paç faqen e zezë, — tha hallë Fija. Nga zëri dukej se qe lodhur. Pështyma i qe tharë. — Hiqe sëpatën, Dan!...

Dani e shikoi me ca sy si kapadai, siç bënte ngahera, kur e dinte se nuk kishte të drejtë. E ngjeshi sëpatën në brez e tani dukej i qetë, i ngadaltë në lëvizje, por, kush e njihte, e dinte se një fjalë duhej dhe gjëma më e madhe do të ndodhte sa çel e mbyll sytë.

— Dëgjo këtu ti, farë e keqe, — i tha Majës — që nesër e këndeje s'ke për ta kapërcyer më pragun... Po të thuash peqe e të bësh ashtu si dua unë... Të pashë jashtë, more fund: kjo të pret! — dhe rroku myqen e sëpatës. — Ty dhe këdo tjetër që do të ta krehë bishtin...

Këto fjalë gjëmuan; prej tyre u duk sikur në atë dhomë më gjithçka ngriu.

Kulla e pa këtë skenë duke e mbajtur frymën. Pastaj e pa Danin që doli nga dhoma: përplasi derën, zbriti poshtë dhe siguroi vetë portën e jashtme, e kyçi dhe e mori me vete çelësin e madh...

«Ka frikë mos i ikë, — tha me vete kulla. — S'i hiqet nga mendja Xhizja...».

Dhe, ashtu siç kishte frikë Dani, ashtu ndodhi. Maja pri-ti syhapur gjersa u sigurua që të gjithë i kishte zënë gjumi. Gërhimat e dy burrave e bënë kullën të gjemonte. Ajo zbriti shkallët, vajti në portën e jashtme, por e kuptoi që andej nuk kishte si dilte dot. Për një çast u tmerrua, por nuk dëshoi të dorëzohej për asnjë minutë. Në zemëratë e sipër, Dani nuk qe kujtuar se fare bukur e bija mund të dilte nga dritarja e ngushtë e ahurit, ku më parë mbanin bagëtinë. Duke shkelur mbi barin e thatë e kashtën e kalbëzuar, vajza arriti gjer në dritare. Hipi në të dhe, ndonëse me vështirësi, duke vrarë ijet, mundi të dilte jashtë, në oborrin e heshtur, në ajrin e pastër të natës...

S H O K Ë T

Dielli kishte rënë mbi faqen e malit, kur ai doli nga kulla i shfytëruar prej zemëratës, i zhubravitur dhe i kokërryer. Në fillim iu çor hallë Fijes dhe e bëri atë me faj që kishte iku Maja. Plaka e gjorë, aq sa e guximshme që treguar një natë më parë, aq e humbi e s'diti të thoshte as gjysmë fjale. Nuk e turbulluan kërcënimet e Danit, por vetëm mendimet e frikshme që i vinin në mendje për të mbesën. Dridhej për fatin e saj e trembej mos vajza, në zjarr të dëshpërimit, bente ndonjë të pabërë. Në kujtesë i kalonin histori nusesh e vajzash të reja që i kishin dhënë fund dëshpërimit duke u hedhur nga maja e ndonjë shkëmbi apo duke u varur në ahuret e errëta...

Kur Dani doli jashtë duke tundur me dorë vëngëroshe sëpatën, leshragafrruar, sypërskuqur, kokëzbuluar e këmishëzberthyer, ajo nuk priti më. Çau në oborr, pa ditur mirë nga të ventc.

Gjyshi kishte dalë që herët, qe ulur mbi një samar të prishur, hante dhe dëbonte herë pas here me shkop ca pula me çallma që afroreshin si të shushatura t'i merrnin nga duart një copë buke.

«Te Kurti, — tha me vete Dani, — te Kurti ka vajtur kuçka!».

Ky mendim iu duk i hidhur si një kupë e mbushur me helm, e në ato çaste Kurtin e urreu sa kurrë herë tjetër. Jo vetëm atë, po krejt fisin e Maranelëve. I dukej se të gjitha fatkeqësitë e jetës së tij nga ai fis i vinin. Në qoftë se martesë me Xhi-

zen kishte vajtur kaq ters, fajin e kishin ata, Maranelët, që me burra e me gra e kishin gjakun të sertë, nuk i shtroheshin zakonit e vetëm për sherr i kishë. Në qoftë se tani e bija po e bënte me turp mbi kokë, fajin e kishte ai, Kurti, Maranel gjithmonë. Ai ia mori atëherë thujse me zor për ta çuar vullnetare në hekurudhë. Ishte komunist, thoshte, dhe mbesa e një komunisti duhet të jetë e para. Po le të bashkohej qiell e tokë e ai, Dani, nuk duhej ta kishte lënë të bijën në aksion. Të gjitha këto bishtra atje e kishin rrënjën. Ai, më në fund, Kurti, po ia prishte mendjen Majës edhe tani.

Sillte ndër mend se, sa herë ia kishte prurë rrotull së bijës martesën me Xhafën, ajo ishte shqetësuar, qe tronditur, kishte kundërshtuar por, megjithatë, kishte rrëfyer edhe një siguri e qetësi që atë, Danin, e kishte shtyrë në mijëra dyshime. Dhe nuk e kishte pasur keq ai. Ja se ç'paskësh pasur në mend ajo. Patjetër këtu kishte gisht edhe Kurti. Ose dhe ndonjë tjetër. Xhelë Broka, për shembull...

Mëngjesi ishte i freskët, i butë, plot aromë e dritë. Një avull i hollë, i tejdukshëm e kaltërosh varej pezull në sqetullat e brigjeve, duke u ngritur nga gëmushat e pastra të mareve, që shkëlqenin në diell. Duke parë atë gjelbërim të harlisur që avullonte nga vlagu i rrezeve mëngjesore, duke ndier heshtjen e kristaltë që kishte nisur të thyhej nga zërat e parë të ditës, Danit iu duk edhe më e egër furia e gjakut të tij. Tërë këto ngjyra të pastra, tërë kjo dritë e qetë, ia rrëmbyen e ia ndrydhën zemrën si në një pikëllim të pafund...

Pa sëpatën në dorë. Teju kishte një vezullim të mprehtë që të digjte në sy...

Ku shkante kështu ai me atë sëpatë në dorë? Ç'i kish ndodhur në kullë, që kish dalë kësisoj si i prishur mendsh?

Qark tij zgjoheshin zërat e ditës. Gjer atje, në bregun me fajthi nga po zbriste tani, vinin zërat e fshatit. Bile atij i dukej se ata zëra grumbulloheshin me qëllim nga të katër anët dhe i dilnin atij përpara për t'i thënë që t'i vinte gishtin kokës para se të hidhte hapin më tutje. «Shiko, — i thoshin njëri-tjetrit ata zëra, shiko se ku po i shtrydh fuqitë e tij ky njeri!».

Në bërryl të kodrës tjetër ishte shtëpia e Kurt Maranelit. Për atje ishte nisur. Nuk e kishte pyetur veten se ç'do të bënte

atje me sëpatën në dorë, por tani po e kuptonte se kjo çështje duhej zgjidhur. Kush ia kishte vënë sëpatën në dorë? Atij nuk i kujtohej të kishte menduar për një gjë të tillë: zemërata e kishte egërsuar aq tepër, kur kishte gjetur stromën e Majës së shkretë, saqë nuk kishte pasur kohë të mendonte për sëpatën. Të mos e kishte parë vetë me sytë e tij se si e kishin shembur xhaminë e si askush nuk kishte pësuar gjë nga kjo, me siguri do të besonte tani se atë sëpatë në dorë ia kishte vënë ndonjë xhind. Po atëherë, kush ia kishte vënë në dorë atë sëpatë, të cilën tani ai nuk di se ç'ta bëjë? Apo mos vallë, këto mendime plot mëdyshje i vijnë vetëm këtu, në mes të dritës së ditës, në mes të zërave të gjallë e të freskët të fshatit që po zgjohet përçark, në mes të këtij gjelbërimit të shndritshëm, nën këmbë të këtyre maleve që po vishen me dritë?

Në një mëngjes kaq të kthjellët e të pastër, askush nuk mendon dot sende të fëlliqura. Një mëngjes i tillë ta pastron zemrën. Kjo do të thotë atëherë se, po të kthehet në kullën e tij të moçme, në errësirën e kthinave, do t'i vijnë edhe mendimet që po e mendojnë kaq dhe që i kanë vënë sëpatën në dorë?...

Nga lumi, vala e puhisë së mëngjesit sillte një këngë të moçme, me tinguj të harruar... Dikush nga shokët e tij këndonte që herët në mëngjes, duke u nisur për në punë. Dikur ishte turp për burrin të këndonte orë e pa kohë, pa një shkak të madh gazmor... Kurse tani kohët kishin ndryshuar, shokët e tij këndonin, sepse sot është turp të rrish vramuz... Një kureshtje e zjarrtë dhe e këndëshme u ndez në brendësi të Dan Mteshit. Donte të kuptonte nga zëri se kush qe ai që ia kishte marrë këngës që pa gdhirë mirë, bashkë me këndesat torollakë të katundit; donte të kuptonte më shkoqur edhe fjalët e këngës... Po më kot vuri veshin në përgjim... Herë-herë i dukej se ai zë, që vinte rrotull nëpër ajrin e ndritshëm, nuk ishte veçse vetë goja e natyrës... Herë tjetër i bëhej se kuptonte në atë këngë të moçme ca fjalë të vërteta, që e bënin me turp... Një radhë tjetër i ngjante se çark tij, fshehur pas hijeve të drurëve dhe gëmushave shpërgjumeshin sy të çuditshëm njerëzish, sy që çakariteshin heshtazi dhe nuk gjenin dot fjalë për të shprehur ndjenjat e turbullta që u kishte zgjuar ajo këngë e mëngjesit...

Dan Mteshi ndjeu se po i dhembnin sytë nga tendosja e madhe me të cilën këqyrte më të majtë e më të djathtë, që ku priste çast përçast të dilte dikush... Pastaj kënga humbi, mbe-ti pas faqes tjetër të kodrës. Heshtja, në thellësi të së cilës gu-mëzhinin zhurmat e reja të ditës, i doli sërish përpara. Dan Mteshi e kuptoi që kishte arritur te shtëpia e Kurt Maranelit. Po tani mendimet e kishin humbur mprehtësinë; lodhja e ki-shte frenuar me butësi vrullin e tij...

Shtëpinë e Kurt Maranelit e kishte poshtë. Përtej gëmusha-ve të gjelbra, shikonte çatinë dhe një copë të mirë të oborrit. Çdo gjë ishte e qetë në atë shtëpi. Dikush kishte dalë dhe nder-te ca lëvëre, duke i hapur mbi hunjtë e gardhit. Ishte vajza e madhe e Kurtit, që kishte zënë vendin e së ëmës; e ëma ishte në Krujë, në kurs. Një djalë i vogël doli nga shtëpia; ia kishte hipur një shkopi, që e tërhiqte si kalë duke i grahur. Çdo gjë ishte e qetë në atë shtëpi. Të ishte Maja atje, çdo gjë do të ki-shte tjetër ngjyrë; do të ishte e shqetësuar, sepse Maja do të kishte prurë me vete një copë të sherrit që kishin ata në kullën e tyre.

Dani futi sëpatën në brez dhe e mbuloi me cepin e këmi-shës. Thua se kishte turp të rrëfente një egërsi kaq të madhe në atë pamje aq të qetë e të butë... «Në pyll, — tha me mendje, — në Llakuft...». Qiellza i qe bërë farmak, sikur helmi i tëmthit i kishte pëlcurt në gojë; dridhej i tëri, në shtat e në gjymtyrë; megjithatë, ndiente se diçka i qe topitur përbrenda e tani endej jo për të kërkuar Majën, por ngaqë nuk rrinte dot më në një vend; një forcë kryeneçe, e çuditshme brenda tij, e shtynte dhe s'e linte të ulej kund...

Kur ai u largua nga shtegu dhe, duke i rënë shkurt për në pyll, kishte marrë monopatin midis mareve, atje ia bëhu hallë Fija. E kishte parë Danin që ia kishte mbajtur për nga shtëpia e Kurtit, ndaj kishte rendur për atje edhe ajo të ndalte me ko-hë ndonjë të pabërë. Udhës qe matur disa herë t'i fliste, po nuk i kishte ndezur. Kur kishte çuar dorën në zemër, kishte ndierë se ajo përpëlitej si një shkurtë brenda në kafaz...

Në oborrin e shtëpisë së Kurtit një trumbë pulash të bar-dha u trembën nga vrulli i saj dhe qeni i madh angulliu, po s'u

tund vendit. Vajza që nderte rrobat ktheu kryet ndërsa djali i vogël qëndroi kalin e druntë në mes të oborrit.

— Këtu është Maja?, — pyeti me rrëmbim hallë Fija.

Vajza i la rrobat. Duke ngritur cullufet e verdha me duart që i zbardhnin nga finja, ajo e shikoi me sy të habitur. U përgjigj se nuk e kishte parë fare Majën.

— Kurti ku është?, — pyeti prapë halla.

— Ka dalë, — tha vajza — Ka dalë herët... Në kryesi... Ç'ka ndodhur kështu, hallë Fije?

Plaka s'u përgjigj, diç murmuriti nëpër dhëmbë dhe u kthye të dilte nga oborri me rrëmbim. Përtej gardhit qëndroi një hop e ktheu kokën.

— Në kryesi, the?, — pyeti.

— Në kryesi, po.

— E di mirë?

Vajza ngriti supet e tha se ashtu e dinte. Hallë Fija u var poshtë, ndërsa vajza e djali i vogël dolën në breg dhe e vërej-tën që largohej me tërë shpejtësinë që i lejonte mosha e saj e thyer.

Si doli nga gëmushat e mareve, Dani ra nëpër një breg të zhveshur gjithë zall e çakëll të thërrmuar, që të lodhte në të ngjitur. Guraçokët rrokulliseshin të shtyrë nga këmbët. Në xhadenë automobilistike, lart, pas brigjeve që ngriheshin përmbi kokë të tij, përtej shpateve të veshura me drurë, gjëmonte një kamion, zhurma e të cilit vintë si një bubullimë e largët, «Dy-li do të jetë», — tha Dani me vete. Befas, një mendim i kaloi si vetëtimë në mendje. Po sikur Maja të mos ishte në pyll, po përkundrazi, të kishte dalë gjer te dyqani për të marrë makinën? Ky mendim e vrerosi edhe më tepër. Po prapë mendoi se ajo, fare bukur, po të kishte dashur të qahej në qeveri, kollaj fare mund të shkonte në kryesi të kooperativës e, sa hap e mbyll sytë, punën e tij me të bijën ta merrnin vesh në Krujë brenda ditës. E atëherë kishte për t'i ndodhur ashtu si i kishte ndodhur atij nga Mafsheqi që, për punë të së bijës, ishte ende në burg, ai bashkë me shkesin. Si dreqin që ngatërruar dhe ai, Dani, në një punë të tillë? Kur i kishte rënë ndër mend që ta jepte Ma-

jën si bënin qëmoti? Kush e kishte shtyrë për këtë? Jeta e tij kishte zënë të shkiste në një rrokullimë të rrezikshme... Po, sa do që e vriste mendjen, nuk gjente njeri, të cilit t'ia hidhte fajin. Kurtit mund t'i ngarkonte çdo gjë, por këtë jo, sepse ai çdo gjë mund t'i thoshte, por këtë jo. Veç në mos e pastë bërë për inat... Për inat të kujt? Për inat të Xhizes?... Xhizja mbase e kishte hak edhe më keq, thoshte Dan Mteshi, por me të vdekurin nuk hakmerret kush... Xhizja...

Në vrull të këtyre mendimeve, nuk i vuri re Lavdoshin dhe Dejen, veçse kur i pati përpara. U hoq një çap prapa, sikur bëhej gati t'u fshihej.

— Mirëmëngjes, dajë Dani, — i foli Deja. Zëri i saj e shkundti burrin dhe e mbërtheu në vend. — Ku shkon kështu?

Dani u hodhi sytë dy të rinjve. Vështronte gjysmë i hutuar, gjysmë fajtor. Diç përtypi nëpër dhëmbë duke lëvizur buzët e rreshkura, një si përshëndetje të mbytur. Dora, në mënyrë të pavetëdijshe, tërhoqi cepin e këmishës mbi sëpatën. Por pikërisht kjo e bëri Lavdoshin ta vinte re atë gjest.

— U nis Maja, dajë Dani?, — e pyeti Deja.

Dani picërroi sytë. Mbase dyshoi për diçka, por Deja vazhdoi:

— Kemi mbledhje në kryesi. Nuk do të vish dhe ti?

Dani tha «jo» duke murmuritur. Foli duke mbledhur mbi hundë harqet e vetullave e duke hedhur një vështrim që digjte si thëngjill. Dukej qartë se donte të kalonte më tej, por shtegu që i ngushtë: Rrëpirën me zall e kishte lënë pas, e tani, sa të kalonte këtë shteg, mund të merrte përpyetë e të futej në pyll. Por, që të kalonte, duhej të mënjanoheshin dy të rinjtë, kurse ata nuk po tundeshin vendit. Sikur e bënin me qëllim. Tani diç po i thoshte dhe mësuesi, por Dani s'e kishte mendjen atje.

— Dajë Dani, — foli prapë Deja, — nuk është nga ata, Lavdosh... Maja do të vijë patjetër në kurs. Jemi katër vetë nga Gruzi. Jam edhe unë. Një muaj gjë është.

Dani murmuriti nëpër dhëmbë, zgjati krahun, e shtyu Dejen për t'i liruar rrugën dhe çau tutje. Të rinjtë e ndoqën me sy gjer tutje.

— Do të ketë pirë, — tha Deja.

Me të arritur në drurët e parë të pyllit, Dan Mteshi qëndroi një hop. Qe djersitur, fytyra i qe skuqur. Fshiu ballin me mëngën e këmishës. Pastaj hodhi një hap.

Pylli qe i freskët, plot hije. Një frushullimë e çuditshme buçiste si nga thellësia e tij duke u përhapur gjer tej, përtej kufijve, atje ku fillonin brigjet e shtigjet e tjera... Majat e kërleshura të drurëve të harlisur lirisht ngriheshin në horizont si ca re të blerta me kubera të çrregullta e të lëkundshme.

Dani eci një copë herë, veshët bigë në përgjim. Pastaj u lodh dhe u nxeh.

— Maja!, — thirri — Maja!

Zëri i tij e bëri pyllin të gjëmonte duke vozitur qark. Kur u shua dhe oshëtima më e fundit, ai priti më kot përgjigje, ndërsa gjaku i vërshonte në kokë. Dora i shkau te sëpata. E nxori nga brezi.

— Maja! Maja!, — thirri plot gulçim me sa i hante zëri.

Nga zemërata qëllonte me sëpatë trungjet e pemëve. Thërriste të bijën, i thoshte t'i dilte përpara, se nuk do t'i bënte gjë, ecte nëpër pyllin e dendur dhe vazhdimisht qëllonte trungjet me sëpatë... Kështu u krodh në mes të drurëve për një copë herë të mirë. Zërat e pyllit u zgjuan nga britmat e tij, trumba zogjsh lëvrinin të shqetësuar mbi kokë, nëpër degë e gjethe. Ai ecte e thërriste, po tashmë një zjarllëk i lehtë i kishte marrë fytyrën, ndërsa një përtesë e ëmbël e bënte t'i mbylleshin sytë.

— Ja ku jam!, — klithi diku përpara zëri i qartë i Majës.

Dani brofi përpjetë, sikur nuk e priste një gjë të tillë.

— Ku je?, — pyeti.

Degët e dendura nuk e linin të shikonte. I çapëleu sytë duke vërejtur përpara, ndërsa diçka e valë iu duk sikur po prekte me gishtërinj te vendi ku kishte zemrën. Pastaj, për një çast, mendoj se mos i kishin bërë veshët sa kohë që sytë nuk rroknin gjë.

Vajza e kuptoi që ai nuk e kishte parë, ndaj foli sërish.

Dani e pa, nja dyzet hapa më tutje. Por midis atij dhe asaj ishte një pyll i tërë. Ai e shikonte nëpër gardhin e shkurreve, degëve dhe gjetheve të kapërthyer.

— Ç'bën atje?

Maja nuk u ndie. Po dukej qartë se ajo e kishte hedhur

mënjane atë frikë e respekt të thellë që ndillte prania e tij. Zëri i Danit ishte i çuditshëm. Mbase një fill zemërate hetohej në atë zë, por më tepër se gjithçka dukej sikur shprehte habi. Të dukej sikur ai, babai, nuk e kuptonte se ç'e kishte shtyrë atë, Majën, të arratisej kështu nga shtëpia që me natë. Sikur nuk dinte të kishte ndodhur gjë midis tij dhe asaj. Ndaj zëri i tij ngjante sikur thoshte se ajo po kryente një çilimillëk, se nuk kishte asnjë nevojë të trembej e të brengosej aq shumë, se ato që i turbullonin zemrën ishin të gjitha mendjeshkrepje të saj, makthe të shpifura.

— Eja në shtëpi, Maja!

Tani zëri i tij kishte flakur tutje çdo shenjë habie. Ishte kthyer ai i mëparshmi, si kishte tingëlluar kurdoherë për Majën e ashpër, urdhërues. Së paku kështu i ngjau asaj.

Tha këto fjalë dhe, duke shkelur midis degurinave, Dani hodhi hapin për të bërë më tutje. Shikonte flokët e verdhë të së bijës dhe fytyrën e saj të skuqur — nga lotët — tha me vete dhe nuk dinte mirë as ai nëse po i afrohej për ta qëlluar, apo për ta marrë me të mirë.

— Jo, — foli Maja, — nuk vij në shtëpi.

Duke parë që i ati po i afrohej, ajo nisi të largohej.

— Eja në shtëpi! Nuk të vjen turp nga bota? ...

— Se më vjen turp nga bota, nuk dua ta lë vetën të më bëjnë si berrat!

Dani vrenjti ballin; nofullat i kërcitën.

— Mos ia qit kashtën samarit! Ec në shtëpi, të them!

— Ç'të bëj në shtëpi?

— Të bisedojmë... Eja!

— Se ç'bisedë do të bëjmë, po e shoh që këtu: s'ke harruar ta marrësh sëpatën me vete!...

Dani uli sytë dhe pa sëpatën që e shtrëngonte në dorë. Maja kishte të drejtë.

— Mos ki frikë!

— Nuk kam frikë. Po ti atë ke në mendje.

— Ja, e flaka tutje sëpatën!

Si tha këto, ai e flaku atë në një anë. Sëpata humbi diku në mes të pemëve, duke u përplasur me tringëllimë pas dru-rëve.

Maja qëndroi në vend. Dani qëndroi edhe ai për një copë herë. Pastaj nisi të afrohej. Vajza e pa që hidhte hapat sikur shkelte në majë të gishtërinjve, sikur ruhej të mos bënte zhurmë, sikur donte t'i afrohej tinëz një preje. Zemra nisi t'i rrihte dhe faqet iu skuqën. Kur i kishte folur të atit, e kishte bërë për t'i treguar se ajo nuk kishte frikë prej tij dhe se ishte gati ta përballonte. Kishte pritur që ai të fliste me atë egërsi dhe mllef që kishte pasur në kullë. Kurse këtu ai po tregohej ndryshe. Maja nuk dinte ç'të mendonte. «Dredhi e ka, — tha më në fund. — Sa të më shtjerë në dorë...».

— Babë, — foli vajza, — përse më urren kaq shumë?

Dan Mteshi qëndroi. Iu bë sikur një rrufe i shkrepë mu përpara këmbëve.

— Tërë jetës më ke urryer, — vazhdoi vajza, duke iu afruar ballë për ballë dhe duke i folur shpejt dhe e pezmatuar. — Më ke urryer që foshnje e po më urren edhe sot e kësaj dite...

— Mos fol ashtu!, — u nxeh Dani, por hap më tutje nuk hodhi dot, sikur iu prenë gjunjët.

— Jo, — ia priti e bija, — jo, më mirë të flasim hapur... U desh të ndodhte kjo, që ne, babë e bijë, të bisedojmë shtruar, t'i hapim zemrën njëri-tjetrit... Ti më urren, babë!

— Nuk ka prind që urren pjellën e vet!, — kundërshtoi Dani, po zëri i tij e humbi fuqinë.

— Kur linda unë, — vazhdoi Maja, — nëna e shkretë vdiq! Po nuk pata faj unë që vdiq ajo...

— Mbylle gojën, Maja!... Mos më bëj të çmendem këtu, në mes të pyllit...

— Më lër, babë, të qaj për nënën time. Ajo mbase nuk do të më kishte urryer, ajo do të më kishte dashur...

Dan Mteshit i gjëmuan veshët, gjaku i lëvriu në tërë trupin dhe befas iu duk se atje brenda nuk ndodhej në pyllin e Llakufit, por në një burg të errët, ku nuk ngopej dot me frymë. Në zemrën e tij kishte shpërthyer një stuhi; në mendjen e tij ulërinte dhembja e viteve, kapërtheheshin kujtime të largëta e të afërta, fytyra të së kaluarës dhe të së tashmës, e të gjitha këto e mundonin.

— Kam gjithë jetën që më qan zemra, — foli duke ngritur grushtet, sikur gatitej të mbrohej nga sulmi i kujtimeve, i pri-

shur në fytyrë, i bardhë në çehre si një kokallë e lëpirë nga erërat. — Vetëm se jo nga urrejtja, po ngaqë i desha njerëzit e mi... Xhizen mos ma përmend, — u ankua dhe pështyma iu tha — Xhizen lëre...

— Ka qenë nëna ime, babë...

— Maja!

— Sot e kësaj dite më urren mua që ajo vdiq...

— Ti nuk di se ç'flet... Eja në shtëpi..., — ulëriti dhe nervati iu drodhën si fije të nderura.

Po Maja kishte të drejtë. Kur ishte ngritur në mëngjes dhe nuk e kishte gjetur vajzën në kullë, i kishin hipur xhindet, por edhe qe tronditur. Jo nga frika se mos të pabërën e tij e merrnin vesh të tjerët dhe ai e pësonte në burg si faqeziu nga Mafsheqi. Ishte tronditur, tani e kuptonte, si prind. Ai kurrë nuk kishte qenë në gjendje të urrente gjer në fund, me tërë forcat e zemrës. Edhe Xhizen ai nuk kishte patur kurrë forcë për ta urreyer. Gënjente veten, kur thoshte se atë do ta urrente gjer në vdekje. Tani që e bija po i flet kështu, ai e kupton qartë se Xhizen ai e ka dashur shumë dhe, vetëm ngaqë e ka dashur shumë, nuk po e harron dot. Ajo e ka ndjekur gjatë tërë jetës dhe po e ndjek ende, në mes të këtij pylli. Ajo hyri tani midis tij dhe Majës, e çarmatosi dhe e bëri që t'i zbutet zemra; dashuria për të po e bën t'i merren mendtë dhe të ndiejë mall për të bijën. Urrejtja nuk ka qenë veçse një fatkeqësi në jetën e tij. Nga ajo urrejtje kobzezë ka vuajtur e po vuan jo vetëm ai, por edhe Maja. Nga ajo urrejtje e shiti, nga ajo urrejtje u bë skllav i zakonit... Në zakon nuk është ligj dashuria, por urrejtja. Dhe këtë urrejtje zakoni e mbjell si një farë të keqe midis gjithë robve që jetojnë në kulm... Ajo urrejtje kishte mbirë edhe në zemrën e Dan Mteshit, ndaj vuante ai, ashtu si vuante e bija e tij... Këtë urrejtje kishte parë Xhizja atë natë në kullën e tij e ishte ngritur nga stromat e nusërisë për të marrë rrugët... Me këtë urrejtje të vjetër lufton tani edhe Maja. Ajo nuk do të lërë urrejtje ajte nga ikën, ashtu siç nuk do të gjejë urrejtje atje ku shkon. Dikur, një gjë të tillë, askush mbase s'e vinte re, o mbase edhe atëherë askush nuk e duronte dot, por urrejtja kishte zakonin, kishte tërë botën e malësorit në dorë e ai nuk i shpëtonte dot forcës së saj. Ajo i përzihej në tërë jetën, deri në stromat e nu-

sërisë. Po sot askush nuk ta duron dot më këtë. Asnjëri prej të rinjve. As Maja e tij...

— Mjaft tani! Eja..., — tha Dani. Vetullat i qenë rënduar mbi sy, por fytyra e tij nuk kishte më egërsi. Dukej fytyrë e lodhur, e munduar, e prishur, krejt e çarmatosur. — Nuk kemi ç'bisedojmë më...

— Kemi shumë për të thënë, — ia priti vajza.

— Askush nuk do të të shtrëngojë më...

Majës i dridheshin buzët.

— Nuk ka më nevojë të më thuash asnjë fjalë, — vazhdoi Dani dhe lëvizi dorën lart, sikur do të hiqte nga fytyra një merimangë të padukshme. — Ti ke të drejtë: unë jam i ngrysur...

— Babë!, — pëshpëriti Maja.

Ai priti derisa ajo, duke kaluar nëpër gëmusha, iu afrua. Iu duk e tretur nga vuajtjet e asaj nate. E pa që ishte zbatthur dhe iu dhimbs. Zgjati krahët e, për herë të parë pas kaq vjetësh, përqafoi me aq mall e dashuri, me zemër të çliruar e të zhbrenngosur nga një helm i keq atë qenie të tijën. Maja u struk në krahët e t'et dhe atje dënesi duke kredhur fytyrën në krahërorin e tij të gjerë. Dani shkoi dorën mbi leshrat e verdha të së bijës, të buta si mëndafsh, e iu bë për një çast se nëpër gishtërrinjt e tij të rreshkur, si shkopinjt të shtrembër, po kalonin drudhet e shkrifëta të Xhizes...

Kur dolën nga pylli, ai përpara, ajo pas, ishin ende të heshtur. Nuk flihnin dot. Secilit i dukej sikur gjithçka përqafoi po e shikonte për herë të parë. E gjithçka u dukej e qartë, e kthjellët, e pastër. Duke dalë nga pylli, ata kishin flakur e kishin lënë atje brenda jo vetëm sëpatën e mprehtë, por tërë brenngën e tyre të madhe, tërë vrerin e ditëve të kaluara, tërë helmin e urrejtjes që i kishte ndarë gjer ato ditë. Tani ata i rrethonte gjithçka e ndritur, e kthjellët, e bukur, e dashur...

Maja shkoi supet e prindit që ecte përpara. Pastaj leshrat e tij mbushur me thinja. Dielli i ndriçonte me një dritë floriri. Hija e madhe dhe e stërgjatë e trupit të tij shkiste mbi barin e kodrës e dukej sikur rrëmbente erërat e luleve për t'i shpënë në kullë... Ajo kodër që mbushur me sherbelë...

Kur u shqua kulla, ata vunë re se në oborr të saj kishte njerëz. Shumë njerëz. Rrobot e tyre zbardhnin.

Qëndruan të dy.

— Ç'janë ata?, — pyeti Dani, po nuk priti përgjigje, sepse e kishte të qartë ç'duhej të kishte ndodhur.

Maja nuk foli, po zemra nisi t'i rrihte me rrëmbim, sikur vetëm atëherë ta kuptonte se ç'llahtari kishte kaluar nëpër jetën e tyre; një ullahtarë e tillë, që e kishte ngritur fshatin në këmbë.

— Ja tek janë, — foli Deja duke treguar të dy që po zbrisnin kodrën mbas kullës.

Dielli u binte në fytyrë e ata dukeshin qartë.

Hallë Fija rendi t'u dilte përpara, por në buzë të oborrit qëndroi duke vënë dorën strehë mbi sy. Kur i pa që ecnin ashtu të qetë, me hap të ngadaltë, kuptoi se në tërë këtë nuk kishte asgjë për t'u trembur. Sytë prapëseprapë iu mbushën me lotë. Pas saj ishin grumbulluar edhe të tjerët. Ishin më shumë vajza të reja, pjesa më e madhe e brigadës së Majës. Burrat, me Lik Pacaneshin dhe Dyl Shkarrelin qëndruan në oborr, në portën e kullës; gjyshi që ulur në prag e dukej një grusht njeri. Nuk kishte kuptuar shumë gjëra, por turma që mbushte oborrin e kishte trembur ca, ndaj tani priste të kuptonte se ç'kishte ndodhur.

Deja ua kishte ngulur sytë të dyve dhe mundahej të nxirrte nga ecja e nga pamja e tyre se ç'kishte ndodhur. Hallë Fija kishte thënë atje poshtë, në kryesi, që Dani kishte dalë me sëpatë në dorë, kurse ai tani ecte i qetë, pa asgjë në duar. Maja vinte pakëz më pas. Edhe ajo ishte e qetë, por Deja e dinte, ishte e sigurtë që ajo nuk kishte ngritur duart, po kishte qëndruar e fortë. Ishte ngritur në këmbë tërë fshati. Xhela bashkë me Lavdoshin e dy të tjerë kishin çarë pyllit për t'i kërkuar. Kurti ishte bërë si i prishur mendsh kur e kishte marrë vesh dhe kishte humbur brigjeve. Të tjerë ishin hapur në të katër anët... Tërë fshati kishte lënë punën dhe kishte dalë t'i shpëtonte të dy: edhe Majën, edhe Danin...

Kur u afruan shumë, hallë Fija nuk duroi më. U shkëput nga të tjerët dhe iu hodh vajzës në qafë, duke murmuritur diçka nëpër lotët e saj të valë.

Maja ktheu kryet e pa shoqet. I kishte sytë të shndritshëm. Këmbët e z bathura i qenë çjerrë ferrave. Ajo u buzëqeshi të gjithave. Deja e rroku në qafë, duke i gafrruar nëpër gishtërinj leshrat e verdha që vezullonin...

Dan Mteshi kaloi më tutje. Nuk donte të shikonte njeri. Nuk i erdhi mirë që gjeti oborrin në atë gjendje. Por Lik Pacaneshi i doli përpara. Kur pa fytyrën e qeshur të Likut, që ngriti dorën e kroi zverkun, dhe mjekrën e kuqërreme e të dendur të Dylit, iu duk se asgjë nuk kishte ndryshuar në zemrën e shokëve për të: zgjati krahun dhe u shtrëngoi duart.

Ndezën nga një cigare. Ndërsa burret zunë të tymosnin, vajzat nisën të largohen. Vetëm dy ndenjën me Majën, Deja dhe një tjetër. Ata hynë brenda.

— Ditë e bukur sot, — foli Lik Pacaneshi sa për të thyer heshtjen.

— Moti po mban mirë, — ia priti Dyli. — Tamam kohë pune... Sot do të djegim furrën. Javën që vjen, bukën do ta marrim të gjithë në furrë...

Biseda nisi për furrtarin. Thoshin se duhej mësuar ndonjë i ri, sepse furrtari i tanishëm ishte plak. Ndaj të vinin ndonjë të ri pranë tij për ta mësuar. Kështu, ca nga ca, biseda nisi të rridhte e qetë, në fillim për furrën, pastaj për grurin, pastaj për kopshtin e fëmijëve... Sikur nuk kishte ndodhur asgjë. Kjo i bëri mirë Danit, e qetësoi në shpirt e iu duk se ajo ishte një ditë si të gjitha të tjerat, bile më e qeta nga të gjitha ditët e tjera të jetës së tij...

Krujë — Tiranë, 1968 - 1969.

LËNDA

Valle vetëtimash	3
Ndryshku i burrave	6
Brokajt e Bablikët	18
Ç'mund të ndodhë brenda një nate	26
Yjet	41
Kuvendi i kullave	45
Zhuljetat e kullës së vogël	60
Sikur të isha djalë	79
Kullat e padukshme	93
Në kullë nuk ka qetësi	105
Mirupafshim, Gruz!	116
Një këngë që del, këndohet	123
Hi jet e maleve	134
Fjalët e urrejtjes	146
Shokët	159

427